

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 9 2014

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

Udgives af:

Nyt Selskab for Historie
Institut for Kultur og Samfund
Afd. for Historie
Aarhus Universitet
Jens Chr. Skous Vej 5, 4
8000 Aarhus C
Tlf. +45 8716 3282
Fax: +45 8942 2047
E-mail: temphist@cas.au.dk

Redaktionelle forespørgsler, indlæg og artikler til temp sendes til denne adresse.

Se i øvrigt hjemmesiden **www.temphist.dk** for forfatter- og skrivevejledning

Abonnement og løssalg bestilles på temp – tidsskrift for histories nethandelsside:
www.werkshop.dk/temp

Bestyrelse og redaktion:

Niels Brimnes (*formand og ansv. red.*)
Michael Bregnsbo (*omnibusred.*)
Poul Duedahl (*temared.*)
Bertel Nygaard (*anmelderred.*)
Karen Gram-Skjoldager (*anmelderred.*)
Per V. Klüver (*kasserer*)
Redaktionssekretær: Martin Friis Andersen

ABONNEMENT NR. 9-10 (2014-2015):

Standard: kr. 350,- + porto og ekspedition (trykt + e-abon)
Studerende: kr. 200,- + porto og ekspedition (trykt + e-abon)
Elektronisk abonnement (e-abon): kr. 275,- + ekspedition
Institutionsabonnement (trykt + e-abon til flere IP adresser): kr. 1.500,- + porto og ekspedition

© 2014 temp – tidsskrift for historie og forfatterne

Sats, tryk og indbinding: WERKs Grafiske Hus a/s, Aarhus

Issn: 1904-5565 temp – tidsskrift for historie

Tidsskriftet støttes af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

Forside: Det tyske luftskib *Graf Zeppelin* over Rådhuspladsen i København.
Fotograferet af Holger Damgaard 1931 © Polfoto.

INDHOLDSFORTEGNELSE

ARTIKLER

Christina Lysbjerg Mogensen

Christian II's Land- og Bylov:
en acceleration af centraliseringen 5

Stefan Pajung og Bjørn Poulsen

Et senmiddelalderligt handelsnetværk:
Flensborgkøbmanden Namen Jansens købmandsbog 1528-49 23

Johan Heinsen

Sørøveriets indbildte friheder
Taler og tunger på sørøverskibets dæk ca. 1680 43

Jørgen Mührmann-Lund

"Efter ethvert steds særdeles omstændigheder"
Politi og lokalsamfund under den danske enevælde 68

Nils Valdersdorf Jensen

Passion for patriarkalisme:
Modstanden mod landboreformerne 1786-1790 93

Mikkel Leth Jespersen

Participerende kolonialisme?
1800-tallets Aabenraa-søfart i globalt perspektiv 117

Astrid Elkjær Sørensen

Fra velfærdsbevægelse til ligelønsbevægelse
De offentlige kvindefags kamp for ligeløn i forbindelse med
forløbet omkring overenskomstforhandlingerne 2008 142

BILLEDE I KONTEKST

Mikkel Thelle og Dorte Gert Simonsen

Graf Zeppelin over Rådhuspladsen:

Modernitetens vertikale rum 173

DEBAT OG ANMELDELSER

Odd Arvid Storsveen

Skilsmisse eller separasjon?

Arvegodsets fordeling etter 1814 179

Mikkel Thelle

Et rumligt fix for historievitenskapen? 187

Erik Opsahl

Gensyn med en avhandling 201

Kristine Dyrmann

Ny diplomatisk historie

Stormagterne og Skandinavien omkring år 1700 213

Carsten Porskrog Rasmussen

Herregårdenes ellefte og tolvte time 221

CHRISTIAN II'S LAND- OG BYLOV:

EN ACCELERATION AF CENTRALISERINGEN

■ CHRISTINA LYSBJERG MOGENSEN

INDLEDNING

D. 6. januar 1522 blev der præsenteret et nyt lovkompleks i Danmark: det vi i dag kalder Christian II's Land- og Bylov.¹ Lovkomplekset er som kildemateriale helt unikt. Det er en af de få, måske den eneste, lovgivning i danske middelalder, der er skrevet samlet på en gang, og eftersom den kun var gældende i ganske kort tid ved vi også, at den aldrig blev suppleret eller efterrationaliseret.² Indtil Christian II's lovkompleks blev indført havde det danske rige været struktureret omkring 1200-tallets landskabslove samt en række "lappeløsninger" via en spredt lovgivning givet i forhandling mellem kongemagten og rigets magtfulde aristokrati. Lovkomplekset giver altså en unik mulighed for et øjebliksbillede af, hvad Christian II, og øvrige medforfattere, tænkte om det optimale samfund lige præcis omkring årsskiftet 1522. Dette øjebliksbillede har ikke som normalt i tidens kilder fokus på rigets aristokrati, men på et samarbejde med fremtrædende borgere som f.eks. Hans Mikkelsen³ samt betydningsfulde udlændinge – primært nederlændere.⁴ Nederlandene var på dette tidspunkt Nordeuropas økonomiske centrum og arnestedet for nordeuropæiske renæssance.

Denne artikel vil handle om et af de mest centrale forhold i lovkomplekset: retssystemet, som var funderet i tingsystemet, der udgjorde samfundsstrukturens rygrad. Analysen af kildematerialet vil vise, at principperne i lovkomplekset står i markant kontrast til det allerede eksisterende samfund og finder naturligt sin forklaring i den styrkelse af fyrstemagten, der med den tidlige moderne tids indtog i Nordeuropa også kendetegnede det danske riges naboer mod syd. Lovkomplekset, der indtil nu ikke har været samlet bearbejdet, repræsenterer fun-

1 Der er i forskningen en hvis uenighed om, hvorvidt hele lovkomplekset kan dateres til d. 6. januar, hvilket jeg kort vil berøre i næste afsnit.

2 Christian II blev afsat i januar 1523 og i den forbindelse blev hans lov også ophævet.

3 Borgmester i Malmø og en af dem, som Christian II tog med sig i eksil i 1523.

4 Herunder især Sigbrit, der var en handelskvinde fra Nederlandene, men blev tilknyttet det danske hof, da hendes datter Dyveke blev den unge Christians elskerinde. Efter Dyvekes død i 1517 forblev Sigbrit ved det danske hof og indtog en position som en af kongens nærmeste rådgivere – specielt i forhold til økonomiske spørgsmål. Nogle forskere går så langt, at de kalder perioden fra 1517-1523 for den "sigbritske periode". Jævnfør for eksempel Knud Fabricius: "Den politiske forbindelse mellem Danmark og Nederlandene", i Knud Fabricius, L.L. Hammerich og Vilhelm Lorenzen (red.): *Holland og Danmark*, bind 1, København: Jespersen og Pios forlag 1945, s. 11-133, s. 32.

damentale reformeringer af flere af samfundets etablerede institutioner, herunder retssystemet.

Helt centralt i det samfund, som blev skitseret i Christian II's lovkompleks, og specielt i forbindelse med retsprocesserne, var embedsmændene og de nye roller, som de blev tildelt. Disse embedsmænd udfyldte alle mulige funktioner lige fra tingsskriver til tingsdommer, men fælles for dem var, at de alle indgik i et system, der centraliserede magten omkring kronen, og, at deres loyalitet således var bundet op på en centralmagt – udstederen af loven – frem for lokale eller regionale magthavere. Embedsmændenes funktioner i Christian II's lovkompleks bryder i flere helt centrale tilfælde med tidligere retspraksis og omdefinerer midlerne til at opnå retssikkerhed således, at det nu var disse embedsmænd og ikke offentligheden, der var garant for retssikkerheden.

Jeg vil tage udgangspunkt i det gamle tingssystem, der både prægede lovgivningen og tiden før det. Det tingssystem, som lovgivningen beskrev, indeholdt som nævnt markante forskelle fra det tidligere kendte. Vigtigst af alt udskiftningen af herredsfogeden, der var tingleder, med herredsdømmen, der som navnet antyder, havde domsmagt. Gennem analysen vil jeg foretage en række tematiske nedslag, der alle knytter sig til retshandlingerne, for til sidst at præsentere en væsentlig figur i lovkomplekset, der ellers ikke optræder danske rige: *Skultus*. Skultus udgjorde købstædernes vigtigste embedsmand i lovkomplekset og spillede en central rolle, ikke bare i forhold til datidens dømmende magt,⁵ men også i forhold til den udøvende. Sidst, men ikke mindst, vil jeg argumentere for, hvorledes de fremhævede pointer, hvor usædvanlige de end måtte være, alle kan betragtes som et led i en centraliseringsproces, der prægede senmiddelalderen – om end lovkomplekset udgjorde en acceleration af processen og ikke blev fulgt op efter lovgivningens afskaffelse i 1523. Acceleration må stå som et nøgleord, når vi skal karakterisere netop Christian II's lovgivning.

CHRISTIAN II'S LOVKOMPLEKS

Navnet Land- og Bylov kommer af, at lovkomplekset er opdelt i to hoveddele, hvoraf den ene del omhandler forhold, der var særlige for købstæder, mens den anden del beskæftiger sig generelt med samfundet. Opdelingen var et resultat af den særstatus købstæderne havde erhvervet i løbet af middelalderen, både i forhold til retslige privilegier og monopol på handel.⁶ I alt indeholder lovkomplekset

5 Der vil i denne artikel blive brugt betegnelserne dømmende- og udøvende magt. Disse begreber er udelukkende taget i brug fordi de på bedste og korteste vis beskriver de positioner embedsmændene indtager i samfundet og ikke er forsøg på – på anakronistisk vis – at inddrage de forståelser om magtens tredeling, der er knyttet til langt yngre samfund.

6 For en uddybning af dette forhold henvises til Søren Bitsch Christensen: "De danske middelalderbyers fremkomst, udvikling og udforskning – et bud på nogle hovedlinjer", i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen. Danske Bystudier 1*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2004, s. 13-62.

249 paragraffer, hvoraf der er enkelte overlap mellem Land- og Byloven, hvilket typisk er når Landloven forholder sig til byernes særstatus. Begge dele af lovkomplekset var, for sin samtid, meget velstrukturerede og vidner om usædvanligt logisk tænkende bagmænd.

Navnet "Land- og Byloven" er en moderne konstruktion og opstod først efter, at der i 1934 blev fundet en ny udgave af Landloven.⁷ Indtil da havde man kun kendt en anden udgave af Landloven, der blev indledt med en lang række gejstligt relaterede paragraffer, hvorfor lovkomplekset den gang blev refereret til som den verdslige- og gejstlige lov. Studier af forholdet mellem disse to udgaver af Landloven er stort set den eneste akademiske interesse, der har været vist lovkomplekset, idet der har været diskussion om, hvilken udgave af Landloven, der kan betragtes som den endelige. Der er nu bred enighed om, at det er AM 804,4^o, som er den originale, hvorfor det også er den, jeg anvender.⁸ I sammenhæng med diskussionen af håndskrifternes interne forhold foregik også en diskussion af lovkomplekets og specielt Landlovens datering.⁹ Jeg anerkender til fulde vigtigheden af begge diskussioner, men da denne artikel handler om de ideer til samfundsstrukturer som lovkomplekset repræsenterede, er håndskrifternes endelige datering ikke vigtige i nærværende sammenhæng.¹⁰

Lovkomplekset beskæftigede sig med en bred vifte af samfundets aspekter og regulerede alt fra antallet af bude i byerne, ensretning af mål og vægt, bønderbørnenes skolegang til, hvorledes huse måtte opføres.¹¹ I lovkomplekset er der også indskrevet, at loven gælder for hele Danmark og træder i stedte for alle andre eksisterende love, således, at ældre lovgivning kun var gældende i det omfang, den nye lov ikke dækkede.

Christian II blev som en af de få konger i danmarkshistorien afsat fra tronen, hvilket skete ca. halvandet år efter lovkomplekets implementering. I den diskurs, der var fremherskende blandt oprørerne både før, under og efter detroniseringen, spillede lovgivningen en central rolle, primært med det formål at identificere Christian II som en dårlig konge.¹² Kritikken af Christian II kulminerede da

7 AM. 804,4^o

8 Netop i dette tilfælde ville det dog ikke gøre stor forskel, da udgaverne af Landloven ikke afviger nævneværdigt fra hinanden i forhold til de punkter jeg bringer frem.

9 For et indblik i diskussionen henvises til Johan Hvidtfeldt: "Et nyt Haandskrift til Christiern den andens Landlov", *Scandia*, 1934, s. 160-166; Jakob Pasternak: "Omkring Christiern II's Landlov, en kildekritisk undersøgelse", *Scandia* 30 (1), 1964, s. 191-216; Mogens Rath sack: "Christiern den andens Landlov, en undersøgelse af håndskriftet AM 804 4to", *Historisk tidsskrift* 12 (2), 2-3, 1967, s. 293-336.

10 Diskussionen har primært omhandlet, hvorvidt Landloven kan dateres til år 1521 eller ligesom det står i Byloven: d. 6. januar 1522. Hvidtfeldt: "Et nyt haandskrift", s. 165; Rath sack: "Christiern den andens Landlov", s. 332-333.

11 Byloven, original, § 64; Landloven, AM. 804,4^o, § 75.

12 Arrild Huitfeldt: *Danmarks Riges Krønike Christian II's historie*, København: Rosenkilde og Bagger 1596 (1976), s. 243-246.

adelen opsagde deres troskabsed til kongen på Viborg landsting og ved den lejlighed brændte udgaver af kongens lovkompleks som et symbol på, at hans æra var forbi. En sådan "henrettelse" af bøger leder sikkert ikke tilfældigt tankerne hen på pavens afbrænding af kætterske bøger, *autodafé*, og indgik således i en anden af tidens accelererende processer.

HERREDSTINGET – REFORMERING AF EN GAMMEL INSTITUTION

Hele riget var i middelalderen struktureret efter tingssystemet. Købstædernes særstatus betød, at de havde deres egne byting mens det øvrige rige var indordnet under herredsting (lokalt), landsting (regionalt) og rettertinget (nationalt).¹³ Dette system havde to hovedformål, eftersom det udgjorde kernen i både det juridiske system og det administrative apparat.¹⁴ Tingene er en gammel institution og var fundamentale for det middelalderlige samfund. I Christian II's lovkompleks indtog tingene også en særlig position, et konkret eksempel er, at vidner kun måtte afhøres inden for "tingszonen". Denne foranstaltning skulle garantere retssikkerhed for alle sagens implicerede og derudover, at retssagen blev behørigt dokumenteret. Behovet for dokumentation bundede i et ønske om homogenitet i retsudøvelsen.¹⁵

I lovkomplekset optræder der en herredsdommer i tilknytning til herredstinget, hvilket er uset i dansk middelalder. Herredstinget var fra gammel tid organiseret omkring en gruppe nævninge og (i senmiddelalderen) en herredsfoged, der ledede retshandlingerne, men som udgangspunkt ingen indflydelse havde på domsafsigelsen.¹⁶ I kong Abels lovudkast fra 1251 var der et forsøg på at tildele ombudsmanden¹⁷ dømmende magt, men dette blev aldrig til noget.¹⁸ Strukturen på herredstinget er således markant anderledes i Christian II's lovkompleks, fordi den er baseret på en embedsmand med domsprivilegium, frem for et "civilt nævningeting".

13 For en uddybning af dette anbefales Poul Johannes Jørgensen: *Dansk retshistorie retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. århundrede*. København: G.E.C. Gads Forlag 1939 (1971), særligt s. 243-256, eller Ditlev Tamm: *Dansk retshistorie*, 2. udgave, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1996, s. 44-45.

14 Henrik Lerdam: *Kongen og tinget. Det senmiddelalderlige retsvæsen 1340-1448*, København: Museum Tusculanums Forlag 2001, s. 235.

15 For den konkrete bestemmelse se Landloven § 45. For de generelle bestræbelser for retssagerne og deres forhold til tingssystemet se Landloven, AM. 804,4°, §§ 29; 33; 38; 45-47.

16 Lerdam, *Kongen og tinget*, s. 237.

17 Begrebet ombudsmand blev i løbet af senmiddelalderen udbyttet med foged. Om end de ikke havde helt samme beføjelser udfyldte de stort set samme funktion i samfundet.

18 Per Andersen: *Studier i dansk proceshistorie. Tiden indtil Danske Lov 1683*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2010, s. 52. For en uddybning af denne lov – og tilbagetrækningen af den – jævnfør, Helle Vogt: "The King's Power to Legislate in Twelfth and Thirteenth Century Denmark", i Per Andersen, Mia Münster-Swendsen og Helle Vogt (red.): *Law and Power in the Middle Ages, Proceedings from the fourth Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History*, København: DJØF Publishing 2009 (2012), s. 5-14.

Dette princip brød med noget helt basalt i sin umiddelbare fortid, ikke kun fordi der nu var tilknyttet en dommer til tinget, men også fordi det nu var kongen, der udvalgte denne embedsmand. Tidligere havde der været en tendens til, at disse poster blev fordelt af lokale kræfter og dermed besat af folk fra det lokale tingsaristokrati.¹⁹ Med lovkomplekset banede Christian II vejen for, at kongen kunne indsætte embedsmænd, hvis loyalitet var bundet til kongen og ikke lokale forhold. Dette spillede en central rolle i senmiddelalderens centralisering generelt, men blev særligt udnyttet af Christian II i konstruktionen af dette lovkompleks.²⁰

I middelalderen var der ikke nogen appelrækkefølge mellem herredstinget og landstinget,²¹ men snarere en fordeling af opgaver således, at deres sfære nærmest ikke var overlappende. I Landloven er det dog ordnet så langt de fleste forbrydelser først blev behandlet på herredstinget, og kunne så *appelleres* til landstinget, men enkelte meget alvorlige forbrydelser gik direkte til landstinget.²² Muligheden for at appellere en kendelse var ikke ellers til stede i dansk middelalder med undtagelse af den korte periode, hvor Christian II's lovkompleks var gældende. Derefter finder man løbende forsøg på at lave et appelsystem, men først i 1560'erne fandt den en egentlig form.²³

Før lovkomplekset kunne man som involveret i en retssag klage over dommen til kongen, men altså ikke over selve dommen.²⁴ Appelmuligheden i lovkomplekset indordnede tingene i et hierarki.

Christian II's lovkompleks indeholdt også en væsentlig ændring af rammerne for landdistrikternes herredsting, der nu skulle holdes i et lukket forum, hvor kun implicerede i sagen og embedsmænd havde adgang. Traditionelt havde alle tingshandlingerne foregået på det lokale tingssted, der var udendørs. Tingstedet var ikke kun forbeholdt domshandlinger, det var også her dekretter fra kongen blev læst op, og det spillede derved en væsentlig rolle som samfundets informationsdistributør – både i forhold til lokale og nationale bestemmelser.²⁵

Ud over denne ændring indeholder lovkomplekset et andet væsentlig brud med traditionen for afholdelse af tinge:²⁶ retshandlingerne skulle nu flyttes til

19 Lerdam, *Kongen og Tinget*, s. 235.

20 Jørgensen, *Dansk retshistorie*, s. 325.

21 Arbejdet mellem dem var fordelt således, at herredstinget tog de mindste og landstinget de værste forbrydelser. Andersen: *Proceshistorie*, s. 56.

22 Landloven, AM. 804,4°, § 47.

23 Ditlev Tamm og Jens Christian V. Johansen: "Kongens ting, byens ting og bondens ting – studier i det danske retssystem 1500-1800", *Fortid og nutid* (2), 1992 side 73-100, s. 94.

24 Andersen, *Proceshistorie*, s. 56; Tamm, *Dansk retshistorie*, s. 45.

25 Andersen: *Proceshistorie*, s. 121; Tamm: *Studier i det danske retssystem*, s. 94.

26 Der er formentlig tale om en ændring af herredstingene alene og ikke landstinget, om end dette ikke fremstår klart i lovkomplekset, kommer bestemmelserne i forbindelse med andre bestemmelser om herredstingene, og der omtales ting i flertal på en måde, der leder tankerne hen på det lokale ting, der naturligt nok eksisterede i større antal end det regionale landsting.

aflukkede huse, hvor kun folk med ærinde i sagen havde adgang.²⁷ Denne bestemmelse ændrede fundamentalt med principperne inden for rettergang, da retshandlingerne tidligere havde været offentlige tilgængelige således, at fællesskabet kunne være garant for, at det gik retfærdigt til (om end masserne også kunne påvirke nævningetinget). Med de nye elementer i lovgivningen betød det, at retfærdighed nu garanteredes af en embedsmand, som repræsenterede monarken.

Embedsmændenes nære bånd til kongen bevirkede, at kongen nu i høj grad kunne have indflydelse på tingene, eller i hvert fald at dommene herfra i højere grad stemte overens med den linje, kongens lagde for landet gennem lovkomplekset. Ændringerne i retshandlingerne var altså med til at centralisere landets magtudøvelse.²⁸ Omvendt blev herredstinget i mindre grad en arena for lokalsamfundet, forstået på den måde, at embedsmændenes tilknytning til lokalsamfundet blev mindre vigtig i takt med, at sammes tilknytning til centraladministrationen blev vigtigere.

Centralt i den gode retssag, som den beskrives i lovkomplekset, var også beviser. Flere af de embedsmænd, der sad inde med domsmagt, havde også ansvaret for at efterforske påstande om forbrydelser, og skultus havde blandt andet ret til at overskride en gårdtomts grænse uden at gøre sig skyldig i hærværk. Der var således fokus på materielle beviser såvel som vidneudsagn, og embedsmændene var ansvarlige for fremskaffelse af begge.

En anden måde at fremskaffe beviser var ved at opnå en tilståelse (det bedste bevis), da man som udgangspunkt ikke kunne dømme på indicier. I lovkomplekset er der indskrevet et særligt middel til opnåelse af tilståelse, der havde været hidtil ukendt i dansk middelalder: tortur.

TORTUR – VEJEN TIL BEVISET

Tortur blev ikke brugt i middelalderens Danmark. Faktisk er disse bestemmelser i Christian II's lovkompleks den eneste gang, det bliver nævnt overhovedet i dansk middelalderlig lovgivning.²⁹ Om end torturen er temmelig usædvanlig i en dansk kontekst, er den rolle torturen spiller i lovkomplekset ikke unormal, set i en større europæisk sammenhæng og formentlig et resultat af den inkvisitoriske

²⁷ Landloven, AM. 804,4°, § 20.

²⁸ Omkring 1500-tallet var bytinget på kraftigt retur til fordel for rådstueretten, hvis fysiske rammer på mange måder leder tankerne hen på de krav, som lovkomplekset stillede til domshusene for herredstinget. Det forekommer derfor sandsynligt, at forordningen om ændringerne af herredstinget er en overførsel af byforhold på landdistrikterne. For en uddybning af dette henvises til Tamm: *Studier i det danske retssystem*, s. 83; Andersen: *Proceshistorie*, s. 269-270.

²⁹ Andersen: *Proceshistorie*, s. 191-192; Helle Vogt: "‘Likewise no one shall be tortured’. The use of judicial torture in early modern Denmark", *Scandinavian Journal of History* 39 (1), 2014, s. 78-99, s. 80-81.

procesforms begyndende indflydelse på danske procesret. Der er her altså tale om judicial tortur, hvor torturen ikke var en del af straffen, men et redskab i opklaringsarbejdet.

(...) tha skal vore schultus haffue macht at tage paa hanum oc hanum forhøre met gode lempe, oc thersom han thet icke viil tiilstaa, tha lade hanum pine, dog hans lem-
// mer vskamferdit. Om hand tiilstaar saadane gerninger, som thend, ther ret bleff, ha-
num tiilsagde, tha stande therfor sin rett.³⁰

Dette er tortur med henblik på opklaring, hvilket var den mest almindelige form. Den opstod i højmiddelalderen, hvor især de franske områder var med til at udvikle ideerne bag den.³¹ Der blev tortureret med henblik på at fremskaffe beviser til opklaring af en forbrydelse – det var altid den anklagede, der blev tortureret ud fra devisen, at den anklagede ikke ville være blevet pågrebet, hvis han ikke var skyldig.³²

Brugen af tortur udviklede sig sideløbende med, at bevisførelse blev en vigtigere og vigtigere del af en retssag.³³ I Christian II's lovkompleks spillede bevisførelse også en fremtrædende rolle. En anklaget kunne som udgangspunkt ikke dømmes på baggrund af indicier – uanset hvor fældende disse måtte være – hvorfor behovet for en tilståelse blev presserende. Denne kunne indhentes ved at pine den anklagede.³⁴ Som det fremgår af citatet var det vigtigt ikke at pine den anklagede i et omfang så hans lemmer skamferedes med varige mén som følge.

Der er i lovkomplekset meget få paragraffer om forbrydelser, der medførte dødsstraf, hvorfor den torterede ofte ville slippe med en bøde og efter dennes betaling skulle kunne tage del i samfundet igen.

Vi har her at gøre med en af de mest centrale brudflader i det danske retssystems udvikling: skellet mellem akkusatorisk og inkvisitorisk procesret. Oprindeligt var den danske procesret baseret på et akkusatorisk system, hvilket var et to-parts system, hvor parterne mødtes på tinge og fremlagde hver deres sag; derefter skulle de enten selv nå til enighed eller også kunne nævningetinget beslutte, hvilken af disse forklaringer, der var mest troværdige. Troværdigheden kunne eventuelt underbygges med *formelle bevis*, herunder bl.a. *Gudsbeviser*,³⁵ hvoraf

30 Byloven, original, § 44.

31 Larissa Tracy: *Torture and Brutality in medieval literature*, Cambridge: D.S. Brewer 2012, s. 5.

32 John H. Langbein: "The Legal History of Torture", i Sanford og Levinson (red.): *Torture, a Collection*, Oxford: Oxford University Press 2004, s. 93-104, s. 93; John H. Langbein: *Torture and the law of proof*, Chicago: Chicago University Press 1977, s. 22.

33 Dog med den undtagelse, at tortur aldrig blev en etableret del af det britiske retssystem på trods af, at bevisførelsen også her blev vægtet tungere og tungere. Langbein: "The Legal History of Torture", s. 94; 99.

34 Langbein: *Torture and the Law of Proof*, s. 4.

35 Der skelnes i retshistorien som udgangspunkt mellem formelle og materielle beviser. De formelle beviser var handlinger, der opfyldte de formelle krav til at blive frikendt fra en

det mest kendte i dansk historie er *jernbyrd*.³⁶ Efter IV Latherankoncil i 1215 besluttede den pavelige kirke, at gejstlige ikke længere måtte deltage i fremskaffelsen af Gudsbeviser, og den slags beviser forsvandt i almindelighed i Europa – også i Danmark.³⁷ Denne udvikling betød, at der i løbet af høj- og senmiddelalderen kom et voksende fokus på bevisfremlæggelse (*materielle beviser*) i retssager, som vi kender det fra i dag, og nævningetinget skulle nu ikke alene tage stilling til parternes troværdighed, men også bevisernes udsagnsevne og -kraft.³⁸ Den endelige konsekvens af denne udvikling var, at lederne af tinge gik fra at have ansvaret for nævningetinget til at være en slags undersøgelsesdommer, der både var ansvarlig for indsamling og vurdering af beviser. Herredsdommeren og skultus var, om end temmelig tidligt, en logisk kulmination af denne udvikling.

Inkvisitorisk procesret dækker over tilstedeværelsen af en tredje part foruden de implicerede: anklager og dommer (dette var ofte den samme person). Denne procesform slog først for alvor igennem i Danmark i slutningen af 1700-tallet,³⁹ men i Christian II's lovkompleks indtager skultus en særlig position, der tydeligt viser inkvisitoriske træk. For det første lægges der stor vægt på bevisførelsen – og ansvaret for denne lægges over til tredjeparten frem for de implicerede. For det andet udskiftes nævningetinget og tinglederen med en anklager (skultus) og en gruppe dommere (skultus, borgmester og byråd). Det er først gang en sådan struktur optræder i dansk lovmateriale og udgjorde et voldsomt brud i forhold til lovkompleksets umiddelbare samtid, men markerer også et tydeligt skel i den generelle retslige danmarkshistorie. Skultus' rolle i denne nye procesform understreger embedets helt centrale rolle i lovkomplekset, hvorfor en nærmere analyse af netop dette er på sin plads. Dette må betragtes som det første skridt mod en inkvisitorisk procesform.

retssag, herunder forskellige Gudsbeviser, for eksempel jernbyrd, samt det kendte ritual, hvor 12 velansete mænd fra lokalsamfundet sværgede på, at den anklagede var et ærligt menneske. De materielle beviser vandt frem i løbet af middelalderen og blev i højere grad knyttet til jagten på "sandheden". De materielle beviser kunne være genstande knyttet til forbrydelsen og vidneudsagn, men det allerbedste var tilståelsen. Dette blev betragtet som ubestrideligt og var eftertragtet i enhver retssag.

36 Jernbyrd bestod i, at den anklagede skulle holde eller bære glødende jern, hvor efter vedkommendes hænder blev indbundet eller behandsket. Efter et prædefineret tidsrum blev hænderne pakket ud og hvis de var hele (eller muligvis ubetændte) blev det taget som et tegn fra Gud om, at den anklagede talte sandt.

37 Andersen: *Proceshistorie*, s. 29.

38 Der kunne dog opstå problemer i forbindelse med en domsafsigelse, hvis der var fremlagt indicier på den anklagedes skyld, men, at disse hverken endeligt kunne endegyldigt på- eller afvises. I sådanne tilfælde havde den anklagede mulighed for at udføre den såkaldte *benægtelsesed*, hvilket gav vedkommende mulighed for at sværge sig fri fra anklagerne. Som konsekvens af Christian II's lovkompleks var det i modsatte fald også muligt for dommeren at forsøg at torture den anklagede til en tilståelse, hvilket markerede endnu et led i udviklingen bort fra den akkusatoriske procesform. Andersen: *Proceshistorie*, s. 310; 317; 336-337.

39 Andersen: *Proceshistorie*, s. 2.

SKULTUS- KONGENS MAND I BYEN

Allerede i overskriften til Bylovens første paragraf slås det fast: "Wti huer ki-øbstædt skall vere enn schulltus".⁴⁰ Embedet *skultus* optræder, ud over enkelte dokumenter fra den korte periode loven var gældende, kun i Christian II's lovkompleks,⁴¹ og i Byloven var *skultus* indskrevet som omdrejningspunkt for alt administrativt arbejde. I lovkomplekset blev hans dels direkte beskrevet via de krav, der var til embedsmanden, dels indirekte via den måde embedet blev brugt til at regulere samfundet på.

Sammen med borgmester og byråd udgjorde *skultus* byernes centrale embedsmandsstruktur, men mens borgmester og byråd allerede var kendte i senmiddelalderens bysamfund, var *skultus* en ny figur – ikke bare af navn, men også af gavn, som dette afsnit vil vise. *Skultus* var kongens eneste/øverste⁴² repræsentant for den udøvende magt ligesom han også (sammen med borgmester og rådsmedlemmer) havde den dømmende.⁴³

De direkte krav fremsættes allerede i første paragraf: "(...) skal then same ware en erligh mandh, aff godt rychte, god omgengelsze och god, erligh affkomkme (...)."⁴⁴ Der er her tale om ret almindelige etiske krav til embedsmænd, kravene optræder både i romerretten og senere også i kanonisk ret – og har dermed også været en del af standardkravene i Danmark i store dele af middelalderen. I citatet stilles der også krav om, at han skal være ægtefødt (erligh affkomkme), dette krav går igen i mange håndværkerskråer⁴⁵ i senmiddelalderen, og skal formentlig ses som et etisk krav, der var konsensus om i samtiden.⁴⁶ Der var på intet tidspunkt stillet specifikke krav til *skultus'* arbejdsmæssige baggrund f.eks. som ved byrådet, hvor der var et krav om, at medlemmerne ernærede sig som handelsmænd og ikke håndværkere.⁴⁷ Derimod var der krav om, at *skultus* havde været borger⁴⁸ i den købstad han skulle tilknyttes i mindst tre år

40 Byloven, original, § 1.

41 Begrebet optræder bl.a. i rådstueprotokoller og lignende kilder heriblandt fra Stege og Malmø. Titlen *skultus* eksisterede videre blandt de nederlandske bønder på Amager, der nærmest havde selvstyre, og hvis embedsstruktur ikke var afhængig af den danske.

42 *Skultus* havde ansat en gruppe af underordnede, der skulle udføre *skultus* ordre. Det er ikke nærmere defineret præcis hvor vide beføjelser de havde, men jeg formoder, at de, underlagt *skultus* ordre og ansvar, havde lige så vide beføjelser som ham. Byloven, original, § 1.

43 Der er her ikke tale om et forsøg på at lægge magtens tredeling ned over projektet, hvilket i så fald også ville falde til jorden allerede her, eftersom *skultus* også havde domsmagt.

44 Byloven, original, § 1.

45 Vedtægter knyttet til den enkelte faglighed. Skråerne er samlet publiceret i Camillus Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavskraae*, Udgivet af Selskabet til udgivelse af Kilder til dansk Historie, København: Gads forlag 1895-1904.

46 John Witte: *The sins of the Fathers. The law and Theology of Illegitimacy Reconsidered*, Cambridge: Cambridge University Press 2009, s. 3ff.

47 Byloven, original, § 3;8.

48 At have borgerstatus i en købstad bestod ikke alene i at være bosiddende i denne, men også aflæggelsen af en ed, der underlagde borgeren kongen, loven og byens embedsmænd (*skul-*

og ikke måtte stå i gældsforhold til nogen. Samme regel gjaldt også for lovkompleksets øvrige embedsmænd med domsmyndighed, jeg betragter det som dels et forsøg på at sikre tilhørsforhold til kronen alene og ikke til eventuelle kreditorer, dels for at undgå magtmisbrug.⁴⁹

En skultus blev indsat for tre år, og hans indsættelse skulle foretages af kongen. Efter de tre år kunne kongen enten antage en ny eller tildele den afgående skultus yderligere tre år (der var ingen grænse for, hvor længe embedet måtte besiddes). På denne måde adskilte skultus sig fra byens øvrige højtrangerende embedsmænd, der kun kunne sidde en toårig periode.⁵⁰ Helt centralt for forståelsen af skultus' vigtighed er, at mens der i forbindelse med indsættelsen af de øvrige embedsmænd var bestemmelser for, hvordan en stedfortræder for kongen kunne indsætte folk,⁵¹ var det i forbindelse med skultusembetet specificeret, at kun kongen kunne modtage embedsedden – og dermed autorisere embedsmanden.⁵² Det skyldtes givetvis, at kongen og skultus var gensidigt afhængige af hinanden: i det system, som opbygges i lovkomplekset, er embedsmændenes status betinget af kongen, men kongens magt i lokalsamfundet betinget af embedsmændene. Parterne blev via ederne gensidigt knyttet til hinanden, og forbindelsen til skultus var særlig vigtig, fordi han var den centrale embedsmand i byerne.⁵³

Sammenlignet med andre eder fra lovkomplekset, er skultusedden relativt kort og indeholder meget "tomt" formelsprog⁵⁴. Det er interessant, at eden ikke er mere udførlig, eftersom det lovkompleks, den kommer fra, generelt er meget detaljeret. En kort og "tom" ed vil i nogle sammenhænge lede til den konklusion, at edsværgeren ikke blev prioriteret ret højt, men hvis man betragter Byloven samlet, er

tus, borgmester og byråd). Statussen som borger gav rettigheder i forhold til købstadens privilegier, primært i forhold til byens særprivilegier indenfor handel.

49 Byloven, original, § 5.

50 Her tænkes især på borgmester og byens rådsmedlemmer. Byloven, original, § 2.

51 Kongen var den øverste autoritet for alle embedsmændene i hele lovkomplekset og derfor i teorien også den, der burde indsætte embedsmændene. Der er dog i alle tilfælde undtagen med skultus indført, at den nærmeste overordnede kunne modtage eden. Borgmester og byernes rådsmedlemmer var ikke underlagt en selvstændig ed (udover den generelle borgeged), hvilket givetvis var et resultat af, at de var ansat af byen.

52 Byloven, original, § § 1; 7.

53 Der er lavet et studie af, hvorledes edsaflæggelsen og lignende hos flamske embedsmænd blev brugt i statsdannelsen. Der blev konkluderet at embedsstanden via edsaflæggelse blev knyttet til centralmagten og dermed sikrede en centralisering af magten. Det vi er vidne til med Christian II's lovkompleks og omfanget af ederne heri må betragtes som en lignende udvikling, hvilket selvfølgelig er særligt fremtrædende i skultus' tilfælde, fordi han var nært knyttet til kongen. Jacoba van Leeuwen: "Municipal oaths, political virtues and the centralised state: the adaption of oaths of office in fifteenth-century Flanders", *Journal of Medieval History* 2005, s. 185-210.

54 Hermed menes en understregelse af kongens position, henvisninger til Guds magt og hellighed og lignende, men ingen beskrivelse af embedsmandens rettigheder og pligter, der ellers præger lovkompleksets øvrige og meget udførlige eder. Jævnfør eksempelvis Landloven, AM 804,4°, § 13. For skultus's ed se Byloven, original, § 7.

dette jo ingenlunde tilfældet. Den tomme ed må have givet skultus meget stor bevægelsesfrihed (og mindre rum til anklager om embedsmisbrug/forsømmelse).

Denne frihed ses også i forbindelse med opremsningen af hvilke uheld,⁵⁵ der udløste bøder; normalt i lovgivningen blev der oplistet en række tilfælde, som faldt ind under paragraffen, og så var det kun de nævnte tilfælde, der var dækket af paragraffen. Disse opremsninger jeg her taler om afsluttes med, at skultus (samt borgmester og råd) gives frihed til at vurdere om andre former for uheld også var dækket af paragraffen.⁵⁶ Dette strider imod lovkompleksets generelle tendens som værende en meget detaljeret lov. Muligheden for at vurdere hvilke ulykker, der også var dækket af førnævnte paragraf, var altså et vidst brud med den generelle linje i lovgivningen og understreger på fin vis de beføjelser som skultus (borgmester og byråd) sad inde med.

Det vigtigste princip i eden var, at skultus blev antaget af kongen til at administrere befolkningen i den by han arbejdede i, hvilket betød, at hans privatøkonomi var uafhængig af hvilke sager, han behandlede i byen og kunne derved ikke drage mere nytte af nogen sager end andre.⁵⁷ Dette princip blev nævnt to gange i løbet af en ret kort paragraf, og må derfor betragtes som værende vigtigt for konstruktørerne bag embedsstrukturen.

Princippet bør kædes sammen med et generelt ideal om lighed for loven uanset stand, et princip, der generelt er fremherskende i lovkomplekset.⁵⁸ Idealet om lighed var ikke særligt for denne lovgivning, men prægede diskursen i middelalderens lovgivning generelt. Dette er et godt eksempel på, hvorledes lovkompleksets nye strukturer, om end de betød brud på mange områder, også indskrev sig i en generel retshistorisk tradition.

Skultus, borgmester og råd

I langt hovedparten af paragrafferne, hvor ordene "skultus", "borgmestre" og "råd" optræder, fremstår disse som en samlet enhed, der havde særstatus i byen, og hvis vigtigste opgave var at styre domshandlingerne. Paragrafferne skærpede straffe for at antaste en embedsmand fra byens styrende gruppering (både fysisk og verbalt).⁵⁹ Jeg tolker dette som et forsøg på at sikre en retfærdig (upartisk) ret-

55 Der bliver i lovkomplekset skelnet mellem om en hændelse er sket med forsæt (for eksempel overfald) eller med våde (et uheld, som for eksempel en nedfalden bjælke i forbindelse med taglægning).

56 Jævnfør eksempelvis Byloven, original, § 41.

57 Dog er der det forbehold, at kongen kan belønne ham ekstraordinært i nogle, ikke nærmere definerede, tilfælde.

58 Jævnfør f.eks. Landloven, AM 804,4°, § 18.

59 Byloven, original, § § 14; 17; 87.

tergang, men også som en fremhævelse af disse embedsmænds særstatus i samfundet.⁶⁰

Grupperingens primære ansvarsområder kan alle relateres til rettergang, på den ene eller den anden måde. Deres centrale placering i forbindelse med retsudøvelsen beskrives som noget af det første i lovgivningen.⁶¹

(...) Nar thii komme paa radhusset, schulle thii sidde stille, oc flytelegenn høre oc grandgiueligenn mercke alle anklage oc giensuar, nar noghenn sag for thenum i rette kommer, oc thet alt wel mercke, oc nar thii haffue vel hørt sagen oc thend vell forstandet, schulle thii vtuisze begge parthene oc sige therpaa met sachtmodughedt, oc ey robe eller bulre thervti, (...).⁶²

I og med, at retshandlingerne var lukket for offentligheden⁶³, konstituerede skultus, borgmestre og råd garantien for den retfærdige rettergang, hvilket selvfølgelig sætter krav til deres adfærd som afspejlet i overstående citat.

I forbindelse med retshandlingerne var de også ansvarlige for enten selv at udføre de forskellige elementer af retssagen⁶⁴ eller beskikke nogle til det.⁶⁵ Hvis det første er tilfældet, blev de som enhed garant for at retfærdigheden sker fyldest. I det andet tilfælde er borgmester, byråd og skultus igen garant for retfærdigheden fordi, når de beskikker nogle til at varetage opgaven medfølger der et ansvar for, at opgaven bliver udført tilfredsstillende.

Udover retsaspektet havde skultus, borgmester og råds også ansvaret for at føre kontrol med, at vigtige erhverv levede op til de standarder, der var sat af kongen. Dette ses bl.a. i forbindelse med regulering af teglbrænding.⁶⁶ I forbindelse med sildefiskeriet var den styrende gruppe som samlet enhed ansvarlige for, at der blev udvalgt bødkere til at lave tøndere. Derudover var de garant for, at tønderne lever op til de givne standarder og er mærket korrekt.⁶⁷

I kraft af sin status som kongens repræsentant havde skultus en række særprivilegier, som andre embedsmænd i byen ikke havde. Dette kom bl.a. til udtryk ved, at skultus som en af de få havde tilladelse til at bære lanse i byen, hvor der ellers var et generelt våbenforbud.⁶⁸ Ud over våbentilladelsen havde skultus også som den eneste retten til at krænke den private ejendomsret: hvis der var mis-

60 Lignende principper gælder også for de embedsmænd der i Landloven er knyttet til retshandlingerne.

61 Umiddelbart efter de grundlæggende embeder er slået fast.

62 Byloven, original, § 10.

63 Landloven, AM 804,4^o, § 20.

64 Herunder også den evt. efterforskninger, der ledte op til den.

65 Byloven, original, § § 15; 26; 30; 34; 37-39.

66 Byloven, original, § 132.

67 Byloven, original, § § 110; 117.

68 Byloven, original, § 20.

tanke om, at en person lå inde med tyvekoster, var det alene tilladt for skultus, at gå ind på gårdtomten (mod beboernes vilje) og lede efter kosterne.⁶⁹ Som den eneste i lovkomplekset havde skultus ret til at overskride gårdtomtens grænse uden tilladelse, uden at blive anklaget for indtrængen, en forbrydelse, der generelt blev straffet meget hårdt i senmiddelalderen og dette lovkompleks er ingen undtagelse.⁷⁰

Hvor borgmester og byråd udelukkende var repræsentant for den *dømmende* magt i byen er skultus i disse paragraffer også repræsentant for den *udøvende* i og med, at han også var med i den direkte konfrontation med misdæderne. Sammen med borgmestre og råd dømte skultus i alle købstadens sager,⁷¹ men i de tilfælde, hvor der ikke blev afholdt en retssag, var det kun skultus, der blev involveret. Det var primært i forbindelse med forbrydelser, som udløste en straf med det samme, og hvor der næppe har været tvivl om skyldsspørgsmålet.⁷² I lovgivningen gives skultus via kongens fuldmagt hals- og håndsret over alle byens indbyggere, og det var givetvis denne fuldmagt, som han kunne gøre brug af i disse situationer.⁷³

Ud over konfrontationen i forbindelse med forbrydere, der blev taget på fersk gerning, havde skultus også ansvaret for byens fanger, dels ansvaret for at tilbageholde disse, dels ansvaret for at fange undvegne fanger.⁷⁴ I forbindelse med de fanger, der afventede dom havde skultus endnu et særligt – og for dansk middelalder helt nyt ansvarsområde: skultus havde også ansvaret for at tortere mistænkte i forbindelse med opklaringsarbejdet,⁷⁵ som det fremgik af det foregående afsnit.

Ud over skultus bestod den udøvende institution i købstæderne også af en række svende: antallet af disse var defineret ud fra byens størrelse, om end det ikke er muligt, at sige noget præcist om det ud fra de tilgængelige kilder.⁷⁶ Der blev generelt i lovkomplekset ikke brugt ret meget plads på at beskrive svendene.

Der er i paragraffen indbygget et klart hierarki, hvor skultus er den overordnede. Svendene skulle operere i hele byen, men skultus skulle hele tiden sørge for at vide, hvor de var, så han kunne bruge dem, hvis det blev nødvendigt. Svendene var forpligtede til at være opmærksomme på alt, hvad der skete i byen og rapportere det til skultus, som det er beskrevet i følgende uddrag: "(...) Giffue ha-

69 Byloven, original, § 42.

70 Byloven, original, § 39.

71 Der var dog særlige præmisser i forbindelse med ankesager, jfr. § 31.

72 F.eks. ved at bærer våben uden tilladelse, Byloven, original, § 20, ved bevisligt tyveri, Byloven, original, § 43 eller ved at forurene på offentlige gader, Byloven, original, § 76.

73 For bestemmelsen se Byloven, original, § 1. For et eksempel på brugen af fuldmagten se Byloven, original, § 43.

74 Byloven, original, § 35.

75 Byloven, original, § § 43; 44.

76 I lovkomplekset nævnes der 4, 6 eller 8 svende. Forholdet mellem antallene stemmer overens med antallet i andre erhverv, som f.eks. bude tilknyttet byen (jævnfør Byloven, original, § 63).

nom [skultus] tilkiendhe, ock skall samme wor sculttus haffue fuldmagt paa wore [kongen] weignne at giffue liiff oc lemmer wti wore købstæder, effthersom leighedhen er”.⁷⁷ I denne passage fremstår det tydeligt, at svendene udelukkende havde en meddeler-funktion, mens al autoriteten lå ved skultus. Svendene blev aflønnet af skultus og skulle selv sørge for kost og logi.⁷⁸

Magtens materielle manifestation

I forbindelse med at en skultus aflagde sin ed over for kongen, modtog han en hvid stok: (...) een langh huidh stock till ith tegem at haffue fuldmacht aff konninghen at straffe offouer alle liiffssager och allt wti thennd stadt, och, nar hand gaar til rette, schall handh ladte bære samme stock fore segh (...)⁷⁹

Denne stok blev materialiseringen af skultus’ særstatus; udover at hans virke var betinget af, at han havde denne stok, var den også et symbol på, at kongen havde overgivet magt til skultus. Når kongen kom ridende mod en by skulle skultus, råd og borgmestre ride følget i møde og knæle ned i en fastlagt afstand fra byen. Efter dette skulle skultus gå frem og række kongen sin hvide stok, betydningen af dette ritual forklares i lovkomplekset således ”met allt rett wti koningens hand, som hand aff hannom antuordit er”.⁸⁰ Efter dette optrin modtog skultus den hvide stok på ny som en fornyelse af kongens tillid til ham.⁸¹ Specielt gennem dette ritual bliver den hvide stok til en materiel manifestation af den magt, kongen har afgivet til sin repræsentant, og denne manifestation tages så seriøst, at det kun er når skultus bærer stokken, at han kan udøve den magt, der er blevet uddelegeret til ham.⁸²

Et lignende eksempel ses i forbindelse med paragrafferne om profatsens⁸³ rundrejse i riget.⁸⁴ Profatsen, og visse i hans følge, blev af kongen udstyret med røde stokke, hvor forskellige våbenmærker viste placering i følgets interne hierarki.⁸⁵ Dette var en synliggørelse af det hierarki, der eksisterede blandt de forskellige embedsposter.

Hvis man betragter stokken som et artefakt i en kulturhistorisk kontekst, bliver dens betydning langt mere evident for forståelse af skultusembedet gene-

77 Byloven, original, § 1.

78 Det virker logisk, at svendene har haft andet supplerende arbejde, men der er ikke opført noget.

79 Byloven, original, § 4.

80 Byloven, original, § 4.

81 Byloven, original, § 4.

82 Jævnfør forrige citat.

83 Profatsen var en slags kontrolmyndighed, der skulle rejse rundt i riget (specielt Jylland) og tjekke, at alle love blev overholdt. Det eneste kendte eksempel herpå er Mogens Gøyes rettertingsrejse i 1523.

84 Landloven, AM. 804,4°, § § 105-111.

85 Landloven, AM. 804,4°, § 106.

relt.⁸⁶ Stokken som artefakt var en materiel manifestation af den magt, som kongen uddelegerede til skultus.

Når skultus gik rundt i bybilledet bærende på den hvide stok, blev kongen langt mere nærværende, fordi den hvide stoks *betydning* kobledes til kongen. Dette må betragtes som et helt håndgribeligt eksempel på den centralisering, der gennemsyrrer lovkomplekset.

Det var vigtigt, at skultus var synlig i bybilledet, fordi hele lovkomplekset er bygget op på baggrund af embedsmandssystemet. Stokken havde, udover den symbolske betydning, derfor også den helt praktiske foranstaltning, at skultus skilte sig ud, men stokken var ikke den eneste måde dette blev gjort på. Ud over stokken var der dog også indskrevet i loven, at han (og hans svende) skulle bære særlige klæder, så de kunne genkendes.⁸⁷ Dette må betragtes som en meget tidlig form for uniformering – længe før det blev almindeligt. Det eneste nogenlunde samtidige eksempel på uniformering er krav til bødleres påklædning.⁸⁸ Disse var blandt andet til stede i en bestemmelse fra Lübeck 1522, hvor bødlerne ikke måtte bære farven rød. Andre steder var der bestemmelser om, at bødlen og hans underordnede knægte skulle bære en høj hvid hue.⁸⁹ Der var altså en form for beklædningsreglement flere steder, men det var bestemt ikke et normal fænomen i 1520'erne.

Fælles for skultus og de tyske bødler var, at deres påklædning skulle gøre dem letgenkendelige i bybilledet, men herefter holder lighederne også op, for mens bødlerne skulle være genkendelige, så folk kunne undgå dem, skulle skultus være det, fordi han var kongens repræsentant og købstadens vigtigste embedsmand. Beklædningen får derved den samme rolle som den hvide stok.

Sammenfatning

Skultus spillede en central rolle i Byloven, ikke kun fordi han igangsatte hele det administrative apparat ved at udvælge kandidaterne til byrådet, men også fordi han havde en række særprivilegier, som kun han besad; heriblandt specielt i forhold til opklaring af forbrydelser. Hans særlige pligter i forbindelse med retshandlinger og forbrydelser gør ham også til markør af det begyndende brud mellem akkusatorisk- og inkvisitorisk procesret, hvilket tidligere i forskningen er blevet vurderet til at være sket langt senere, men kan allerede spores i dette lovkompleks.

86 Jævnfør Bjarne Stoklund: *Tingenes kulturhistorie*, København: Museum Tusculanums Forlag 2003, s. 17 ff.

87 Der er desværre ikke bevaret nogle beskrivelser af klæderne.

88 Joel F. Harrington: *Bøddel af Guds nåde. En skarpretters dagbog fra 1573-1617*, New York: LLC (på dansk ved Lindhardt og Ringhof) 2013, s. 52.

89 Johann Glenzdorf og Fritz Treichel: *Henker, Schinder und arme Sünder. Erter Teil Beitrage zur Geschichte des deutschen Scharfrichter- und Abdeckerwesens*, Bad Münster am Deister: Wilhelm Rost Verlag 1970, s. 27.

Skultus' beklædning og udstyr var også med til at få ham til at skille sig ud – og var givetvis valgt til netop det: skultus var kongens embedsmand og med sin centrale placering i købstæderne var han givetvis et vigtigt led i at binde den enkelte købstad til centraladministrationen, ligesom han spillede en vigtig rolle i monarkens synlighed i den enkelte købstad via hans påklædning og den hvide stok. Skultus fremstår som det bedste eksempel på de centraliseringsbestræbelser som lovkomplekset afspejler.

CENTRALISERING AF MAGTEN

Denne artikel har fremhævet en række nybrud mellem embedsmands- og retssystemet i Christian II's lovkompleks og senmiddelalderen indtil da. En fælles faktor for disse nybrud er en centralisering af magten, hvor kongen indsatte lokale embedsmænd, der var knyttet til kronen frem for lokale magthavere.

Det er en væsentlig konklusion af min analyse af embedsmændene, at der i nybruddet ligger en overgang fra embedsmænd, der havde en passiv rolle til loven (f.eks. tingledere, der regulerede tingshandlingerne) til embedsmænd, der havde en aktiv rolle i forhold til loven: embedsmænd med domsmyndighed, som direkte brugte lovgivningen. Disse aktive embedsmænd var alle knyttet nært til kongen, hvorved retsudøvelsen i riget også blev det i forlængelse heraf. Dette kan betragtes som en parallel retsliggørelse og statsliggørelse, fordi både retssystemet og centraladministrationen blev udviklet i denne proces.

Generelt i senmiddelalderens Europa kan der konstateres en kraftig tendens til, at magten blev mere og mere centraliseret omkring den siddende monark, og et væsentligt element i denne proces var en overgang fra et herre- og undersåtssystem til et system baseret på en egentlig "stat", hvor de tilknyttede til denne i højere grad var tjenere for staten, frem for magthaverens undersåtter.⁹⁰ Derudover og i konsekvens heraf var der i senmiddelalderen også en vækst i det administrative apparat.⁹¹

De centraliseringstendenser, jeg har fundet i Christian II's Land- og Bylov, var altså i udgangspunktet ikke usædvanlige. Hvad der derimod er meget bemærkelsesværdigt, er takten, accelerationen, i centraliseringsprocessen, som Christian II's lovkompleks repræsenterede. I de 11 måneder Christian II's lovkompleks var gældende, var der tale om et betydeligt, nærmest revolutionært, "hop" i en ellers

90 Wolfgang Reinhard: "Introduction: Power Elites, State Servants, Ruling Classes, and the Growth of State Power", i Wolfgang Reinhard (red.): *Power Elites and State Building*, Oxford og New York: Oxford University Press 1996, s. 1-18, s. 1.

91 Andersen: *Proceshistorie*, s. 130; Mikkel Leth Jespersen: "Administration og statsdannelse i Danmark 1400-1660", *Den jyske Historiker* 116: *På sporet af staten, dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde*, 2007, s. 63-87; Jens E. Olesen: "Middelalderen til 1536: fra rejsekongedømme til administrationscentrum", i Leon Jespersen og E. Ladewig Petersen (red.): *Dansk forvaltningshistorie: stat, forvaltning og samfund, fra middelalderen til 1901*, bind 1, København: Jurist- og Økonomforbundets forlag 2000, s. 3-48, s. 36.

temmelig lineær vækst i centraliseringen. Accelerationen blev forårsaget af disse nybrud, som jeg har fremhævet i artiklen, som markant ændrede parametrene for embedsmandssystemet. Det er denne acceleration, der gør Christian II's lovkompleks så bemærkelsesværdig.

Hartmut Rosa har teoretiseret begrebet acceleration i forhold til samfundet, hvilket indeholder interessante perspektiver for mine empiriske fund. Rosa arbejder med *socialacceleration*, der beskriver, hvorledes forskellige processer i det moderne samfund går hurtigere, der er altså ikke tale om en universel forståelse, hvor hele samfundet synkront øger hastigheden.⁹² Derudover hævder Rosa også, at der er flere former for acceleration heriblandt den *teknologiske acceleration*, som han betegner som en tilsigtet tempoforøgelse, der er formålsstyret.⁹³ I forbindelse med Christian II's lovkompleks var formålet en øget centralisering, og accelerationen må betragtes som tilsigtet, eftersom den blev igangsat ved konstruktionen af et lovkompleks. Konsekvensen af lovkomplekset var en række ændringer i den sociale struktur, hvilket er blevet understreget i denne artikel gennem ændringer i embedsmandssystemet. Ifølge Rosa er sådanne sociale forandringer altid en konsekvens af *teknologisk acceleration*.⁹⁴

En konsekvens af acceleration, især hvis denne sker for brat, er potentialet for dysfunktionalitet og fremmedgørelse.⁹⁵ Billedligt kunne man sige, at acceleration altid medfører rystelser. I forbindelse med den acceleration jeg har beskrevet i denne artikel var konsekvensen af medførende rystelser et totalt systemnedbrud, hvor Christian II – som en af de få konger i danmarkshistorien – blev afsat og måtte rejse i eksil.

Rosa fremhæver i forbindelse med accelerationsbegrebet, at acceleration kun forekommer i moderne samfund,⁹⁶ hvilket skaber et interessant problem for naturligtvis tilhørte Christian II's lovkompleks et førmoderne eller tidligmoderne samfund. Uden at hæfte sig meget ved dette, kan det dog være med til at understrege det exceptionelle ved de her analyserede fænomener.

Christian II's lovkompleks kan altså betragtes som en stærkt reformerende lov, der på mange måde brød med fortiden og derved bød på en kortvarig acceleration af centraliseringsprocessen. Et lovkompleks, der pegede mod og indgik i defineringen af den tidlige moderne tid i dansk historie.

92 Hartmut Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, København: Hans Reitzels Forlag 2014, s. 20.

93 Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, s. 21-22.

94 Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, s. 39.

95 Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, s. 46-47; 95ff..

96 Allerede i bogens indledning slår han fast, at der er en uløselig sammenhæng mellem socialacceleration og det moderne samfund. Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, s. 11. For en uddybning af forholdet mellem acceleration og det moderne samfund henvises til afsnittet side 47-49.

CHRISTINA LYSBJERG MOGENSEN

PH.D. STIPENDIAT

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND (HISTORIE), AARHUS UNIVERSITET

E-MAIL: CMOGENSEN@CAS.AU.DK

ABSTRACT

Christian II's Body of Law: An Acceleration of the Centralisation

Christina Lysbjerg Mogensen

Department of Culture and Society (History), Aarhus University.

E-mail: cmogensen@cas.au.dk

This article's main focus has been on the structure of civil servants as presented in Christian II's body of law dated to the 6th of January 1522. As shown by the cases of the *herredsdommer* and the *skultus* – two types of local, legal officials situated in respectively rural- and urban areas – the system of civil servants in the body of law had several fundamental differences compared to the system just before the body of law's time.

The breaking points between the body of law and its immediate past could be viewed from several different angles, but as I have argued in this article: common to all of these breaks are a growth in the centralisation as a result.

ET SENMIDDELALDERLIGT HANDELSNETVÆRK:

FLENSBORGKØBMANDEN NAMEN JANSENS KØBMANDSBOG 1528-49

■ STEFAN PAJUNG OG BJØRN POULSEN

For tiden er der i forskningen en stærkt voksende interesse for handel i middelalderen. Det er naturligvis på sin vis et gammelt emne, som således genoplives, men der er friske vinkler og tilgange på spil. Blandt disse nye vinkler er dels den institutionelle økonomi (NIE), der lægger vægten på institutionernes betydning for transaktionsomkostninger, dels konsumforskningen og endelig netværksanalysen, der i høj grad arbejder med opbygningen af uformel medmenneskelig tillid som forudsætningen for netværksopbygning.¹ I meget kan de metodiske tilgange supplere hinanden. Det følgende er metodisk set primært et studium af netværks betydning i den senmiddelalderlige økonomi, men leverer også et bidrag til den præindustrielle urbane og rurale konsumtions historie.

Den udvalgte case repræsenterer et enestående og meget omfattende kildemateriale, nemlig et stort købmandsregnskab fra byen Flensborg i det gamle hertugdømme Slesvig, Namen Jansens regnskab. For det første tillader et sådant regnskab os at komme ud over det normative lovmateriale, der ellers dominerer mange fremstillinger af middelalderens danske købmænd. For det andet kan regnskabet, som det vil vise sig, på det empiriske plan kaste lys over et uudforsket og væsentligt emne, nemlig hvordan dansk senmiddelalderlig købmandshandel var tæt forbundet med handelen i landdistrikterne samt hvordan det kommercielle engagement i landdistrikterne varierede voldsomt fra region til region. Det kan bl.a. ske under inddragelse af endnu et regnskab, fra bondekøbmanden An-

1 Til NIE i middelalderforskningen se bl.a. Avner Greif: *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*, Cambridge: Cambridge University Press 2006 og Sheilagh Ogilvie: *Institutions and European Trade. Merchant Guilds, 1000-1800*, Cambridge: Cambridge University Press 2011. Konsumforskningen er meget omfattende, se bl.a. Bjørn Poulsen: "Trade and consumption among Late Medieval and Early Modern Danish peasants", *Scandinavian Economic History Review* 52, 2004, s. 52-68, Martha C. Howell: *Commerce Before Capitalism in Europe, 1300-1600*, Cambridge: Cambridge University Press 2010; Jane Whittle og Elizabeth Griffiths: *Consumption and Gender in the Early Seventeenth-Century Household: The World of Alice Le Strange*, Oxford: Oxford University Press 2012. For referencer til litteratur om netværk se det følgende.

ders Oggels. I videre forstand er det interessant, at de middelalderlige regnskaber i sig selv repræsenterer indgange til studier af middelalderlige enkeltpersoner. Man må faktisk, på trods af deres lidet berettende form, tage dem seriøst som "egodokumenter", i kraft af den rekonstruktion af skriverens selv man kan foretage ud fra dem.² Illustrativ i så henseende er Christopher Dyers nylige forsøg på ud fra den engelske købmand John Heritages købmandsbog, ført 1501-20 – og andre dokumenter – at sætte ham i en større socio-økonomisk kontekst, der forklarer væsentlige strukturer i det tidlige 1500-tals engelske samfund.³ En sådan kontekstualisering kan også stå som et mål for den følgende undersøgelse.

Det flensborgske regnskab, som i det følgende er i fokus, er ført på nedertysk og begynder med ordene "*Nhamen Johanssen Register angefangenn van deme Jare md unnd acht und twyntich*", altså Namen Jansens register påbegyndt i året 1528.⁴

HVEM VAR NAMEN JANSEN?

Namen Jansen blev født omkring 1470 i Viding herred på Slesvigs vestkyst, og stammede med stor sandsynlighed fra en storbondeslægt; hans storebror ejede siden omfattende jorder i området, og hans søster giftede sig med en lokal storbonde.⁵ Omkring 1495 bosatte han sig i Flensborg, som var hertugdømmet Slesvigs største by og kommercielle centrum. Her blev han optaget i Hellig-Legeme gildet sammen med sin hustru og virkede herefter som købmand fra sin købmansgård på Søndertorv indtil sin død i 1549.⁶

I årene efter sin ankomst til Flensborg opbyggede Namen Jansen et omfangsrigt netværk af kunder, der efterhånden strakte sig fra Flensborg i øst til Slesvigs vestkyst, og fra Lemvig, Varde og Ribe i nord til Lüneborg, Dannenberg og Wismar i syd. Men hvordan skabte han dette netværk?

Her må man huske på, at det centrale begreb for enhver købmand i middelalderen var tillid. Kun meget sjældent kunne kunderne betale varerne kontant, hvad der bevirkede, at købmanden måtte yde kredit og have tillid til, at kunderne også kunne betale. På den anden side skulle købmanden sørge for, at hans ry og rygte ikke led skade – han skulle overholde de almindelige regler for handelsvirk-

2 Jfr. Winfried Schulze: "Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente“", i Winfried Schulze (red.): *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. (Selbstzeugnisse der Neuzeit 2), Berlin: Akademie Verlag 1996, s. 11-30.

3 Christopher Dyer: *A country merchant*, Oxford: Oxford University Press 2012.

4 *Register über Namen Jansens schuldige Gelder angefangen 1528*, Stadtarchiv Flensburg, Altes Archiv. Königliches Gymnasium, Nr. 565.

5 Albert Panten: "Zur Genealogie Lütke Namensens, Gründer des Gymnasiums in Flensburg", i *Jahrbücher für Nordfriesland*, 1992, s. 109-119; Albert Panten: "Zur Genealogie Lütke Namensens – die Ultima Ratio", i *Natur und Landeskunde, Zeitschrift für Schleswig-Holstein, Hamburg und Mecklenburg* 2006, s. 149-154.

6 Klaus-Peter Asmussen: "Lütke Namensens", i Broder Schwensen (red.): *Flensburg um 1600*, Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte 2006, s. 17.

somhed, have en solid økonomi, respektere de sociale konventioner og engagere sig i bysamfundet.⁷ Ud fra hans netværks tyngdepunkt på den slesvigske vestkyst må vi mene, at Namen Jansen har skabt sig sin første kundebasis i hjemegnen på vestkysten, hvor familien og han selv har været kendt, og hvor han har kunnet trække på den tillid, man han tilstået ham pga. familiens almindelige omdømme.

I denne sammenhæng må Namen Jansens medlemskab i ikke kun et, men hele fire af byens gilder, tages i betragtning. Gilder var i senmiddelalderen ikke kun religiøse, men også sociale fællesskaber, hvor man mødte repræsentanter for byens forskellige stænder. Gilderne fungerede som værktøj for social kontrol, idet de har våget over, at medlemmerne overholdt de gængse konventioner og handelsvirksomhedernes regler. Samtidig bød de også mange fordele for medlemmerne.⁸ Under de regelmæssige møder har der været rig lejlighed til at udveksle meninger, ideer og informationer, og det er sandsynligvis i disse fora, at Namen Jansen har fundet ligesindede forretningspartnere og ældre gildebrødre, der i begyndelsen er gået i borgen for den unge købmand og har introduceret ham for udenbys kunder. Flensborgs gilder havde en lang tradition for handels- og gildeforbindelser med Wismar, hvilket kan forklare Namen Jansens kontakter i denne hansestad.⁹

At Namen Jansen i 1512 blev valgt til oldermann i Skt. Nikolajgildet, blev medlem af Skt. Gertrudsgildet i 1516 og oldermann i 1523-24, rådmann i 1527 og medlem af Mariagildet, byens mest fornemme gilde, i 1531, vidner om Namen Jansens stigende sociale og økonomiske status. En direkte sammenhæng mellem rådsfunktionen og handel kom vel til udtryk, da han i påsken 1528 i Flensborgs råds-kælder købte fire tønner hamburgsk øl, fem læster stralsundøl, ti fade prøjsisk øl og tre fade fransk vin (*pojt*). Det var i al fald stærkt styrkende for hans position, at han kunne forstrække byens honoratiores, som da han 1529 uden videre lånte byens borgmester Willem Wynbarch seks guldgylden. Namen Jansens udnævnelse til prokurator for byens franciskanerkloster i 1520, hvormed han blev ansvarlig for klosterets penge og økonomiske aktiviteter, bevidner den store tillid han nød blandt sine medborgere. Med til hvervet hørte retten til at kunne handle frit i alle kongens riger og lande og fritagelse for skatter og afgifter.¹⁰

Andre faktorer har også været med til at skabe rammerne for Namen Jansens handelsnetværk. Et kongeligt privilegium givet til Sønderborg fra 1470'erne viser, at sønderborgerne solgte frisisk salt en skilling dyrere pr. tønne end i Flens-

7 Carsten Jahnke: "Zu Ehren Gottes und zum Wohle der Kasse. Religiöse und soziale Netzwerke in den spätmittelalterlichen Hansestädten und deren Funktionen", i Sunhild Kleingärtner (red.): *Raumbildung durch Netzwerke, Zeitschrift für die Archäologie des Mittelalters*, Beiheft 23, 2010, s. 166.

8 Jahnke: "Zu Ehren Gottes", s. 171-172.

9 Bjørn Poulsen: *Land, by, marked*, Flensborg: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Studiefdeling 1988, s. 172.

10 Asmussen: "Lütke Namenssen", s. 17-18.

borg.¹¹ Det er blot et eksempel på, at flensborgerne i kraft af oplandet og deres gode havn havde en fordel i bedre og billigere leverancer i forhold til de omliggende byer i Østslæsvig. Denne fordel blev lovmæssigt underbygget i 1491. Da fik Flensborg tildelt omfattende handelsprivilegier af kong Hans, der gav borgerne i Flensborg eneret på handel i Flensborg len, dvs. Husby, Vis, Ugle, Ny og Nørre Goes herred. Samme år påbød kongen indbyggerne på Als og Sundved at bringe deres varer til torvs i Flensborg og ikke sælge varerne ud af landet uden om købstaden.¹² I 1521 forbød Christian II yderligere, at andre end flensborgerne måtte handle med bønderne og adelen i oplandet.¹³ Disse privilegier ser i vidt omfang ud til at have dannet den geografiske ramme for Namen Jansens regionale handel, selvom han også var aktiv i Bøking, Kær, Horsbøl og Højer herred (Tønder len) samt Sønder Goes herred (Gottorp len).

Namen Jansens succes som købmand hang i høj grad sammen med, at han udnyttede sine muligheder, samtidig med, at han minimerede sin egen risiko for tab. Han var igennem sin karriere i takt med, at hans økonomiske formåen og indflydelse voksede, løbende i stand til at udvide sine handelsaktiviteter og skabe et tæt netværk af kunder. Dermed var han i stand til at sikre sine kunder de lovede leverancer og opretholde et varieret vareudbud. Det kan dog undre, at så stor en procentdel af kunderne – i Sønder Goes hele 45% – kun optræder en enkelt gang i regnskabsbogen, hvilket klart tyder på kortvarige forbindelser. Disse var potentielt en økonomisk risiko. På den ene side kunne man, ved at tilstå nye kunder kredit til at købe varer, hurtigt hverve nye kunder, der potentielt øgede omsætningen og gevinsten, samtidig med, at man fik nye forsynings- og informationskilder. På den anden side kunne man aldrig være sikker på, at den nye kunde var kreditværdig og at han ville overholde tilbagebetalingsterminer eller levere de lovede varer. At man ikke havde banker eller dobbelt bogholderi efter italiensk mønster med klare oversigter over gæld, tilgodehavender og indestående gjorde, sammen med langsom kommunikation og store afstande, at kontrollen over et stort netværk af købere, sælgere og kreditorer var yderst vanskelig.¹⁴ At Namen Jansen kunne være aktiv som købmand i over 50 år tyder på, at han var god til at træffe de rigtige beslutninger – for det meste. Namen Jansen var i hvert fald i stand til at erhverve betragtelige jordejendomme i Hviding herred, og han lånte så mange penge ud, at han i 1545 kunne opkræve over 1400 mark lybsk i renter, svarende til en udestående kapital på vel 24.000 mark. Kan man regne med samtidige skat-

11 Erik Kromann (udg.): *Danmarks Gamle Købstadslovgivning II*, Sønderborg: Det danske Sprog og Litteraturselskab 1951, s. 287-88.

12 Kromann (udg.): *Danmarks gamle købstadslovgivning I*, Flensborg nr. 29 og 30, s. 204-205.

13 Kromann (udg.): *Danmarks gamle købstadslovgivning I*, Flensborg nr. 37, s. 210-211.

14 Carsten Jahnke: *Netzwerke in Handel und Kommunikation an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert am Beispiel zweier Revaler Kaufleute*, habil. Masch, Kiel, 2004, s. 256-271.

telister, havde de rigeste købmænd ellers blot formuer på 2-3000 mark.¹⁵ Namen Jansen var velstående takket være sin dygtige udnyttelse af sit netværk.

Namen Jansen var dog også heldig. Han undgik store økonomiske kriser, og selv Grevens fejde 1534-36 førte ikke til mærkbare indskrænkninger i hans aktiviteter eller til større økonomiske tab. Man kan dog i de sidste år af hans liv iagttagende, at han lige så stille var ved at standse handlen – efter 1547 aftog handelsaktiviteterne mærkbart, hvilket nok har med Namens Jansen alder at gøre. Efter hans død i 1549 afviklede hans enke kun nogle enkelte forretninger, men endnu 20 år efter var Namens søn Lütke Namenssen i gang med at indkræve udestående gæld, hvilket tydeligt illustrerer problemerne i den middelalderlige handel.

NAMEN JANSENS KØBMANDSBOG

Selve Namen Jansens købmandsbog blev anlagt i 1528 og var i brug indtil hans død i 1549.¹⁶ Vi har desværre ingen fortegnelser over Namen Jansens handelsaktiviteter fra hans første år som købmand, så det vi møder, er et omfattende handelsnetværk i fuld flor. Men vi kan på baggrund af poster, der viser tilbage til ældre handler, slutte, at købmandsbogen fungerede som afløser for en ældre. Vi ved altså ikke, hvordan købmanden fik sin startkapital. Men der er ingen tvivl om, at familien står bag. Viding herreds rigeste bønder var lige så rige som købstædernes købmænd, og de havde solid erfaring med handel. At træde ind i storkøbmandenes skare har ikke været noget problem for en bondesøn, hvis man kom fra netop Namen Jansens miljø.¹⁷

Selve købmandsbogen er ikke en fortegnelse, der gengiver alle de handler Namen Jansen indgik, men udgør derimod en oversigt over alle transaktioner indgået på kredit. Blev gælden betalt, enten med rede penge, varer eller f.eks. en sølvske, stregede man simpelthen posten. En variation af kredithandlerne var de, hvor kunden stillede pant. En bonde i Angel stillede f.eks. ved pinsetid 1531 sin støbte malmgryde som pant for et parti rug. Enkelte indførsler er endda ikke skrevet af købmanden selv, men af kunden, således denne under overskriften Flensborg: "ik Peter Frese 24 mark dach to myddefasten dyt bekenne ik myt myner egen hant am jar 28", altså "jeg Peter Frese 24 mark midfastedag; det bevidner jeg med egen hånd". Her var der tale om et rent lånebevis. At man også kunne kombinere regnskabsbogen med et lånebrev vidner en indførsel fra 1538 under

15 Bjørn Poulsen: "Die schleswigschen Städte um 1540. Ein Beitrag zur Messung von sozialer Ungleichheit und Zusammenspiel zwischen Land und Stadt", i Detlev Kraak og Martin Rheinheimer (red.): *Aus der Mitte des Landes: Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt zum 65. Geburtstag*, Neumünster: Wachholtz Verlag 2013.

16 *Register über Namen Jansens schuldige Gelder angefangen 1528*.

17 Bjørn Poulsen: "Economic and cultural differentiation among Late Medieval and Early Modern Peasantry", i John Broad & Anton Schuurman (red.): *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to the Nineteenth Century*, Turnhout: Brepols Publishers, 2014, s. 39-60.

byen Ribe om, hvor det bevidnes, at Peter Jensen i Grønnegade for 25 gylden havde købt en sæk humle. Her tilføjes det: "dar up eyn hantschryft", altså herpå er givet en skriftlig kvittering. Det væsentlige er imidlertid, at handler, der blev afregnet på stedet, ingen plads havde i købmandsbogen. Dette var ganske almindeligt i nordvesteuropæisk-hanseatisk handelspraksis, hvor man i høj grad trak på hukommelsen for at holde styr over sine handelsaktiviteter og kun skrev det aller mest nødvendige ned.¹⁸

Alene det at styre regnskabsbogen har krævet en fænomenal hukommelse. Bogen er kun groft inddelt efter herreder og landskaber, men uden individuelle kundekonti; Namen Jansen nedskrev hver handel alt efter, hvornår den blev indgået, hvilket til gengæld giver os mulighed for at følge den sæsonbestemte handel og Namens Jansens aktivitetsniveau på de store overregionale markeder. Han er dog hverken konsekvent med at angive dato for handlerne eller med at angive kundens fulde navn – hvilket endnu engang understreger, at købmandsbogen i det daglige i høj grad blev understøttet af købmandens hukommelse.

Namen Jansens købmandsbog er helt usædvanlig, idet det er en af kun elleve bevarede købmandsbøger fra 1500- og 1600-tallets Danmark. Købmændenes regnskabsbøger må ellers have været udbredte, ja vel obligatoriske, i al fald fra 1400-tallet.¹⁹ Bogen selv var det retsgyldige dokument for skyldige penge.²⁰ Det var derfor i datiden almindeligt, at købmandsbøgerne blev gjort op i forbindelse med boskifter, og blev kasseret, når al gæld var betalt og alle krav indfriet. Ligesom det gør sig gældende med de andre overleverede købmandsbøger, så overlevede vor købmandsbog kun, fordi den mere eller mindre tilfældigt indgik i et større arkiv.²¹ Namen Jansens købmandsbog indgår i dag i arkivet for Altes Gym-

18 Dyer: *A Country Merchant 1495-1520*, s. 91-100.

19 En forudgående praksis afsløres af fundet af en købmands otte vokstavler i Læderstræde, København, dateret 1350-1400. Nationalmuseet, D 9709.

20 Jfr. Oluf Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium*, København: Thiele 1872, I, s. 254-257, nr. 192 (1528).

21 Ole Degn: "Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700", i *Erhvershistorisk Årbog* 1979, s. 7-40. Vi kan se den samme bevaringssituation i Tyskland og England – jf. Emilie Andersen (udg.): *Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog: et bidrag til Danmarks handels-historie i det 16. århundrede*, København: Munksgaard, 1954; *Hans Nielsen Friis regnskabsbøger 1627-1650 og 1631-1650*, Landsarkivet for Nørrejylland, Privataarkiver Pr 545 1-2; *Niels Hansen Grisbeck og Hans Nielsen Friis lille regnskabsbog 1602-1650*, Landarkivet for Nørrejylland, Privataarkiver Pr 632-1; Franz Bastian (udg.): *Das Runtigerbuch 1383-1407*, Regensburg: Bosse 1937-44; V.C. Mollwo (udg.): *Das Handlungsbuch von Hermann und Johan Wittenborg*, Leipzig: Dyksche Buchhandlung, 1972; M.P. Lesnikov: *Die Handlungsbücher des hansischen Kaufmanns Veckinghusen*, Berlin: Akademie-Verlag, 1973; Fritz Rörig: "Das älteste erhaltene deutsche Kaufmannsbüchlein", *Hansische Geschichtsblätter* 50, 1925, s. 12-66; Fritz Rörig: "Das Einkaufsbüchlein des Nürnberg-Lübecker Mulich's auf der Frankfurter Fastenmesse des Jahres 1495", i *Festschrift für Max Pappenheim zum 50. Jahrestag seiner Doktorpromotion*, Breslau: Hirt 1931; Hildegard Thierfelder: *Rostock-Osloer Handelsbeziehungen im 16. Jahrhundert. Die Geschäftspapiere der Kaufleute Kron in Rostock und Bene in Oslo*, Weimar: Böhlau 1958. Se også Michaela Blunk: *Der Handel des Lübecker Kaufmanns Johan Glandorp an der*

nasium i Flensborg, der går tilbage til den latinske, som Namens søn Lütke testamenterede alle sine penge til.²² Blandt selve de elleve købmandsbøger er Namen Jansens så også en af de mest omfattende. I forhold til Malmøkkøbmanden Ditlev Enbecks berømte købmandsbog, der fylder 180 sider og indeholder optegnelser om handler med omkring 300 kunder, er omfanget på Namen Jansens købmandsbog på næsten 600 tætskrevne sider og fortegner interaktionen med godt 1000 kunder.²³

HISTORISK NETVÆRKSANALYSE

Idet Namen Jansens handelsforbindelser er ret omfattende, og rent geografisk spænder vidt, er det svært at få et overblik over forskelle, variationer og tyngdepunkter indenfor hans netværk med hensyn til kundeantal, handelsfrekvens, omsætning og produktionsspecialisering igennem en tabellarisk opstilling. Kildematerialet lægger til gengæld op til anvendelsen af en netværksanalytisk tilgang. Over de sidste 15-20 år har middelalderhistorikerne i stigende grad koncentreret sig om at kortlægge netværksstrukturer, idet disse er blevet identificeret som et karakteristisk træk for de nordeuropæisk-hanseatiske handelsstrukturer.²⁴ Netværksteoriens styrke er, at den ikke begrænser os til kun at se forbindelser mellem folk af samme klasse, samme beskæftigelse eller i samme land, men derimod gør det muligt at se forbindelser, der går henover sådanne barrierer. Netværk er sjældent begrænset til et land eller en region; i stedet er de spundet henover forskellige sogne, regioner, lande og selv kontinenter, og forbinder familie og venner på samme måde som handelspartnere, der igennem netværket udveksler informationer, varer og penge, alt efter netværkets formål.

Siden 1930'erne har samfundsvidenskabelige forskere været opmærksom på, at samfund er opbygget omkring interpersonelle forbindelser, som muliggør udvekslingen af meninger, ideer, varer, penge og social kapital. Fra 1970'erne har sociologer og matematikere så søgt at kombinere matematisk grafteori og sociologisk forståelse af menneskelig interaktion, hvilket har resulteret i udviklingen af netværkssoftware, der gør det muligt at forarbejde store datamængder, ana-

Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert, Lübeck: Schmidt-Römhild 1985; Carsten Jahnke: *Netzwerke*; Marie-Louise Pelus: *Walter von Holstein: Marchand Lubeckois dans la seconde Moitié du seizième Siècle. Contribution à l'Étude des Relations commerciales entre Lübeck et les Villes Livoniennes*, Paris: Hansischer Geschichtsverein 1981; Mike Burkhardt: *Der hansische Bergenhandel im Spätmittelalter*, Köln: Böhlau 2009; Harm von Seggern: "Kaufmannsbücher aus dem Norden des Reiches. Gherit Claez 1457-63 und Johann Hungerhove 1512-26", *Rechnungswesen im späten Mittelalter. Tagung an der Christian-Albrechts-Universität Kiel 6.-7.Juli 2001*: online-media.uni-marburg.de/ma-geschichte/computation/Kiel-2001_Uebersicht.html (14.10.2014); Dyer: *A Country Merchant 1495-1520*.

22 Asmussen: "Lütke Namenssen", s. 60-80.

23 Andersen (red.): *Malmøkkøbmanden Ditlev Enbeck*.

24 Jahnke: *Netzwerke*; Stephan Selzer og Ulf Christian Ewert: "Verhandeln und verkaufen", *Hansische Geschichtsblätter* 119, 2001, s. 135-161; Burkhardt: *Der hansische Bergenhandel*, s. 39-61.

lysere dem og skabe visuelle repræsentationer af dem.²⁵ Af disse programmer er UCInet og Pajek blandt de mest udbredte, idet de er udviklet specifikt til at analysere sociale netværk og kan håndtere store datamængder samtidig med, at de er forholdsvis nemme at benytte. Endvidere er det muligt at importere dataset fra udbredte programmer som Excel og Access, som så kan omdannes til en matrice, der kan anvendes af netværksprogrammerne.²⁶

Grundlæggende er et netværk en struktur, der består af et begrænset antal noder (som betegner de enkelte individer) og linjer, der forbinder disse individer. Disse linjer kan udtrykke forskellige former for interaktion mellem noderne såsom personlige og sociale relationer eller udveksling af informationer, varer og penge. Det er afgørende at forstå, at indenfor netværksanalyse ligger fokus på forholdet *mellem* personerne, og ikke på attributter, som udelukkende tillægges den enkelte. Forholdet mellem de enkelte medlemmer af et netværk er ikke knyttet til en hierarkisk organisationsstruktur, men kræver derimod af den enkelte, at man investerer social kapital og opbygger tillid mellem parterne for derved at opretholde netværkets struktur. Dette er folk villige til at gøre, så længe de ser en fordel i at deltage i netværkets udveksling af kapital i dets forskellige former. Gaver i såvel materiel som ikke-materiel form spiller ofte en vigtig rolle for at styrke forbindelserne mellem netværkets individuelle parter.²⁷

Ifølge sociologisk netværksteori er det almindeligvis påkrævet, at hver node er forbundet med minimum to andre noder for at have et velfungerende netværk – fjerner man en af noderne, kan netværket fortsætte med at bestå.²⁸ Arbejder man med middelalderlige købmandsnetværk, er det i langt de fleste tilfælde muligt at vise de mangfoldige forbindelser og kontakter på kryds og tværs, der har eksisteret på købmandsniveau, mens det bliver ualmindeligt meget sværere, hvis man også prøver at kortlægge interaktionen mellem de bønder og fiskere, der såvel fungerer som leverandører og som købere. Netværk, der søger at inkludere disse grupper, vil i langt de fleste tilfælde være domineret af en central "stjerne", dvs. en central aktør, som er ansvarlig for fordelingen af varer og penge imellem de andre aktører i netværket. Denne centrale aktør er ikke kun et vigtigt medlem af netværket, men den eneste uerstættelige.²⁹ Uden denne centrale aktør, i vores tilfælde Namen Jansen, falder netværket fra hinanden. At man så alligevel kan til-

25 Linton Freeman: *The development of Social Network Analysis*, Vancouver: Empirical Press 2004; Peter Aronsson (red.): *Nätvärk i historisk forskning*, Växjö: Växjö Universitet 1999; Vouter De Nooy, Andrej Mrvar & Vladimir Batagelj: *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*, Cambridge: Cambridge University Press 2005, s. 3.

26 De Nooy, Mrvar & Batagelj: *Exploratory Social Network Analysis*, s. 292-302. Tak til Søren Sindbæk, Aarhus Universitet, for en indføring i netværksanalytiske programmer.

27 Pierre Bourdieu: "The Forms of Capital", i John G. Richardson (red.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood 1986, s. 241-258; Burkhardt: *Der hansische Bergenhandel*, s. 44-46.

28 Burkhardt: *Der hansische Bergenhandel*, s. 43-44

29 Burkhardt: *Der hansische Bergenhandel*, s. 53.

lade sig at bruge en netværksteoretisk og især netværksterminologisk tilgang til materialet, hænger sammen med "small-world phenomenon" teorien – alle medlemmer af netværket er forbundet med alle andre medlemmer igennem Namen Jansen, der tjener som interface for udveksling af varer og information for hele netværket.³⁰

For Namen Jansens netværks vedkommende kan vi dog i nogle få tilfælde også vise de indbyrdes forhold mellem andre medlemmer af netværket og opkoblingen til andre netværk. Dette gælder især bondekøbmanden Anders Oggels, der indgik i Namen Jansens handelsnetværk, men som selv også stod i handelsmæssig kontakt med såvel bønder og fiskere i Sydvestjylland som hamborgske købmænd.³¹ Desuden kan vi med den høje koncentration af kunder i enkelte sogne gå ud fra, at netværkets medlemmer også har haft familiemæssige eller økonomiske relationer på kryds og tværs af hinanden, uden at vi dog kan fastlægge dette med sikkerhed.

NAMEN JANSENS NETVÆRK

I sin funktion som sit netværks midtpunkt sørgede Namen Jansen for kontakten mellem regionale producenter og det overregionale og internationale marked, hvor han havde forbindelser til mellem 150 og 200 aftagere og leverandører i Nordtyskland. På det regionale slesvigske marked (se kort 1) havde han mellem 800 og 900 kontakter.

Vi ser i nærværende sammenhæng væk fra kunderne i selve Flensborg, men de var bestemt heller ikke de fleste, og rummede mange jævne håndværkere. Netværket ude omkring udgjorde det væsentlige. Der var dog tydelig forskel mellem handelsnetværkets tæthed i de forskellige herreder. Namen Jansen havde faktisk kun nogle få snese kunder i herrederne i Flensborgs nærmeste opland.³² Bondekunderne i disse egne var relativt få, idet vi dog ser, at visse personer med ret omfattende opkøb må have fungeret som landkøbmænd, der har solgt videre til andre bønder. I Angel finder man også nogle af købmandens fornemste kunder, nemlig Heinrich von Ahlefeldt til Satrupholm, der bl.a. købte humle, sild, hvede, malt, træ, klæde, og abbeden, hr. Laurens, i cistercienserklosteret Ryd.³³ Abbeden fik leveret papir flere gange. Imidlertid var Østslesvig overhovedet ikke det cen-

30 Ifølge "small world phenomenon" teorien er det muligt at skabe forbindelse mellem alle mennesker på kloden i seks led. Se: M. Gurevich: *The Social Structure of Acquaintanceship Networks*, Cambridge: MIT Press 1967; Stanley Milgram: "The Small World Problem", *Psychology Today*, 1967 (2), s. 60-67; Ithiel de Sola Pool og Manfred Kochen: "Contacts and Influence" i *Social Networks* 1, 1978-1979, s. 5-51.

31 Bjørn Poulsen: *Bondens penge*, Odense: Landbohistorisk Selskab 1990, s. 50-77.

32 For en analyse af Namen Jansens bondekunder i Vis herred se Bjørn Poulsen: "Løvinden og lokalcentrene: Den senmiddelalderlige sønderjyske bondes omverden", i *Sønderjyske Årbøger* 1989, s. 99-114.

33 Jfr. at Namen Jansen 1529 i Flensborg fik besøg af Jesper Sehested, "eynn hofman inn Anggel Jasper Sestede", som købte tømmer.

Kort 1: Slesvigske herreder, hvor Namen Jansen havde handelskontakter

trale. Der var tale om helt andre forhold i Vestslesvig, hvor man kan identificere et klart tyngdepunkt i Sønder Goes herred med 282 kunder (se kort 2).

At tyngdepunktet for handelskontakterne ligger i Vestslesvig og ikke i Flensborgs nærmeste opland kan i høj grad forklares ved, at Namen Jansen selv stammede fra området og dermed var en kendt skikkelse, som bønderne stolede på. Desuden har det spillet ind, at området i rigeligt omfang producerede de varer, som Namen Jansen satsede på som eksportvarer. Til gengæld kunne Namen Jansen så levere såvel livsnødvendigheder som luksusvarer til de mange formuende vestslesvigske bønder, der satte pris på udenlandsk klæde og hanseatisk øl. En del af Vestslesvigs bønder var exceptionelt rige, nogle af dem med formuer på 2000 mark, og de udgjorde en glimrende kundegruppe, der kunne bruge penge, tjent

Kort 2: Namen Jansens handelsnetværk 1528-1549

på heste- og oksesalg og handel i almindelighed, på konsumvarer.³⁴ Endelig må vi, når vi vil forklare det geografiske tyngdepunkt for Namen Jansens handelskontakter, ikke undervurdere den betydelige konkurrence om handelen i Flensborgs nærmeste opland, som de ældre købmandsslægter allerede må have delt imellem sig, da Namen Jansen flyttede til byen og etablerede sig som købmand lige før 1500. Det vestslesvigske område, der også inkluderede den dynamiske han-

34 Bjørn Poulsen: *Economic and cultural differentiation*.

delsby Husum, må til gengæld have budt på mange muligheder, som Namen Jansen har udnyttet.

Den regionale handel var præget af en stor diversitet i vareudbuddet, idet der optræder humle, hamp, hør, rug, hvede, mel, malt, ærter, valnødder, æbler, sild, torsk, klæde, brædder, tovværk, tjære, beg, sejldug, flæsk, heste, stude, salt, ost og smør som varer, der blev købt og solgt. Den landbrugsmæssige produktions-specialisering i de vestslesvigske herreder, der var resultatet af en tilpasning til de naturgivne betingelser og begrænsninger, genspejler sig tydeligt i regnskabet, hvor Namen Jansen optræder som opkøber af heste, kvæg, ost og smør, mens han sælger rug, hvede, mel og humle til bønderne. Højer herreds fokus på fiskeri genspejler sig ligeledes i Namen Jansens opkøb af sild og torsk, mens han leverer tovværk, tjære, beg og sejldug til fiskerbønderne. Flere hundrede tønder frisersalt blev til gengæld især leveret af bønder fra nogle af sognene i Bøking herred og fra Nørre Goes herred. Saltleverancerne blev modsvaret af en eksport af tomme tønder til pakning af saltet.³⁵

Kontakten mellem Namen Jansen og hans kunder er dels foregået ved, at de har opsøgt ham i hans købmandsgård ved Flensborgs Søndertorv, dels ved, at han personligt mødte dem på de store markeder i Tønder og Ribe. Hovedsagelig foregik handelen dog igennem mellemænd. Disse kunne være Namen Jansens egne handelstjenere eller lokale købmænd eller bønder, der tog varer med hjem til deres naboer. I enkelte tilfælde kan vi dog gå ud fra, at kunder med større varekonti efterfølgende drev selvstændig landhandel med de hos Namen Jansen indkøbte varer.

En af disse lokale handlendes aktiviteter er veldokumenteret, og vi er her undtagelsesvis i stand til at vise forbindelserne mellem Namen Jansens store købmandsnetværk og et mindre handelsnetværk. Det drejer sig om bondehandleren Anders Oggels fra Højer, hvis købmandsbog findes i Namen Jansens arkiv. Hans exceptionelle regnskabsbog formidler ikke kun omfanget af den potentiel omfattende vareudveksling på landet, men giver os også et indblik i de handelsaktiviteter, der fandt sted i landområderne uden indblanding fra købstadskøbmændene. Anders Oggels netværk eksisterede fra 1544 til 1546 og var koncentreret i Sydvestjyllands kystregion, hvor han handlede intensivt med de lokale bønder og fiskere. Derudover havde han kontakter i Ribe, Varde, Flensborg og Hamborg samt på Skåneområdet.

Anders Oggels solgte hovedsagligt engelsk, tysk og hollandsk klæde, som han havde købt i Hamborg, til bønderne på vestkysten. Her købte han også det øl, som han solgte til bønderne i små mængder. Hos fiskerne i landsbyerne omkring Højer

35 Om frisersalt og Namen Jansens regnskab se: Bjørn Poulsen: "Wirtschaftliche und rechtliche Aspekte des nordfriesischen Salzes im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit", i Jean-Claude Hocquet und Rudolf Palme (udg.): *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte*, Schwaz: Berenkamp Verlag 1991, s. 279-292.

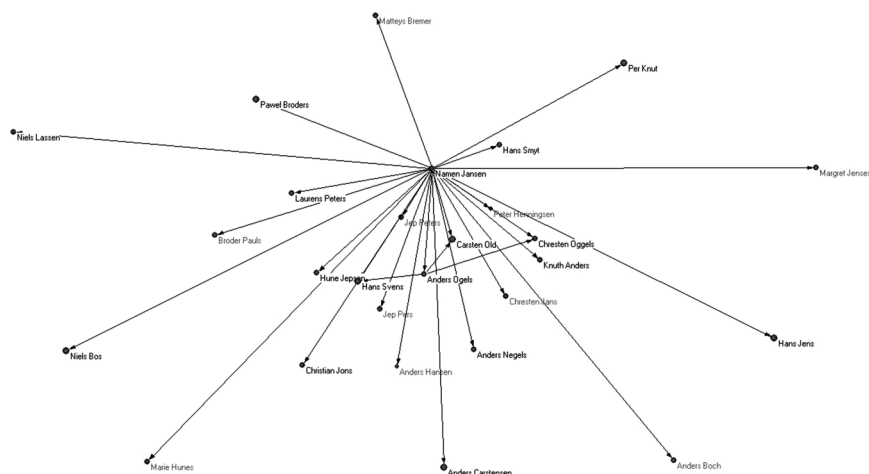

Fig. 1: Namen Jansens og Anders Oggels' handelsnetværk i Højer herred, c. 1546.

såsom Emmerlev og Billum, såvel som på fiskerlejet Sønderside tæt ved nutidens Esbjerg og på Rønmø købte han til gengæld fisk, som han med stor gevinst kunne sælge i Hamborg. Gennem bondehandlere som Anders Oggels var Højerbønderne forbundet med markederne i Nordsø- og Østersøregionen. Anders Oggels var derudover også handelspartner med Namen Jansen, der byttede humle mod klæde købt i Hamborg.³⁶ Som det fremgår af ovenstående netværksfremstilling, handlede flere af Højerbønderne såvel med Namen Jansen og Anders Oggels, hvilket antyder den økonomiske kompleksitet i datidens landbosamfund. Når man så dertil lægger Anders Oggels kontakter i Ribe, Varde, Hamborg og på Skånemarkedet, og den sandsynlige kontakt mellem områdets bønder og andre bondehandlere eller købmænd, ser vi, at interaktionen mellem land og by byggede på mangfoldige strenge og ikke var begrænset til samspillet mellem landdistrikt og den nærmeste købstad.

HUMLEN I NETVÆRKET

Selvom Namen Jansen handlede med et bredt varesortiment i den lokale handel, så var der især en vare, der gjorde det muligt for ham at udvide sit netværk udenfor det lokale og regionale slesvigske rum til også at omfatte kontakter i Jylland og Nordtyskland. Det drejer sig om humle. Hvor salt i middelalderen var afgørende for at kunne konservere levnedsmidler, spillede humlen en næsten lige så stor rolle i det daglige forbrug hos langt de fleste mennesker. Humlen var afgørende for, at man kunne brygge øl, der var hvermands almindelige drik i senmiddelalderen, og humlen spillede derfor en yderst vigtig rolle i den nordtysk-danske han-

³⁶ Poulsen: *Bondens penge*, s. 50-77.

del i denne periode.³⁷ Endnu i anden halvdel af 1500-tallet optræder humle, efter salt, som den kvantitativt næstvigtigste importvare i de danske kilder. Til tider udgjorde humlen op til 20 % af al import til Danmark. Mellem 1528 og 1549 solgte Namen Jansen omkring 1000 drømt³⁸ humle til sine danske kunder, hvilket ifølge Poul Enemarks beregninger udgjorde omkring 1½ % af humleimporten via Gottorp i denne periode.³⁹

Også i forbindelse med humlehandelen ser vi, at Flensborgs nærmeste opland kun spillede en minimal rolle i Namen Jansen handelsaktiviteter. Således solgte han mellem 1528 og 1549 kun 10 drømt på Als og Sundved, mens 30 drømt gik til kunder i Angel. I samme tidsrum kunne han afsætte 80 drømt i Bøking herred, 170 drømt til kun 25 kunder i Højer herred og 202 drømt til Goes herred. Diversiteten i Namen Jansens handel i hele det slesvigske rum fremgår af, at selv en så vigtig handelsvare som humle kun udgjorde mellem 12 og 16 % af hans handelsomsætning her, mens den udgjorde 95 % af al omsætning i hans nørrejske handel.

Den engelske historiker Stephan Epstein har understreget, at der generelt mangler forklaringer på, hvorfor den regionale specialisering udviklede sig i senmiddelalderens samfund. Hvordan kunne der ske stigende produktion og udveksling efter Den sorte Døds demografiske chok? Epstein har i den forbindelse peget på, at der i hele Europa skete en fornyelse af omsætningen, der lettede handelen. Det var udviklingen af tusinder af regionale markeder, særlig periodiske kvægmarkeder. De opstod gerne i grænseegnene mellem to økonomiske systemer. Markederne gav faldende transaktionsomkostninger og var til fordel for købmænd og samfund.⁴⁰ Det viser sig, at Namen i udpræget grad benyttede de nye store årsmarkeder, åbne for alle handlende, der opstod i det nordeuropæiske område, og som var knyttet til den internationale oksehandel, der særlig kom i gang fra 1460'erne.

I Nørrejylland var Namen Jansen kun aktiv på nogle af de store markeder, og allervigtigst var her Skt. Hans og Vor Frue markeder i Ribe (21.-24. juni. og 8.-12. september).⁴¹ Her spillede humlen en helt afgørende rolle for hans handelsaktiviteter, idet han mellem 1528 og 1549 afsatte 563 drømt humle for 1416 mark lybsk

37 Stefan Pajung: „Cervisia eternim et medo precipue habebantur – Über die Verbreitung hantischen Kulturguts im dänischen Raum am Beispiel des Hopfenbieres“, i *Essen und Trinken*, i Detlev Kraack og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (red.): *Zur Ernährungsgeschichte Schleswig-Holsteins*, Neumünster: Wachholtz Verlag 2010, s. 39-55.

38 Et drømt humle ~ 27 kg (dog med regionale variationer). Volumenmæssig svarer et drømt humle til ca. 325 liter.

39 Poul Enemark: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede med særligt henblik på dansk okseeksport*, Århus: Aarhus Stiftsbogtrykkeri 1971, s. 155-156.

40 Stephan R. Epstein: "Regional fairs, institutional innovation, and economic growth in late medieval Europe", *Economic History Review* XLVII: 4, 1994, s. 459-482.

41 *Register über Namen Jansens schuldige Gelder*, s. 461-474. Andre danske årsmarkeder indgik også i Namen Jansens omverden. I regnskabsbogen træffer vi ham således gentagne gange såvel i Varde og Lemvig som i Randers. Allerede på regnskabsbogens første side gives der en

til blot 60 kunder, hvoraf 25 må betegnes som storkunder. Dette svarer til værdien af 120 okser. Nogle af storkunderne, såsom Ribes franciskanerkloster, har købt humlen til eget forbrug, ligesom nogle af Ribekøbmændene må have brugt humlen til ølproduktion. Man må dog gå ud fra, at store mængder af humlen atter er blevet solgt videre til en større nørrejysk kundekreds.⁴² Af de 60 nørrejyske kunder købte de 40 humle, og af disse 40 købte 34 intet andet end humle.

Når Namen Jansen udover humle kun solgte et meget begrænset varesortiment (salt, øl, hamp, tjære, jern, klæde og kramvarer) i Nørrejylland, kan det hænges sammen med, at han her ønskede at minimere risikoen for tab, og udelukkende satsede på varer, der var stor efterspørgsel efter, og som han altid ville kunne sælge. Desuden kan man iagttage, at hvor fortjenesten på humle langs Slesvigs vestkyst var på 1½ mark pr. drømt, så steg denne fortjeneste til over 2½ mark i Ribe.

Humlen skaffede Namen Jansen gennem sine kontakter i Wismar og opland. Måske var nordtyske årsmarkeder stedet, hvor man trådte i forbindelse. Det ser ud til, at Namen Jansen i foråret 1542 og 1543 var på det store Buxtehudemarked for magerokser og fik betalinger fra en oksehandler fra Randers.⁴³ Namen Jansen havde også handelskontakt med købmænd fra Salzwedel, Lüneburg, Dannenberg, Segeberg, Itzehoe og Lübeck, og afsatte sine jyske og slesvigske heste og fisk samt sit marsksmør til dem. Men det var især handlende fra hansestaden Wismar, der fungerede som hans partnere og måske også knudpunkter i forhold til det nordtyske marked.

Dette var der forskellige årsager til. For det første kunne han her opnå højere priser end på de holstenske markeder, idet de holstenske købmænd havde forholdsvis nem adgang til heste fra Ditmarsken og Elbmarsken. For det andet var transportomkostningerne over havet i 1500-tallet lavere end over land, selvom landtransport blev stadig mere udbredt. For det tredje kunne Namen Jansen i Wismar og opland nemt forsyne sig med de forholdsmæssig store mængder humle, mel, rug og øl, der udgjorde hovedparten af hans salg i Slesvig og Nørrejylland.

Fra 1528 til 1547, da han tilsyneladende indstillede handelen med Mecklenburg, foretog han her mindst 150 handler med 50 forskellige handelspartnere. Af disse var 10-12 hovedhandelspartnere, som Namen Jansen indgik et langvarigt samarbejde med.⁴⁴ Selvom ingen af dem var i familie med Namen Jansen, så var flere af dem i familie med hinanden, hvilket kendetegner det klassiske nordeuropæisk-hanseatiske handelsmønster, der byggede stærkt på personlige kontakter og den deraf opstående gensidige tillid.⁴⁵ Således solgte Namen Jansen i flere om-

løs oplysning om en myrdet kunde i Ribe, nemlig at hans broder – en foged fra Kalundborg-egnen – hvert år kommer på Knudsmarkedet i Odense.

42 *Register über Namen Jansens schuldige Gelder*, s. 461-474.

43 Poul Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*, bind 1, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2003, s. 252.

44 *Register über Namen Jansens schuldige Gelder*, s. 565-586.

45 Jahnke: *Netzwerke*, s. 257.

gange heste til brødrene Claus og Tames Nybur fra Wismar, mens smør blev afsat til de tre brødre Simon, Joachim og Claus Han fra øen Poel. Til gengæld solgte begge familier større mængder humle til ham.⁴⁶ Men også Paul og Claus Rawen samt rådmanden Heyne Brabant og hans bror solgte store mængder humle til Namen Jansen; alene Heyne Brabant solgte over 100 drømt humle til ham mellem 1530 og 1546.⁴⁷ Mens de fleste af Wismarkøbmændene såvel handlede med fisk, heste, smør og humle, møder man også enkelte, der har specialiseret sig på handelen med enkelte varer. Tames Burmester solgte således kun klæde, mens rådmanden Johan Kröger primært handlede med øl.⁴⁸

På trods af Wismar-handelens store betydning for Namen Jansens købmands-netværk, så er optegnelserne til denne del af hans købmandsaktiviteter væsentlig mindre omfattende end dem, der kortlægger den slesvigske lokalhandel. Dette kan hænge sammen med, at Namen Jansen og hans købmandsfamilier i Wismar i højere grad umiddelbart har modregnet indkøb med de leverede varer, og man derfor ikke har haft brug for optegnelser, da man ikke havde brug for at give kredit.

Hvordan Namen Jansen i første omgang fik kontakter i Wismar og derefter udbyggede sit netværk i byen, har vi ingen sikre oplysninger om. Vi kan dog se, at han allerede i 1520 er aktiv i byen, da han sammen med to andre flensborgkøbmænd Claus Visker og Marten Cordes solgte korn til Heyne Brabant og Arndt Elmhoff.⁴⁹ Carsten Jahnke har vist, at man som købmand forholdsvis nemt kunne finde handelspartnere, så længe man var i stand til at tilbyde interessante varer og havde et godt rygte.⁵⁰ Muligvis har Namen Jansen i første omgang haft en anden Flensborgkøbmand, der allerede var kendt i Wismar, til at gå i borgen for ham.⁵¹ Vi ved i hvert fald, at der i begyndelsen af 1500-tallet herskede tætte forbindelser mellem Flensborg og Wismar. For ikke blot eksporterede Wismar store mængder af sit øl til Flensborg, der optræder også wismarske håndværkere i Flensborgs Skt. Gertrudsgilde.⁵² Dette blev Namen Jansen som nævnt ovenfor medlem af i 1516 og forstander for i 1523-24. Dette gør det sandsynligt, at Namen Jansen ad denne vej fik personlige kontakter i Wismar, som han kunne udnytte.⁵³ Særlig den personlige kontakt var af afgørende betydning for at skabe den nødvendige tillid, der måtte gå forud for den første handel, og som var forudsætningen for, at man kunne uddybe samarbejdet og skabe nye kontakter. At der optræder en købmand

46 *Register über Namen Jansens schuldige Gelder*, s. 565-66, 571, 576, 578-79.

47 *Register über Namen Jansens schuldige Gelder*, s. 566, 568, 572, 581-582.

48 *Register über Namen Jansens schuldige Gelder*, s. 567-573.

49 *Urkunden Stadtarchiv Flensburg*, nr. 54 (16.7. 1520).

50 Jahnke: *Netzwerke*, s. 257-58.

51 Selzer og Ewert: "Verhandeln und verkaufen, vernetzen und vertrauen", s. 150-154.

52 Poulsen: *Land, by, marked*, s. 172.

53 For gilders og religiøse broderskabers betydning for opbygningen af købmandsnetværk se også Burkhardt: *Der hansische Bergenhandel*, s. 258-61.

ved navn Claus Flensburg i Wismar kunne tyde på, at man her kunne træffe borgere, der oprindeligt stammede fra Flensborg. Disse kunne ligeledes agere som mellemmand, hvis man skulle tage kontakt til nye samarbejdspartnere.⁵⁴

Da Namen Jansen først havde fået foden indenfor i Wismar, har han sandsynligvis udbygget sine handelsaktiviteter skridt for skridt. Han har satset på længerevarende horisontale relationer med jævnbyrdige partnere, hvor samarbejdet ikke kun var begrænset til enkelte økonomiske transaktioner, men også antog en personlig karakter. Man forstod hinanden, stolede på hinanden, delte de samme værdier og stod mere eller mindre på det samme sociale og økonomiske niveau. Et godt eksempel herpå er Namen Jansens forbindelse med Heyne Brabant. Denne blev medlem af Wismars byråd i 1527, samme år som Namen Jansen blev medlem af Flensborgs byråd.⁵⁵ Der var altså tale om handelsmæssige forbindelser mellem nogenlunde jævnaldrende og jævnbyrdige partnere, og gennem sine forbindelser til medlemmer af Wismars råd har det været nemt for Namen Jansen at vinde andre af byens købmænds tillid, idet han udnyttede sin "bridging social capital".⁵⁶

NAMEN JANSEN OG DET KOMMERCIELLE MILJØ

Man kan se Namen Jansens transaktionsmønstre som et stort netværkssystem, der forbandt partnere i Mecklenburg med andre i det slesvigske og jyske område. Med Namen Jansen som midtpunkt spandt dette netværk sig vidt og blev for alvor tæt i de vestslesvigske egne. Her gav kombinationen af et købedygtigt publikum og traditionelle, delvist familiebaserede relationer, gode betingelser for handelen. Friere, mere koldt og kommercielt betingede netværk træder derimod frem i den inter-urbane handel. Også her skabtes der imidlertid langvarige og stabile forbindelser med partnere både på dansk og tysk grund.

De kommercielle institutioner som handelen hvilede på, var ikke den gamle torvehandel. Læser man den i tiden gældende bylovgivning kunne man ellers tro, at denne form for handel stadig var central. Empirien fra dette regnskab viser, at nye handelsformer i stedet dominerede. Det vigtige var handelen i købmandsgården i Flensborg, direkte med producenter ude på landet og i andre byer, samt ikke mindst omsætningen på årsmarkederne. Regnskabet er med til at vise, at disse nye handelsformer, der skulle fortsætte kontinuerligt ind til 1800-tallet, havde indfundet sig i det danske handelssystem. Namen Jansens regnskab kan vise, at der i løbet af 1400-tallet opstod mere effektive, omkostningssparende handelsformer, der var med til at give samfundet vækst efter den senmiddelalderlige demografiske krise.

54 Burkhardt: *Der hansische Bergenhandel*, s. 227-28.

55 Friedrich Crull: *Hansische Geschichtsquellen II: Die Ratslinie der Stadt Wismar*, Halle: Verein für Hansische Geschichte 1875, s. 96; Asmussen: "Lütke Namensens", s. 20.

56 Lars Torpe: "Social kapital og demokrati", i Paul Hegedahl og Sara Rosenmeier (red.): *Social kapital som teori og praksis*, København: Samfundslitteratur 2007, s. 199-216.

Kommercielt må Namen Jansen anses for et sidestykke til andre købmænd i tiden med hensyn til sin bogføringspraksis, brug af social kapital, netværkstørrelse og kredittens vigtighed for et kontinuerligt flow i handelsaktiviteterne. Alt ligger indenfor de rammer, der var almindelige blandt nordtysk-hanseatiske købmænd i samme periode. Den dansk-tyske købmand Ditlev Enbeck, hvis købmandsbog fra Malmø også er overleveret, var klart nok af mindre kaliber.⁵⁷ Enbeck var også på nogle punkter temmelig forskellig fra Namen Jansen, bl.a. i sin binding til Lübeck, sin tilknytning til Skånemarkerne og sit forholdsvis begrænsede landsalg. Alligevel er der betydelige ligheder mellem de to. Namen Jansens aktiviteter løber temmelig parallelt til dem, som købmænd fra vendiske stæder udfoldede i Danmark.⁵⁸ Dog var han på sin vis mere gammelkendt end mange af dem, da han ikke baserede sin handel på oksedrifter over land, men på søhandel og en traditionel handelsvare som humle.

På interessant vis demonstrerer Christopher Dyers nylige studium af den engelske købmand John Heritages købmandsbog fra tiden 1501-20, at Namen Jansens aktiviteter og netværk lignede samtidige engelske.⁵⁹ John Heritage var fra 1495 til 1520 aktiv som bonde, uldopkøber, fåreholder, købmand og pengeudlåner. Han begyndte sine økonomiske aktiviteter i 1495 efter faderens død, hvor han overtog familiens ret omfattende landbrugsmæssige aktiviteter. Dette satte ham i stand til at bygge videre på familiens økonomiske kontakter. I 1496 døde hans svigerfar, der efterlod en købmansgård i den nærliggende købstad Moreton, hvor John etablerede sig som uldhandler og købmand.⁶⁰ Ligesom Namen Jansen var John Heritage altså flyttet fra land til by, hvor han kunne bygge sit handelsforetagende på de forbindelser han havde på hjemegnen.

John Heritage var imidlertid uheldig og led store tab på uldhandelens skiftende konjunkturer. Efter nogle gode år fra 1500 til 1506 med omsætninger mellem 300 og 400 £ faldt hans handelsmæssige aktiviteter støt efter 1510 til det halve, samtidig med at hans overskud faldt fra over 9 % til kun 2 %.⁶¹ Her træder en klar forskel til Namen Jansen frem. Hvor Flensborg-købmanden var i stand til selv at bestemme de handelsmæssige betingelser overfor leverandørerne og fandt sin niche ved at fungere som mellemmand mellem de vestslesvigske bønder og det nordtyske marked, var John Heritage udsat for hård konkurrence og havde aldrig kapital nok til at fungere som "mellemmand mellem økonomiske landskaber", men måtte derimod nøjes med at være et led på uldens vej fra får til væv.

Gennem sin intensive udnyttelse af øst-vest-handelen tværs over Slesvig såvel som den nord-sydgående handel fra Mecklenburg til Ribe, Varde og til andre jyske

57 Andersen: *Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck*.

58 Enemark: *Dansk oksehandel*, s. 141-166.

59 Dyer: *A Country Merchant*.

60 Dyer: *A Country Merchant*, s. 25-35.

61 Dyer: *A Country Merchant*, s. 126-131.

byer, udnyttede Namen Jansen sin geografiske placering i den driftige handelsby Flensborg. Han opbyggede en handelsaktivitet af et format, så han selv må betegnes som en ikke uvigtig brik i byens trivsel. Med held fungerede han som "*brooker*" mellem forskellige økonomiske landskaber med forskellige behov og produktioner.⁶² Namen Jansen var en begavet netværkende købmand.

STEFAN PAJUNG

EKSTERN LEKTOR, PH.D.

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND (HISTORIE)

AARHUS UNIVERSITET

EMAIL: STEFANPAJUNG@HOTMAIL.COM

BJØRN POULSEN

PROFESSOR, DR. PHIL.

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND (HISTORIE)

AARHUS UNIVERSITET

EMAIL: HISBP@CAS.AU.DK

ABSTRACT

A late medieval trade network: The Flensburg merchant Namen Jansen's account book 1528-1549

Stefan Pajung

Department of Culture and Society (History), Aarhus University.

E-mail: stefanpajung@hotmail.com

Bjørn Poulsen

Department of Culture and Society (History), Aarhus University.

E-mail: hisbp@cas.au.dk

This article illustrates the importance of networks for the late medieval economy through the account book of the Flensburg merchant Namen Jansen. This source is unique in a Danish context and covers the period 1528-1549. Namen Jansen was a farmer's son from the west coast of Schleswig and manages to create a number of trading networks. On the interregional and international market he was connected to 150-200 partners in Northern Germany, while he had between 800 and 900 contacts on the regional level, giving us an insight into rural patterns of consumption. A second account book by the peasant trader Anders Oggels demonstrates how Namen Jansen's network was connected to and interacted with that

62 Til begrebet økonomisk landskab se Rudolf Häpke, "Die ökonomische Landschaft und Gruppenstadt in der älteren Wirtschaftsgeschichte", in *Aus Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Gedächtnisschrift für Georg von Below*, Stuttgart: Kohlhammer 1928, s. 82-104.

of small scale traders. One of Namen Jansen's main commodities was hops imported from Mecklenburg, which he sold to customers in Schleswig and Denmark at the main regional fairs. In conclusion, Namen Jansen exploited the opportunities opened by the east-west trade across Schleswig and the north-south going trade between Mecklenburg and Jutland with great flexibility. His trade and the composition of his network are at once unique and at the same time characteristic for merchants not only in Denmark and Schleswig – but throughout Northern Europe.

SØRØVERIETS INDBILDTE FRIHEDER

TALER OG TUNGER PÅ SØRØVERSKIBETS DÆK CA. 1680

■ JOHAN HEINSEN

Tilsløret af nattens mørke forfulgte et sørøverskib i begyndelsen af september 1680 et spansk skib ud for Paita på den peruvianske kyst. Sørøverne havde set lys blinke i horisonten, og i de følgende timer spejdede de fra deres mørklagte dæk ud i den sorte nat. I det tidligste kolde morgenlys så de et sejl netop der, hvor glimt havde afgivet løfte om bytte. Spanske fanger fra en tidligere kapring fortalte dem om den prise, som endnu blot kunne skimtes i det fjerne: et handelsfartøj, der havde forladt Guayaquil elleve dage forinden.¹

Det udsete offer blev forfulgt på stor afstand i løbet af dagen, imens mændene på dækket talte om dets last. De hentede langsomt ind på spanierne, der tilsyneladende endnu ikke havde opdaget, at de blev skygget. Men med aftenens mørke kom også tåge, og sørøverne mistede byttet af syne. Det lignede endnu en skuffelse i et togt, der ikke havde indfriet forventningerne. I løbet af natten klarede det fugtige vejr dog op, og sørøverne så atter lysglimt. Endnu en lang dag i forfølgelse fulgte, og den nat halede de for alvor ind. Om morgenen var afstanden så lille, at sørøverne begyndte at forberede sig på kapringen, men først ved middagstid var de to skibe så tæt på hinanden, at spanierne kunne se, hvem deres forfølgere var. Pistolskud fik dem til øjeblikkeligt at sænke sejlene i overgivelse, og på sørøverskibets dæk rullede terninger for at afgøre, hvem der skulle være først til at gå ombord hos fjenden. Men byttets last kunne langt fra indfri forventningerne om sølv; i stedet fandt sørøverne kakaonødder, råsilke, indiske tekstiler og tømmer, foruden lidt brændevin og en anelse sølv. Tømmeret udgjorde hovedparten af lasten. Det var en skuffelse, der føles i et anonymt besætningsmedlems beretning, hvor det tørt konstateres: "[...] and very little plate".²

1 Basil Ringrose: *Bucaniers of America. The Second Volume*, London: William Crooke 1685, s. 70-72; Ukendt forfatter: *Journall of our intended voyage*, i British Library, Additional Manuscripts, 11.410, s. 714 (original paginering) (fra nu refereret "Add. 11.410").

2 Ringrose: *Bucaniers*, s. 79-81; Add. 11.410: s. 712-715; John Cox: "The Adventures of Capt. Barth. Sharp", i Philip Ayres: *The Voyages and Adventures of Capt. Barth. Sharp and others*, London: Walter Davis 1684, s. 1-114, s. 25-27; Bartholomew Sharp: "Captain Sharp's Journal of his Expedition. Written by Himself", i William Hacke: *A Collection of Voyages*, London: James Knapton 1699, s. 1-55, s. 39.

I sådanne udstrakte dage og mørklagte nætter ventende på dækket har der været god tid til at tale. I forhold til det nødvendige mandskab på skibe af denne type var sørøverne håbløst overbemandede. Dette var karakteristisk for sørøverskibe;³ i kamp var det nyttigt med mange mænd, men i den lange, tomme tid imellem sådanne fortættede begivenheder bidrog mandskabet til at gøre sejladsen til hvad Sir Richard Hawkins efter en tidligere stillehavsrejse nervøst havde kaldt "idle navigation";⁴ ledig tid gav ledig tale.

Denne artikel er et forsøg på at trænge ind på dette urolige, talende fællesskab, for derved at fornemme, hvad der drev det caribiske sørøveri, der i perioden fra midten af 1600-tallet til omkring 1730 var til løbende gene for Atlantens imperier. I løbet af de seneste årtier er sørøveriet ofte blevet forklaret som udtryk for de maritime underklassers selvorganisering.⁵ Sørøveriets forbavsende demokratiske organisationsformer og traditionsdannelse ses som udtryk for solidariteter, der også kom til udtryk på mange andre måder i de konflikter, som prægede Atlantens skibe og havne.⁶ Denne artikel ligger til dels i forlængelse af dette forskningsfelt, men ved at undersøge sørøverskibet som et improviseret fællesskab af tale drejes fokus fra socialhistoriske årsagsforklaringer imod kulturhistoriske perspektiver, der kan indfange den måde sådanne talefællesskaber udfolder ganske ustabile konstruktionsprocesser – med andre ord et spring fra en fortælling om sørøveriets skjulte fundament til en granskning af hvordan sørøvere med deres fortællepraksisser selv talte fundamenter i stykker.

3 David J. Starkey: "Pirates and Markets", i C.R. Pennel: *Bandits at Sea*, New York: New York University Press 2001, s. 107-125, s. 116.

4 Richard Hawkins: "The Observations of Sir Richard Hawkins", i Clements Markham: *The Hawkins' Voyages*, London: The Hakluyt Society 1878, s. 87-329, s. 220.

5 Centralt i denne forskningstradition står maritimhistorikeren Marcus Rediker. Se især Marcus Rediker og Peter Linebaugh: *The Many-Headed Hydra: The Hidden History of the Revolutionary Atlantic*, London: Verso 2000; Marcus Rediker: *Between the Devil and the Deep Blue Sea*, Cambridge: Cambridge University Press 1987; Marcus Rediker: *Villains of All Nations*, Boston: Beacon Press 2004; Marcus Rediker: *The Slave Ship: A Human History*, New York: Viking 2007. I disse værker har Rediker gentagne gange vist, hvordan sørøverfællesskaber valgte og afskedigede kaptajner og fordelte byttet efter egalitære fordelingsnøgler. Redikers studier trækker på marxistisk social- og kulturhistorie – især Christopher Hill, der med sit essay "Radical Pirates?" selv satte fokus på disse politiske dimensioner i sørøveriets historie. Christopher Hill: "Radical Pirates?", i *The Collected Essays of Christopher Hill*, London: Routledge 1986, s. 161-187. Selv langt mere konservative historikere har i sørøverfællesskaberne set en demokratisk (eller mere fordømmende: anarkistisk) impuls. Se Robert C. Ritchie: *Captain Kidd and the War against the Pirates*, Cambridge og London: Harvard University Press 1986; Starkey: *Pirates*; Peter Earle: *The Pirate Wars*, London: Methuen 2004.

6 Et væld af forskere har taget tråden fra Rediker og Linebaugh op. Mange af disse bidrog til Emma Christopher m.fl. (red.): *Many Middle Passages*, University of California Press: Berkeley 2007. Og nyligt i 2013 specialnummeret af *International Review of Social History* under titlen "Mutiny and Maritime Radicalism in the Age of Revolution: A Global Survey".

DÆKKETS MUMLEN OG SKRIFTENS UNDVIGELSER

Togtet ledtes af Bartholomew Sharp og havde taget form i Caribien året forinden. Her havde flere forskellige sørøverbesætninger slået sig sammen – i første omgang med Portobelo som mål. Snart stillede de sig allerede sagnomspundne rigdomme i sigte. Under ledelse af en af tidens mest prominente sørverkapitajner ved navn John Coxon havde omkring 330 mand således krydset landtangen ved Panama for at indtage Panama by.⁷ Dette var en imitation af Henry Morgans erobring i 1670-71. Byen var dog for godt befæstet til, at sørøverne kunne gøre Morgan efter. I forsøget tog de imidlertid skibet "Santisima Trinidad", hvis navn forkortedes til "The Trinity" – et prægtigt skib, hvis last desværre ikke svarede dertil. Sørøverne begyndte derfor at tale om andre destinationer, mens Coxon selv drog tilbage over land med 70 mand. I hans sted valgtes endnu en erfaren sørverkapitajn ved navn Richard Sawkins, der skulle lede et togt i forfølgelse af rygter om rigdomme forstærket af afhøringerne af spanske fanger. På den måde forfulgte man i dette togt fortællingerne.⁸

I begyndelsen af maj 1680 havde Sawkins forsøgt at indtage en mindre by på fastlandet. Det gik galt, og han selv blev sammen med yderligere to mænd dræbt. Sharp blev valgt som Sawkins' efterfølger, men hvor forgængeren havde været populær, var Sharp "illbeloved".⁹ Endnu en gruppe på omkring 60 af sørøverne benyttede derfor lejligheden til at bryde med fællesskabet og vende tilbage over land. Modsat Sawkins overlevede Sharp togtet, og ekspeditionen i sin helhed bærer oftest hans navn. Reelt var Sharp dog blot en i en serie af ledere valgt af sørøverne selv. Når hans navn har et særligt ejerskab til togtet, skyldes det ikke mindst hans ophøjelse til fællesskabets autoritative stemme i togtets mange beretninger, der i løbet af en årrække blev tilgængelige for læserne i London.

Togtet affødte således hele 7 beretninger.¹⁰ Foruden Sharps egen, var der navigatøren Basil Ringroses, der af sin redaktør beskrives som observationens mand: "at the same time making Quadrants at Sea, that others sate idle and murmuring upon the Decks".¹¹ For redaktøren var Ringrose eksemplarisk i kraft af sin evne til

7 Ritchie beskriver disse sørøverbesætningers modus operandi: "The marauders wandered the seas, dividing and coalescing like amoebas. They lived in small self-contained democracies that usually operated by majority vote, with the minority asked (or forced) to leave in order to keep the remaining crew in happy consensus". Ritchie: *Captain Kidd*, s. 25.

8 Ringrose: *Bucaniers*, s. 36; Add. 11.410, s. 706.

9 Add. 11.410, s. 708.

10 Forskningen i sørejseberetninger har i de senere år haft stort fokus på repræsentationen af talehandling – ofte med et Bakhtinsk udgangspunkt. Se f.eks. Carl Thompson: *The Suffering Traveller and the Romantic Imagination*, Oxford: Clarendon Press 2007; Richard Frohock: *Buccaneers and Privateers*, Newark: University of Delaware Press 2012. Et ældre, men væsentligt bidrag til studiet af skibet som et rum af tale, findes i Greg Denings berømte studie af mytteriet på Bounty. Greg Dening: *Mr. Bligh's Bad Language*, Cambridge: Cambridge University Press 1992.

11 Ringrose: *Bucaniers*, forordet.

at få noget ud af en tid, der ellers kun lånte sig til ordenes tomme hersken. Ringroses eksemplaritet var således båret af forfatterens og skriftens undtagelse fra sit eget partikulære udgangspunkt i et fællesskab af tunger; og hans narrativ er da også langt henad vejen en triumf for den type observation, der ideelt skulle udfolde sig i distance til det mumlende dæk. Ringrose selv synes at have nydt stor anseelse iblandt sørøverne, og flere af de resterende tekster nævner hans dedikerede skriftspraksis.¹² Han må have siddet på dækket med sine papirer, for i hans journal finder man udførlige tegninger af kysterne. Måske har han delt pladsen med John Cox, en menig som Sharp undervejs forfremmede til vigtige poster og som forfattede et kortere narrativ om rejsen. Fra de meniges rækker findes beretninger fra William Dick og en enkelt anonym fortæller. Sidstnævnte narrativ var det eneste, der ikke udkom på tryk i samtiden, og det synes da også længst fra genrens konventioner. Til gengæld giver det, som jeg vil vise løbende, nogle perspektiver, der forsvinder i de andre beretningers former. Sidst, men ikke mindst, finder man William Dampier og Lionel Wafer, der begge forfattede højt ansete naturhistoriske rejsebeskrivelser. Begge disse fortællinger begynder netop som deres forfattere bryder fra togtet for at vende tilbage til Caribien. Af netop denne årsag spiller de blot en mindre rolle her.¹³

Disse fortællinger spiller alle i forskellige grader på rejseberetningernes konventioner. I deres observerende karakter kan de åbenlyst læses som forsøg på

12 Eks. William Dick: "A brief account of Captain Sharp, and other his Companions", i Alexandre Olivier Exquemelin: *Bucaniers of America*, 2. udgave, London: William Crooke 1684, s. 63-84, s. 79.

13 Howse og Thrower har en oversigt over udgaver, trykte og utrykte af disse journaler og beretninger. Derek Howse og Norman J. W. Thrower: *A Buccaneer's Atlas*, Berkeley: University of California Press 1992. Jeg har benyttet mig af de forskellige trykte udgaver og en række af manuskripterne i tilfælde, hvor de afviger fra de trykte versioner. Manuskripternes tilblivelse er usikker. Enkelte af dem synes at kunne knyttes direkte til forarbejder i forbindelse med udarbejdelsen af de trykte versioner. Ingen original journal fra skibet eksisterer, om end Ringroses beretning indeholder sirlige tegninger af kystlinjerne, der synes at indikere, at han tog noter undervejs. Sharp's egen fortælling blev trykt af kartografen William Hack i 1699. Der er to forskellige versioner af hans journal, med mindre variationer i British Library, Sloane-samlingen (kat. nr. 46a and 46b). Ringroses fortælling blev udgivet i 1685 som en part 2 af Exquemelin's *Bucaniers*. Der er en langt kortere version af hans fortælling i hans egen hånd i Sloane-samlingen. (kat. nr. 3820) og en redigeret version i Sloane-samlingen (kat. nr. 48). Cox's narrativ findes i manuskriptversioner med små ændringer i Sloane (kat. nr. 49) og iblandt Gosse-papirerne (kat. nr. 4) på National Maritime Museum. I 1684 udkom ligeledes William Dicks (eller Williams) fortælling, der blev trykt som en tilføjelse til Exquemelin's *Bucaniers*. Det anonyme narrativ findes i British Library samling "Additional manuscripts" (kat. nr. 11410). Lionel Wafer fortæller kort om rejsen i Lionel Wafer: *A New Voyage and Description of the Isthmus of America*, Cleveland: The Burrows Brothers Company 1903. Det samme gør William Dampier: *A New Voyage Round the World*, London: James Knapton 1697. Endnu et manuskript om rejsen findes i Pierpont Morgan Library i New York (kat. nr. MA3310). Denne beretning synes længst fra begivenhederne og kan være forfattet af Hack på baggrund af Sharps udgave.

at konstruere en "anden" – genrens råstof.¹⁴ Denne fortælletradition er mest udtalt hos Ringrose, Dampier og Wafer. Særligt Dampiers beretning har været vidt diskuteret, blandt andet fordi den i sin samtid blev en bestseller. Således har det været argumenteret, at Dampier med sine observationer søgte rehabilitering i England; et forsøg, der lykkedes, da han senere blev udråbt som kaptajn på en officiel opdagelsesrejse.¹⁵ Andre af beretningerne lægger sig i en anden tradition, der kredser omkring skibets ledelse. Her trækker de på konventioner, der i samtiden ville have været kendte fra f.eks. førnævnte Hawkins' beskrivelse af sit togt igennem Magellanstrædet, hvori han hurtigt forlader den observerende form til fordel for en række læresætninger om, hvordan man holder et talende fællesskab af søfolk i skak. Hans ideelle skib var et, hvorpå folket sled heroisk i "patience, silence and suffering", og fortællingen skulle med sine eksempler tjene realiseringen af dette ideal i fremtidige rejser.¹⁶ Læseren kan også have genkendt disse konventioner fra Richard Hakluyts og Samuel Purchas' store antologier af rejseberetninger. Førstnævnte indeholdt eksempelvis en beretning om Drakes stillehavsrejse, der kredser om Drakes politiske evne til at holde sit folk tavst.¹⁷ Disse

14 For mere om rejseberetningen som genre og dens fokus på sådanne blikke se f.eks. Mary Louise Pratt: *Imperial Eyes*, 2. udgave, London: Routledge 2008. Herhjemme har rejseberetningerne været mest indgående diskuteret af Michael Harbsmeier i hans omfattende forfatterskab. I denne artikels kontekst bør fremhæves Harbsmeiers artikel "Writing and the Other: Travellers' Literacy, or Towards and Archaeology of Orality", i Karen Schousboe og Mogens Trolle Larsen (red.): *Literacy and Society*, København, Akademisk Forlag 1989, s. 197-228. Her argumenterer Harbsmeier for at historikere må overveje hvordan selve skriftskulturen blev set som en afgørende markør i skellet mellem selvet og den anden. Denne pointe synes således også relevant i forhold til sørøveren som en "anden". En anden dansk forsker, der indgående har diskuteret rejseberetningernes identitetskonstruktioner og den måde hvorpå disse påvirkes af konkrete historiske omstændigheder er Liv Egholm Feldt. Hun trækker ligesom jeg selv på den italiensk-amerikanske mikrohistorie. Se Feldts ph.d.-afhandling: Liv Egholm Feldt: *Rejseberetninger som kulturelle tegn: En mikrohistorisk undersøgelse af mødets betydning i teori og praksis*, Syddansk Universitet 2005.

15 Anna Neill: "Buccaneer Ethnography: Nature, Culture, and Nation in the Journals of William Dampier", *Eighteenth Century Studies* 33 (2), 2000, s. 165-180. Neills tese er siden blevet diskuteret og videreudviklet af blandt andet Geraldine Barnes og Adrian Mitchell: "Measuring the Marvellous: Science and the Exotic in William Dampier", *Eighteenth-Century Life* 26 (3), 2002, s. 31-50; og William Hasty: "Piracy and the production of knowledge in the travels of William Dampier", *Journal of Historical Geography* 38, 2011, s. 40-52. Dampiers betydning for genrens udvikling har været diskuteret af bl.a. Philip Edwards: *The Story of the Voyage: Sea-Narratives in Eighteenth-Century England*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.

16 Hawkins: "Observations", s. 220.

17 Richard Hakluyt: *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques & Discoveries of the English Nation*, 12 bind, London: The Hakluyt Society 1903-05 (oprindeligt 1598-1600); Samuel Purchas: *Hakluytvs Posthumus, or, Purchas his Pilgrimes*, 4 bind, London: H. Fetherston 1625. Jeg har skrevet indgående om disse traditioner i Johan Heinsen: *Intet andet end støj: Poetik og politik i engelske sørejseberetninger, 1577-1744*, Ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet 2013. For en diskussion af fortællingerne om Drake kan henvises til Johan Heinsen: "Hvor

forskelligartede anknæytninger til en særdeles heterogen genre, synes til nogen grad at være bevidste forsøg på at legitimere forfatterne.

Rejsen er med sine mange narrativer blandt tidens bedst dokumenterede sørøvertogter.¹⁸ I forsøget på at begribe sørøverskabets talende fællesskab præsenterer denne rigdom således en enestående mulighed. Beretningerne kommer dog også med iboende udfordringer. Billedet af den lærde fortæller Basil Ringrose, der med sine måleinstrumenter og sin dedikation adskiller sig fra det støjende folk, som blot sad ledige og mumlende på dækket, siger noget om relationen imellem den skrift, der blev nedfældet og den tale, som har lydt undervejs i rejsens udstrakte, tomme tid. At der i formuleringens forskelssætning er tale om en politik over sproget er åbenlyst; implicit udpeges det hvem, der kan fortælle om fællesskabets rejse, og hvordan den skal fortælles. Formuleringen dikterer en forskel, der sætter det mumlende dæk i udtalt afstand til det skrevne ord; Ringrose er den observerende undtagelse, og derfor er hans pens indsigter ganske anderledes end folkets tåbelige tale. Også de resterende berettere taler i varierende grad med afsæt i denne distance. Fælles for dem er således, at desto mere de holder sig til disse konventioners spillerammer, desto sværere bliver det for læseren at fornemme dækkets ord som andet end uartikulerede lyde.

Men selvom Ringrose eksemplificerer denne afstand, kan man imellem hans journals sekvenser af ganske systematiske observationer alligevel fornemme resonanser fra et andet niveau af tale. Han omtaler flere gange dette niveau som "common discourse".¹⁹ Beretningen viderebringer eksempelvis eksplicit informationer herfra, når de spanske fanger i denne "almindelige" eller "fælles" tale med sørøverne røber noget, som har strategisk værdi og derfor kunne være af interesse for læseren (der implicit optræder som et nationalt subjekt, hvis had til spanierne tages for givet). Sørøverne har jagtet sådanne informationer og rygter, og denne type beretninger er fulde af scener, hvor sørøvere udspørger de lokale og fortolker det, de hører. Sørøverne er dermed også vidensproducenter, omend dette bånd imellem dækket og den koloniale vidensproduktion oftest synes udvisket. Ringroses beretning performer en afstand til denne "common discourse" – talen, som taltes på dækket.²⁰

"Common discourse" er det, rejseberetningens former ikke tillader. Alligevel synes denne fælles tale afgørende for at forstå disse talefællesskaber. Vi må derfor forsøge at bryde teksternes lukninger op. Dette gøres ikke for at nå en skjult sandhed eller en urtale under teksterne, men for at fornemme de resonanser fra dækket, som teksterne stadig indeholder, men forsøger at omforme i deres spil

viljen er lov og fornuften i eksil': Fællesskabets grænse i sørejsens fortælling, ca. 1600", *Akademisk Kvarter* 3, 2011, s. 93-106.

18 Alligevel fylder den i historiografien forbavsende lidt. Richard Frohock har ligeledes bemærket denne mærkelige mangel. Frohock: *Buccaneers*, s. 4-5.

19 Eks. Ringrose: *Bucaniers*, s. 75.

20 Ringrose: *Bucaniers*, s. 140.

med konventionerne.²¹ Disse misklange kan læses som spor efter disse talefællesskabers modsætningsfyldte, endda til tider paradoksale virkeligheder.

Denne langsomme, opløsende læsning hjælpes på vej af det anonyme, utrykte narrativ, der til nogen grad skiller sig ud i stakken. Den korte fortælling præsenterer i sammenhængen en mislyd, og denne skurrende tone kan tjene som en ledetråd. Fortællingen synes således at være blevet til i sammenhæng, hvor konventionerne er trådt i baggrunden. Vi ved imidlertid næsten intet om tekstens ophav. En hypotese kunne lyde, at den er blevet til i et møde med en af Caribiens engelske myndigheder – f.eks. guvernøren på Nevis, der i et brev nævner at have fået en journal fra en af togtets deltagere.²² En anden mulighed er, at forfatteren var iblandt de fire af Sharps mænd, der endte som fanger på Jamaica.²³ Under alle omstændigheder synes beretteren at tale i en sammenhæng, der tillader at fortælle om rejsen og dens ledere på radikalt andre måder, end hvad de ovennævnte konventioner dikterede. Er teksten blevet til i mødet med en kritisk guvernør, kan dens usædvanlige perspektiv muligvis knyttes til den sjældne åbning, hvor der er krævet redegørelse for en tid under en autoritet, der imidlertid ikke blev anerkendt af netop den, der havde krævet redegørelsen; et smuthul for en ganske anden fortælling om skibets fællesskab end den normalt acceptable. Her synes der kortere til dækket og dets dissonanser.

Teksternes antal og deres forskelligheder i både ophav og form bliver på denne måde afgørende. Således forskyder deres perspektiver hinanden og forråder i afgørende passager de overflader og entydigheder, teksterne hver især forsøger at etablere. Med disse små brud og åbninger kan der derfor (forsøgsvis og velvidende, at forsøget givetvis vil blive ledt på afveje af disse teksters væld af kontekster og performance)²⁴ spørges: hvilke taler synes at have lydt i dette improviserede og modsætningsfyldte sørøverfællesskab?

21 Dette forsøg bærer åbenlyse ligheder med de ganske forskelligartede poststrukturalistiske forsøg på at læse kolonihistorien "against the grain". Et andet slægtskab er til mikrohistorien. Carlo Ginzburg har, i forlængelse af en ganske anden tradition, beskrevet sit arbejde med hekseprocessernes tekster på en måde, jeg finder sammenlignelig: "Disse processer forekommer os, ud over at være fyldt med gentagelser, også monologiske (for at anvende et af Bakhtins foretrukne ord) i den forstand at de anklagedes svar i almindelighed blot lyder som gentagelser af inkvisitorens spørgsmål. Men i få undtagelsestilfælde står vi dog over for en egentlig dialog; vi synes at høre ganske bestemte stemmer, forskellige eller ligefrem modsigende." Carlo Ginzburg: *Spor: Om historie og historisk metode*, København: Museum Tusculanums Forlag 1999, s. 146-147. Opgaven bliver derfor netop at identificere disse undtagelser. Netop sørejseberetningernes dialogiske karakter (i den bakhtinske forstand) er fremhævet af Richard Frohock: "Taken together, voyage narratives present not univocal histories but something more like a "grotesque symposium" of competing voices without clear resolution". Frohock: *Buccaneers*, s. 6.

22 *Calendar of State Papers. Colonial Series*. 45. bind, London 1860-, s. 11:359.

23 *Calendar of State Papers. Colonial Series*, s. 11:203-204.

24 Kildernes troværdighed er åbenlyst problematisk. Der findes imidlertid ikke tilsvarende togter med bedre materiale end dette. Vil vi kende sørøverskibet, er udfordringen således

DÆKKETS ORD

I en rejse hvor ingen af besætningsmedlemmerne kendte den verden, der mødte deres søgende øjne, må der være blevet talt om og tydet på det fremmede. Rejseberetningernes observationer har således et slægtskab til et løbende fortolkningsarbejde på dækket. Denne tale har søgt at begribe den verden, som åbnede sig for sørøverne. Ligesom lysglimt i natten bar bestemte betydninger, var verden fuld af ting, der kunne tydes.²⁵ Bestemte fugles fremkomst på himlen betød, at man var i nærheden af bestemte steder – en videnshorisont, der understøttedes af samtalerne med de spanske navigatører, sørøverne tvang i deres tjeneste.²⁶ Der har også været fortolket på de mennesker, som bevægede sig i denne natur. Da sørøverne krydsede landtangen ved Panama talte de f.eks. om indianerne, hvis hensigter dele af besætningen frygtede.²⁷ De fanger, sørøverne tog undervejs, forårsagede også nervøsitet, ikke mindst slaverne, som ved mindst en lejlighed lavede en sammensværgelse.²⁸ Også begivenheder i selve fællesskabet kunne være tegn, som da en mand i midten af oktober 1681 faldt i havet under arbejdet med sejlene. Han druknede før han kunne få hjælp, og dette forårsagede en tale, som Ringrose fandt fejlagtig: "This accident several of our company did interpret as a bad Omen of the place; which proved not so, through the providence of the Almighty".²⁹ En komet på himlen i det foregående efterår har givet lejlighed til en lignende tale om varsler.³⁰

En anden usikkerhed har været forsyningerne. Mad og drikke fylder meget i en genre, hvor overlevelse, tørst og sult er standardelementer, der retfærdiggør den rejsende.³¹ At den evindelige tale herom er en genrekonvention, er dog ingen grund til at tro, at denne interesse for næring ikke også har lydt på dækket. I slutningen af oktober 1680 var manglen på vand så voldsom, at det ifølge Ringrose skabte en "disturbance" iblandt folkene. Han selv lå søvnløs på grund af tørsten, og William Dick understreger situationens strenghed ved at fortælle, at en halv liter vand blev solgt for 30 piastre iblandt besætningsmedlemmerne.³² Nogle led i

at bearbejde beretninger som disse. Det bedste værn imod deres forvrængninger synes netop at være nøje sammenligninger imellem narrativerne med øje for genrekonventionerne. Dertil kommer selvfølgelig den kontekst, der kan leveres af andre studier af sørøveriet.

25 Maritimhistorikeren Brian Rouleau gør denne tegntyndning til et kendetegn for en transnational klasse af sømænd i den atlantiske verden. Den signalerer et element af egalitær fortælling i skibenes ellers hierarkiske verdener. Brian J. Rouleau: "Dead Men Do Tell Tales: Folklore, Fraternity, and the Forecastle", *Early American Studies* 5 (1), 2007, s. 30-62, s. 38.

26 Ringrose: *Bucaniers*, s. 102, 114 og 207.

27 Add. 11.410: s. 689. I andre beretninger har disse observationer etnografisk karakter. Dette er mest udtalt i Wafers fortælling om hans tid iblandt indianere i Darien.

28 Ringrose: *Bucaniers*, s. 165.

29 Ringrose: *Bucaniers*, 179.

30 Ringrose: *Bucaniers*, 101.

31 Se f.eks. Mary Fuller: *Voyages in Print*, Cambridge: Cambridge University Press 1995.

32 Ringrose: *Bucaniers*, s. 90; Dick: "Account", s. 74.

sådanne nødsituationer af skørbug. I andre perioder var sørøverne mere heldige; i de allersidste dage af oktober indtog de en mindre kystby. De fandt ganske vist ikke sølv, men området var, foruden sukker, rigt forsynet med "fruits agreeable to the Palat".³³ Et forsøg på at afpresse de lokale til at give oksekød for byens uskadte frigivelse mislykkedes, og byen blev stukket i brand. Nogle af besætningsmedlemmerne fik dog slagtet et æsel, der endte som et tiltrængt måltid af kød. De havde også fundet chokolade, og Ringrose fortæller, at hver mand om morgenen fik en kop af denne "pleasant liquor".³⁴

Denne tale om maden fylder i narrativerne, fordi de fremmede smage har kunnet beskrives i termer, som passede til genrens hang til kategorisering af det fremmede. Men i selve sørøverfællesskabets tale var maden også en kilde til splid. Dette gjaldt ikke mindst det kød, der var højt på dagsordenen. Ekspeditionens anonyme fortæller beretter, hvordan sørøverne kort efter udvælgelsen af Sawkins kom i konflikt over manglen på kød. Sawkins ville skynde sig videre, før rygten om sørøvernes tilstedeværelse spredte sig langs kysten: "but our people being headstrong would have meat to eat first".³⁵ Her manifesterer folkets tale sig som grænsen for autoritetens imperativ. Folket fik sin vilje, hvilket fra afstand berettes af Ringrose: "but our men were so importunate for fresh Victuals, that no reason could rule them".³⁶ For Ringrose og hans læser var mavens hersken således et tegn på folkets uregerlighed.

Sørøvernes seksuelle begær er givetvis også kommet til udtryk i talen på dækket. Under togtet havde sørøverne blandet sig med indfødte kvinder.³⁷ Ifølge Sharp selv var disse indianere "very handsome" og "exceeding loving and free to the Embraces of Strangers".³⁸ Sharp markerer flere gange i sin beretning sin egen virilitet, som for at forsikre læseren om en karakter som en genkendelig maskulin erobrere.³⁹ Andre af tidens sørøverberetninger understreger også dette genkendelige begær efter feminin skønhed, der hver gang synes at understrege, at man ikke var mere eksotiske end enhver anden mand.⁴⁰ Selv den observerende Ringrose synes at have haft et behov for at kunne sin fortællestemme korrekt.⁴¹ På dækket har talen om kvinderne dog efter alt at dømme været mindre åben. Den bragte

33 Ringrose: *Bucaniers*, s. 95. Se også Wafer: *New Voyage*, s. 100.

34 Wafer: *New Voyage*, s. 99-100; Add. 11.410: s. 732. Dampier skrev også om kakaoen og hævdede at have set den brugt som valuta iblandt skovhuggerne og sørøverne i Campeche-bugten. Dampier: *New Voyage*, s. 60-62.

35 Add. 11.410: 706.

36 Ringrose: *Bucaniers*, s. 38.

37 Add. 11.410: s. 688.

38 Sharp: "Journal", s. 2.

39 Sharp: "Journal", s. 11 og 52.

40 Eks. Exquemelin: *Bucaniers*, s. 3:31; Sieur Raveneau de Lussan: *A Journal of a Voyage made into the South Sea*, London: Tho. Newborough 1698, s. 125 og 129-130.

41 Ringrose: *Bucaniers*, s. 163. Der er her et sammenfald imellem Sharps og Ringroses formuleringer, der synes at antyde en redaktionel hånd.

uheld.⁴² På et togt i samme farvande to år senere (igen med Dampier ombord) havde sørøverne længtes efter selskab: "and discoursing of the Intrigues of Women, there arose a prodigious Storm". Dette førte sørøverne på andre tanker: "so that we concluded the discoursing of Women at Sea was very unlucky".⁴³ Forsynet krævede, at man lagde visse bånd på talen.

I det skjulte har der måske lydt endnu mere forbudte ytringer af begær. Edmund Cooke, en tidligere kaptajn, som løbende blev degraderet af sit eget sørøverfællesskab blev i vinteren 1681 anklaget af sin tjener for både før og under rejsen at have "Buggered him".⁴⁴ Cooke blev lænket. Man mistænkte ham også for at ville forråde sørøverne overfor spanierne. Tjeneren døde senere i rejsen, og ifølge Ringrose gentog han selv i sine sidste timer anklagen.⁴⁵ Måske var det for at distancere sig fra sådanne odiøse figurer, at forfattere som Ringrose og Sharp understregede deres eget begærs regularitet.⁴⁶

Uforudsete hændelser iblandt sørøverne selv er også blevet fortalt og genfortalt på dækket. Man har talt om Cooke; og de, som døde undervejs har givetvis også været genstand for ordene. Man talte om, hvordan William Cammock var død af druk i december 1680 eller om William Stephens, der mentes at have forgiftet sig selv ved at spise frugten af Hippomane-træet i Mellemamerika, og derefter langsomt var blevet "a perfect Skeleton".⁴⁷ Måske har man også talt om den personlige strid, som for Ringrose resulterede i en pistolduel mod kvartermesteren James Chappel på Isla de la Plata i august 1681 – en begivenhed, der kun nævnes en passant af hovedpersonen selv.⁴⁸ Eller om hvordan Coxon og en anden kaptajn ved navn Peter Harris nær havde slået hinanden ihjel på vej fra Caribien til Stillehavet.⁴⁹ Man kan forestille sig, hvordan sådanne begivenheder mytologiseredes i sømændenes daglige tale.

En tilbagevendende begivenhed var terningespil. På Isla de la Plata, som af sørøverne kaldtes "Drake's Isle" havde sørøverne i midten af august 1680 provianteret. Øens bekvemmeligheder var et velkomment bekendtskab; ganske vist var

42 Michael Pearson: "Class, Authority and Gender on Early-Modern Indian Ocean Ships: European and Asian Comparisons", *South African Historical Journal* 61 (4), 2009, s. 680-701, s. 695-96).

43 Ambrose Cowley: "Captain Cowley's Voyage round the Globe", i James Knapton: *A Collection of Voyages*, 4 bind, London: James Knapton, s. 4:1-44, s. 4:6-7.

44 Ringrose: *Bucaniers*, s. 121; Sharp: "Journal", s. 46.

45 Ringrose: *Bucaniers*, s. 137.

46 For mere om homoseksualitet og sørøveri se Hans Turley: *Rum, Sodomy, and the Lash*, New York: New York University Press 1999; B.R. Burg: *Sodomy and the Pirate Tradition*, revideret udgave, New York og London: New York University Press 1995. Sidstnævnte diskuterer kort Cooke (s. 147-148).

47 Ringrose: *Bucaniers*, s. 113 og 206; Sharp: "Journal", s. 55.

48 Ringrose: *Bucaniers*, s. 165.

49 Sharp: "Journal", s. 3.

øen stenet og uden træer, men den bød på fisk, skildpadder, geder og ferskvand.⁵⁰ Den 15. august indtog mændene et festmåltid af grillet fisk og ged på kysten.⁵¹ I lyset fra gløderne spillede de terninger og fortalte historier. Dick beretter, at mange af sørøverne på denne ø tabte deres vundne guld til deres kammerater.⁵² Også Sharp selv spillede terninger og havde endda heldet med sig.⁵³ Spillet har skabt splid og bliver et tema i alle beretningerne, da det gøres til årsagsforklaringen bag de mytterier, der løbende skulle plage togtet.⁵⁴

Men disse nætter blev også brugt til at fortælle historier, som drev fællesskabet fremad. Cox bemærker ironisk: "Her it is reported Sir Francis Drake shared his Mony: And here a great many of our Men plaid theirs away, and were fit for new adventures".⁵⁵ Selve stedet blev læst som et tegn fra fortiden: et landskab, men også et spejl hvori sørøverne kunne genkende egne drømme og bedrifter. Alle beretningerne fortæller, at øens navn skyldtes Drake; det var her, at han fordelte sit bytte under sit berømte togt. Men det er kun den anonyme sørøverfortæller, som knytter denne information til en konkret talesituation i fællesskabet. Det var den spanske kaptajn Peralta, som fortalte sørøverne historien om Drake ved Isla de la Plata.⁵⁶ Den historie, de spejlede sig i, kom på denne måde til dem udefra, og skønt Cox bemærker ironien i misforholdet imellem Drakes rigdomme og sørøvernes ødslerier, er det tydeligt, at der har været en relation imellem de to figurer: den ene som et billede for den anden. Ringrose fortæller om Drakes utrolige rigdom:

[Here] he made the dividend, or sharing of that vast quantity of Plate, which he took in the Armada of this Sea, distributing it unto each man of his company by whole bowles full. The Spaniards affirm unto this day, he took at that time twelve score Tuns of Plate, and sixteen Bowles of Coynded Money a man; his number being then forty five men in all. Insomuch, that they were forced to heave much of it over board, because his ship could not carry it all.⁵⁷

Over bålene og terningerne genfortalte sørøverne Drakes legende i termer, der passede dem og det billede, de ønskede at realisere. De har således knyttet egne oplevelser til mytiske forbilleder.⁵⁸ Der er noget fabulerende over guldet, der er så

50 Sharp: "Journal", s. 38; Ringrose: *Bucaniers*, s. 60-64; Add. 11.410: s. 711-12.

51 Cox: "Adventures", s. 22.

52 Dick: "Account", s. 76.

53 Add. 11.410: s. 717.

54 Dette var almindeligt på alle tidens skibe. En spansk maritimhistoriker har rammende bemærket: "Gambling was a permanent source of conflict". Pablo Pérez-Mallafina: *Spain's Men of the Sea*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1998, s. 156.

55 Cox: "Adventures", s. 22.

56 Add. 11.410: s. 711.

57 Ringrose: *Bucaniers*, s. 63.

58 Ringrose: *Bucaniers*, forordet; Dick: "Account", s. 68; Add. 11.410: s. 705.

rigeligt, at skibet ikke kan bære det; det lover et liv, hvor tiden ikke kun er optaget af arbejdets slid. Sørøveren Ambrose Cowley berettede om denne forestilling i sin rejse med blandt andet Dampier to år senere: "but our Men, being under no Government, said, That they came for Gold and Silver, and not to be made Pedlars to carry packs at their Backs".⁵⁹ Drømmen om guld var drømmen om at bryde fra den plads, man var blevet givet. Cowley knytter manglen på ledelse til mændenes afvisning af arbejdet til fordel for den tomme tales fremmaninger. Drake blev i natterne i august 1680 navnet på en sådan selvfortælling, hvori fremtiden re-præsenterede et brud.

Sørøveriet var knyttet til de fortællinger om rigdomme, sørøverne tog sig frihed til at fremmane. Flere af beretningerne ser her en forblændelse, der gør sørøverne ude af stand til at se landskabets reelle koloniale potentialer.⁶⁰ Dick formulerede det rammende: "Such vast expectations had we framed now unto our selves, in the vain Idæa's of our minds".⁶¹ Beretningen af fremtiden betød en forventningshorisont, som var svær at realisere. Togtet udfoldede sig derfor som en distance imellem ordene og virkeligheden. I alle beretningerne fornemmes ekko fra skuffede udbrud, når landskabet ikke viste sig at være scenen, hvor myterne fik liv. Med disse forfængelige ideer afsløres det, hvordan dækket har været fuld af ord og fortællinger, som har haft afgørende betydning for togtets forløb – ikke bare tom mumlen.

Togtet kunne ikke måle sig med fortællingerne om Drake. Ringrose fortæller, at spanierne var forberedte på sørøvernes ankomst.⁶² Først i juli 1681 skulle heldet vende for den på daværende tidspunkt kraftigt reducerede besætning. Hvis Drakes utopi var en fortælling, hvis løfter måtte gøres virkelige igennem forfølgelse, må efteråret 1680 og den lange opslidende rejse fra Isla de la Plata til Juan Fernandez have følt som en ørkesløs bevægelse i sprogspillets udsættelse af betydningens fuldkommenhed. Dette åbnede for en anden performativ selvfortælling af mindst ligeså stor betydning: i utopiens udeblivelse var skibet scene for en strøm af utidige taler og splittelser; udbrud, der ofte rettede sig imod de ledere, som skulle have ledt sørøverne til deres forgyltde horisont.

Sørøverne har drøftet deres rejse kontinuerligt, og i disse diskussioner har de gransket deres ledes valg. Den oprindelige kaptajn John Coxon var genstand for denne tale. Ringrose beretter, at Coxon var "much dissatisfied with some reflections which had been made upon him by our company".⁶³ Det var først og fremmest Coxons handlinger i kampen mod skibene ud for Panama, der havde gjort ham til genstand for talen: "concerning which point, some sticked not to defame,

59 Cowley: "Voyage", s. 4:22-23.

60 Eks. Cox: "Adventures", s. 10.

61 Dick: "Account", s. 72.

62 Ringrose: *Bucaniers*, s. 93 og 141.

63 Ringrose: *Bucaniers*, s. 35.

or brand him, with the note of Cowardize”.⁶⁴ I den anonyme fortællers beretning, der synes tættere på dækkets tale i sin afstand fra autoriteterne, er agensen i scenen dog ganske entydigt hos folket: “Then wee put in Capt. Rich. Sawkings into the ship Trinity and made him our Admirall, our former adm[ir]all not behaving himself nobly in time of Ingagement was something houled at by the party, that hee immediately went away to go overland”.⁶⁵ Her fratages Coxon sin magt før han forlader selskabet.

Samme fortæller insinuerer i en bemærkelsesværdig passage, at der har været mere til denne utilfredshed end Coxons manglende mod. Her ledes vi på sporet af en politik, der senere skulle definere rejsen. Tilbage i Caribien havde Coxon efter plyndringen af en prise beholdt 500 guldstykker: “which hee wronged the party of by keeping of itt to himself, hee being sworn as well as any other man not to wrong any man”.⁶⁶ I denne bebrejdelses kringlede formular ses sporet efter en utydelig fælleshed og vi fornemmer, hvordan den er formet af uoverensstemmelser.⁶⁷ Sørøveriets historie er knyttet til sådanne urolige, improviserede fællesheder. Skibe var verdener af forskelle, men på sørøverskibene var ingen forskel stabil. Ifølge de stemmer, der her resonerer, var Coxon ikke bedre end “*any man*”, da han havde sværget samme ed som de. Edens ord approprieres således af folket og bliver til et krav på en radikal lighed som parter i et fællesskab. Dette krav kan samtidig læses som et performativt brækjern, der forskyder den politiske talesituation, der normalt herskede på skibe, hvor kaptajnen besad det endelige, politiske ord. Kravet gør en lighed virkelig igennem selve sin udsigelse: ved at hævde en lighed imellem fællesskabets medlemmer skabes således en tilsvarende lighed som talere i et politisk fællesskab. Kritikken af suverænenes undtagelse fra fællesskabet skaber på denne måde folket som talere af et politisk sprog, der negerer forskellene. Den polemiske, flygtige “*any man*” træder dermed som taler ind på en scene, der normalt var reserveret til mere klart definerede aktører. Denne åbnings anarki var utænkelig på almindelige skibe, hvor folkets rolle var at lytte tavst.⁶⁸

64 Ringrose: *Bucaniers*, s. 35.

65 Add. 11.410, s. 705.

66 Add. 11.410, s. 681-82.

67 Uoverensstemmelsen har her netop den karakter som Jacques Rancière har analyseret i sine studier af politiske konflikter om talen. Se Jacques Rancière: *Disagreement: Politics and Philosophy*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1999.

68 Også Dick, Cox og Sharp klager over Coxon, der tog den bedste af skibslægerne og medikamenterne med sig. Dick: “Account”, s. 71; Sharp: “Journal”, s. 14; Cox: “Adventures”, s. 14-15. Dette var ikke sidste gang Coxons navn blev forbandet ombord på sørøverskibe. Han blev således senere ansat af Jamaicas guvernør – som intet mindre end sørøverjæger. I denne egenskab mødte han modstand fra sine egne mænd: “his Men designing to kil him & go a pryvateering with his Ship, but he honestly & saliently resisted, killed with his own hands one or two, forced 11 overboard, & brought three up, that wr condemned on fryday”. “Re-

“Any man” talte i denne rejse. Og denne ’hvem som helst’, talte om ting, som man normalt ville have sagt ikke vedkom ham. Med denne tale afsløres et fællesskab, hvis forskellige perspektiver forskyder hinanden i et spil, der aldrig går op. Rejsens mange uroligheder bevidner disse uoverensstemmelser. Særligt én hændelse illustrerer denne politiske tale og dens paradokser.

TUNGENS SKANDALER

I begyndelsen af januar 1681 splittedes fællesskabets virkelighed af ordene. Efter et togt ned langs den sydamerikanske kyst hvor den ene skuffelse efterfulgte den anden, søgte sørøverne i slutningen af december til den ubefolkede ø de kaldte Juan Fernandez. De fik øen i syne om morgenen den 24. december. Da de dagen efter nærmede sig land, så de stranden dækket af sæler, der forvoldte en forfærdelig larm, da sørøverne affyrede tre kanonskud for at fejre højtiden. Under landingen var mændene ifølge Ringrose nødt til at dræbe sælerne for at kunne komme op på stranden. Skibet lå imidlertid uheldigt i vinden, og Sharp søgte efter en bedre havn, imens en mindre gruppe gik på jagt. Øen var befolket af geder, som spanierne havde udsat før de senere opgav øen. Her var også både træ og vand samt store fede krebs, der ifølge både Ringrose og Sharp var ligeså gode som engelske hummere. Søgningen efter en havn, samt jagten på gederne blev dog besværet af en “tempest of violent winds and fierce showers of rain”. Stormen fortsatte flere dage og tvang The Trinity væk fra kysten. Ringrose befandt sig imellem folkene i land, der forgæves forsøgte at ro ud til skibet. Bølgerne tvang dem tilbage, og de søgte i stedet ind til land, hvor de lavede bål og tørrede deres tøj. Den aften faldt en fugl ud af den mørke himmel og ned i deres bål. Hvordan mændene har tolket dette tegn melder historien intet om, men deres frygt for skibet viste sig morgenen efter uindfriet; det lå stadig i sikker afstand af kysten.⁶⁹

De fortsatte udforskningen af øen og fandt søløver, som var sværere at slå ihjel end sælerne. To mand gjorde uden held forsøget ved at kaste store sten på disse brølende, eksotiske dyr, der blev genstand for søfolkenes koloniale blikke.⁷⁰ Dampier fortæller i en anekdote, at mændene lavede terninger af søløvetænder ved Juan Fernandez.⁷¹ Imens forsøgte Sharp at ankre skibet op i en anden naturhavn, men mistede et anker, da tovet sprang under vindens pres på skibet. Der gik flere dage før vejret tillod ham at kaste anker igen.⁷²

Snart tog stormen igen til, og natten til den 5. januar var særligt voldsom, da: “waves flew as high as our Main-top, and made all the water of a foam”.⁷³ For Ring-

port of his proceedings sent by Sir Thomas Lynch, Governor of Jamaica to the Commissioners of Trade and Plantations”, Gosse Papers, 5-6, National Maritime Museum, Greenwich.

69 Ringrose: *Bucaniers*, s. 114-117 og 119; Sharp: “Journal”, s. 44-45; Add. 11.410: s. 720.

70 Ringrose: *Bucaniers*, s. 118.

71 Dampier: *New Voyage*, s. 90.

72 Ringrose: *Bucaniers*, s. 118.

73 Ringrose: *Bucaniers*, s. 120.

rose har dette skrækkelige syn stemt overens med erfaringen af fællesskabets tilstand. Det var ikke kun bølgerne, der tårnede sig op: "our dissentions being now grown unto a great heighth".⁷⁴ Noget var under opsejling, men beretningerne er ikke enige om forløbet.

Sharp fortæller, at "some of them got privately ashoar together and held a Consult about turning me presently out and put another in my Room".⁷⁵ Den udvalgte var en af folket velanset sørørveteran ved navn John Watling. At begivenheden er privat peger imod Sharps brug af genrekonventionerne; oprør foregår i skjul, hvor autoriteter ikke har mulighed for at stoppe det med loven, før det er for sent; fra enkelte brodne kar kan usandheder sprede sig. Hvor Ringroses narrativ benytter sig af observationen, fortæller Sharps med autoritetens vægt og leverer lektier til fremtidige kaptajner. Han producerer en analyse af et fænomen, der kommer til at tage sig ud som en forbrydelse imod en magt, der hvilede på hans egen viden og enestående evner og således var retfærdiggjort på et andet grundlag end folkets stemmer. Fra denne evakuerede position udfører Sharp et eksemplarisk arbejde i at omforme hændelsen til nyttig viden: den diagnosticeres og analyseres for derved at performe en indsigt, der på en gang er en lektie til fremtiden og en demonstration af sand autoritet. Og analysen lyder ikke overraskende: det er blot enkelte individer, som forfører med deres skjulte, falske ord, der i et møde med autoritetens ægte tale ville have forstummet.

Den anonyme beretter fortæller hændelsen anderledes: "Our people cutting wood and filling water w[hi]ch was the greater party, having no loue for Captain Batt: Sharp, concluding to turn him out of his Captainship, w[hi]ch they did and putts in his place a stoat rugged foreman as Captain".⁷⁶ Her er det igen folket, der handler, og deres tale er hverken privat eller odiøs, men i stedet virksom. Derved skaber "any man" historien ved at drage konklusioner og handle på dem. Dette subjekt er den 'hvem som helst', der kræver en lighed, som derved bliver virkelig.

Fra Sharps distancerede position måtte tingene fortælles anderledes. En sproglig forbrydelse måtte opklares; den måtte med samtidens term have en "author". Og ifølge Sharp kunne komplottets ophav lokaliseres med juridisk præcision. Det fandtes hos:

a true-hearted dissembling New England Man, John Cox by Name, whom meerly for old Acquaintance-sake, I had taken from before the Mast, and made my Vice-Admiral; and not for any Valour of Knowledge he was possess'd of, for of that his Share was but Small: From Consultation they proceeded to Execution, took my Ship from me, clapt me up Prisoner⁷⁷

74 Ringrose: *Bucaniers*, s. 120.

75 Sharp: "Journal", s. 45.

76 Add. 11.410: s. 721.

77 Sharp: "Journal", s. 46.

Sharp nøjes på denne vis ikke blot med at følge konventionen og placere de undergravende ord i en bestemt mund. De placeres også i en bestemt lokalitet på skibet. De kommer fra en tunge, der har sit naturlige sted foran masten iblandt det tåbelige folk, som i mangel på viden ikke kan skelne sandheden fra det indbildte; men også en tunge, som uheldigvis, har bevæget sig væk fra sin rette plads.

Pudsigt er det imidlertid, at netop John Cox udpeges som ophavsmand; Cox selv har en udlægning af begivenheden, der er mindst ligeså distanceret fra folkets tale og på en tilsvarende måde fortæller med afsæt i en autoritær poetik – i eksemplariteten og den forskel den dikterer både imellem mennesker og imellem sandheder og fiktioner. Men denne poetik løber imod paradokser:

now they [folket] are for a new Commander. A party of the disaffected to Captain Sharp got ashore and subscribed a Paper to make John Watling Commander, pretending liberty to a free election as they termed it, and that Watling had it by vote. The reason of this mutiny was, that Sharp had got about 3000 pieces of Eight, and was willing to come home that year, but two thirds of the Company had none left; having lost it at play; And those would have Captain Sharp turned out, because they had no mind as yet to return home. This Fewd was carried so fiercely, that it was very near coming to a civil VVar, had not some prudent men a little moderated the thing;⁷⁸

De barnlige sørøvere har i overflodens destruktive tilstand leget en forbudt leg; de har ladet som om, at noget lod sig gøre og derved forårsaget en paradoksal hændelse, der i Coxs autoritære vendinger fremstår som en ontologisk umulighed, der sin umulighed til trods alligevel er smertefuldt nærværende: de har gjort den uvirkelige "liberty" virkelig ved at lade som om, at en sådan frihed fandtes. "Pretending" synes at afmærke, hvordan vi her har at gøre med et performativ: at handle "som om" man har friheden til at handle for derved at skabe denne frihed. Formularen gentager således (fordømmende) den struktur, der kendetegnedes, den lighed det anonyme narrativ lod "any man" hævde og derved skabe. Det er værd at hæfte sig ved, at ordet "pretend" har haft konnotationer, som peger i retning af et uretmæssigt krav – at være "pretender" (til tronen etc.). Sørøverne er således på en gang i færd med en fiktion og i færd med at påkræve sig et mandat.

I Coxs ord og deres rammende iscenesættelse af dette *dissonante* fællesskabs paradokser ser vi derfor mærket efter en virkelighed, der ikke længere svarede til det billede, som formuleredes af autoriteten og de forskellssætninger denne dikterede; og et mærke, der tager form som en uoverensstemmelse om, hvem der kan tale, og hvad der kan siges.

78 Cox: "Adventures", s. 48-49. Peter Bradley har leveret en særdeles fejlagtig udlægning af Coxs rolle, der beror på en fejltydning af manuskriptet i Sloane-samlingen. Peter Bradley: *The Lure of Peru*, London: Macmillan Press 1989, s. 115.

Det er således ikke i sig selv det demokratiske valg besætningen foretager, der udgør den egentlige forbrydelse; det skadesfulde er først og fremmest denne talen, afmærket med den allergiske distance "as they termed it", fra et polemisk mandat, der skaber sig skandaløse friheder. Reelt var både Sharp og Sawkins valgt demokratisk, men dette synes uproblematisk for narrativerne. Disse foregående valg kunne siges at bekræfte den fordeling af evner, der kommer til udtryk i flere af beretningernes portrætter af den heltmodige og særegne Sharp, der kontinuerligt udmærker sig. Det er således ikke valget i sig selv der for Cox og hans medfortællere er skandaløst, da valg også kunne anerkende sande, grundlæggende forskelle imellem mænd. Skandalen ligger i folkets omgang med magtens ord, der i begivenhederne gribes og bruges – politiske krav gjort af folk, der ikke burde kunne gøre sådanne krav og som derfor tager form af en paradoksalt virksom fiktion. Dette folk var ikke kaldt til at tale i en deliberativ sfære skabt af deres ledes kyn-dige bud. De tog selv ordet. Mytteriet fremstod således for Cox som en skandaløs skabelsesakt, hvor sproget forvanskedes – det fiktives indgriben i virkeligheden.⁷⁹

William Dick gentager nogenlunde Coxs billede af det uvirkeliges polemiske virkelighed, men kommer med en vigtig tilføjelse: de, som havde tabt deres penge ved Isla de la Plata "[...] turned Sharp out of his Commission, pretending they could do it, as being a free election. And so they might do, for they were the greatest number by far; and power may pretend to any thing".⁸⁰ Den magt, sømændene har, er magten til at gøre "som om". Magt er således knyttet til fællesskabets manglende fundament og til sprogets anarki, hvor hvem som helst kan misappropiere ordet. Blandt sørøverne kunne skandaløse flertal give deres falske ord liv.⁸¹ Den demokratiske dimension som mange forskere har set i sørøverbefælgelserne betyder således, at disse mangler et fundament udenfor deres egne politiske sfærer af tale og strid.⁸²

79 At folket underskrev et papir synes at understrege denne forbrydelse imod ordet. Papiret kan have været de skibsartikler, mændene vedtog sammen med Watling. At de har ændret artiklerne synes at indikere utilfredshed med andet end togtets længde. Ringroses tekst åbner for en sådan læsning ved at fremhæve, hvordan den efterfølgende søndag var den første, som holdtes hellig siden Sawkins' død. Han undlader dog selv at lave denne kobling; også her er Sharp helten. Ringrose: *Bucaniers*, s. 121.

80 Dick: "Account", s. 76.

81 Sørøvere blev generelt opfattet som et folk, der gjorde nye sproglige opfindelser. Kaptajn Charles Johnson [Daniel Defoe]: fortæller i sin *A General History of the Pyrates* om George Lowthers mænd: "unheard of Debaucheries, with drinking, swearing and rioting, in which there seemed to be kind of Emulation among them, resembling rather Devils than Men, striving who should outdo one another in new invented Oaths and Execrations". Se [Daniel Defoe]: *A General History of the Pyrates*, New York: Dover Publications 1999, s. 312. Og denne sproglige opfindelse spejler en manglende forskel: "every Man being in his own Imagination, a Captain, a Prince or a King." (Defoe: *A general history*, 224).

82 Dermed får demokratiet den anarkiske karakter, som den klassiske politiske filosofi afskyede. Platon: *Staten*, København: Museum Tusculanum 2003; Jacques Rancière: *Hatred of Democracy*, London: Verso 2006.

Alle disse passager lyder som ekko af Sir Richard Hawkins' advarsler imod folkets "*imaginations*". Han advarede sin fremtid om, hvordan søfolket ikke længere var et virksomt fællesskab af slid og tålmodighed skabt af kaptajnens imperativer, når det først var "*possessed*" af sine indbildte forestillinger. Kun eksemplarisk handling kunne forhindre dette brud ved at fastholde folket gennem kaptajnens forbilledlige og retfærdige handlinger eller gennem historiske fortællinger om folkets heroiske prøvelser, der overkommes, fordi hver part tavst opfylder netop sin rolle og bliver på denne plads. Denne eksemplariske handling kunne man ifølge Hawkins finde ved at læse beretninger om fortidige rejsende.⁸³

Sharp selv fortæller på en måde, der netop trækker på denne forestilling om en eksemplarisk handling, der er et politisk virkemiddel; han skriver således en beretning, der ligner den type af autoritative værker, Hawkins omtalte. Han gør sin egen eksemplariske ledelses endemål til en enhed i det tavse arbejde, som beskrives tidligt i narrativet: "Tho our Labour, I must say, was a Pleasure to us, because of that great unity there was then amongst us".⁸⁴ Sharps evne til at skabe denne enhed retfærdiggjorde hans magt. Modsat portrætterer Sharp Watlings ledelse som en "unjustly-gotten Power",⁸⁵ en ved første øjekast selvmodsigende bemærkning, da også Sharp selv var udpeget af folket. Koden til forståelsen ligger i misforholdet imellem den ideale orden, hvis virkelighed Sharp gør sig selv til billedet på og den tale, som "pretender". Retfærdighed er (som Platon ville have sagt det), at hver holder sig til det, vedkommende evner. Lederen skal være den, som besidder evnerne til at orkestrere denne synkronicitet af tavs handling – ikke den det indbildske folk ønsker. Hverken Cox eller Watling besad de sande evner, der skulle til for at lede. Deres magt ville dermed aldrig være funderet i en forskel. Sharp værner på denne måde om autoritetens form ved at sige, at magt først er retfærdig, når den finder udtryk i en orden, der anerkender iboende forskelle; når hver holder sig til sit. Sharps læser ville have følt sig betrygget ved denne distance.

Watlings magt var således udsagt af den anonyme fortællers "any man", der hverken anerkendte skellet imellem høj og lav eller forskellen på sandt og falsk. En af Sharps samtidige stillehavsrejsende skrev med Aristoteliske undertoner, at når menige søfolk talte om andet end deres arbejde, udgød de "nothing but noyse".⁸⁶

83 Hawkins: "Observations", s. 210-20 og 232. De forbilledlige værker Hawkins henviste til var efter alt at dømme Richard Hakluyts.

84 Hawkins: "Observations", s. 4.

85 Sharp: "Journal", s. 46.

86 Richard Simson, "Voyage to the South Seas", British Library, Sloane-samlingen, nr. 86, s. 36 (org. paginering). For mere om Simson se Johan Heinsen: "Nothing but Noyse", *Radical History Review*, under udgivelse. Som Aristoteles havde hævdet var talen mediet for retfærdighedens udsigelse. Dermed var den egentlige tale differentieret fra stemmen som sådan, der var delt iblandt alle dyriske væsner, men som ikke havde nogen relation til livet i fællesskabet. Aristoteles: *The Politics and the Constitution of Athens*, Cambridge: Cambridge University Press 1984, 1253a.

Det er et sådan skel imellem stemmens uforløste, tomme udbrud og den egentlige, reservede tale som Sharps afstandstagen kredser omkring. "Any man" har en stemme, men kun enkelte (f.eks. Sharp selv) evner den politiske tale.⁸⁷

Forsøgene på at skabe distance til sørøverskibets anarkiske rod af ord og tunger kredser således om et paradoks: en tale fra dem, som ikke burde være i stand til at tale; en forestillet frihed eller en tvivlsom lighed, der bliver virkelig ved at blive udøvet. Paradoksaliteten afslører sig for alvor, hvis vi oversætter denne hævde af forskel til den kropsmetafor, som ofte prægede tænkningen af skibets socialitet: fællesskabets benævnelser (nærværende i netop den frase, der allergisk afværger: "as they termed it") kan således læses som en hånd, der hævder at have en tunge; en umulighed, hvis paradoksalitet imidlertid truer selve denne fordeling af egenskaber, for hvis ikke hånden faktisk havde en tunge, ville den ikke kunne have hævdet at have det. Således finder vi tilsynekomsten af folket som politiske talere uløseligt bundet til en uoverensstemmelse om hvem, der kan tale. Frasen "as they termed it" lukker således af for folkets benævnelser, men forråder samtidig sig selv ved at anerkende, at disse benævnelser og kapringer af sproget trods deres umulighed lykkes. Folket er på en gang de, som intet sprog har, og de, som trods denne mangel taler.⁸⁸

FORKLARINGER

Fra rejseberetningens mesterposition er denne begivenhed skandaløs, fordi den forstyrrer selve den opdeling og hierarkisering af tale, som genren konstituerer sit eget mandat til fortælling omkring.⁸⁹ Det berettende subjekt berøves sit privilegium til talen, når denne viser sig at tilhøre enhver, der tør at bruge den. Dette er rejseberetningens politiske traume, der således er forbundet til skibets modsætningsfulde virkeligheder; og som alle sådanne sprængninger må det forklares væk. Den skandaløse tale må gives et sted, og den må have en årsag; den må gøres genkendelig og ufarlig. Så snart paradokset anes i Coxs eller Dicks beretninger afskrives det derfor med sociologisk præcision: lighedens fremkomst skyldes i sig selv en forskel, nemlig terningspilletts uheldige opdeling imellem dem, for hvem rejsen allerede havde indfriet sine mål og dem, som ikke havde mere guld at spil-

87 I en tekst af kaperkaptajnen Nathaniel Uring fremsættes denne Aristoteliske umenneskelighed iblandt søfolk uden regering præcist: "such unthinking, ungovernable Monsters are, when once from under command". Nathaniel Uring: *A History of the Voyages and Travels of Capt. Nathaniel Uring*, London: J. Peele 1726, s. 344.

88 For mere om sådanne politiske begivenheder se Rancière: *Disagreement*, s. 29-37.

89 Denne forvanskning fremstilles som problematisk, når den forvirrer et sprog, der er reserveret. En pointe, der overses, når socialhistorien i sådanne udbrud hører sammenstødet imellem forskellige, diskrete socialiteter og dermed også forskellige sprog. Eksempler på dette findes eks. hos Marcus Rediker: "The Pirate and the Gallows", i Jerry Bentley m.fl.: *Seascapes*, Honolulu: University of Hawai'i Press 2007, s. 239-250, s. 241.

le for. Det som ligner en umulig, men virkelig politisk fælleshed er et skin. Cox og Dick beroliger således læseren: der er ikke andet på spil end begæret.⁹⁰

Sharp selv forsøgte at pacificere dette talende paradoks, hånden, der hævder at have en tunge, ved at fortælle hvordan folket senere indså den iboende forskel, deres skandaløse ord for en tid havde afsvoret. Watlings første bedrift var et skæbnsvangert forsøg på at indtage Arica – en plan Cox tilskriver folket selv.⁹¹ Aktionen blev endnu en skuffelse, da sørøverne faldt i et baghold. Watling blev dræbt efter lange kampe. Sharp gør her sig selv til helten; det er ham, der redder englænderne ud af spaniernes kløer: “which brought my Men to recollect a better Temper, and unanimously upon our getting to our Ship, to restore me to my Command again”.⁹² Sharp lader således folket forenes med hans iboende autoritet, da de indser sandheden i forskellens åbenlyse virkelighed og bekræfter denne sandhed. Dermed annulleres det paradoks, at alle her synes at tale, selvom ikke alle kan.

Dette plot er ikke en ubetydelig stilmæssig konvention; Sharps narrativ må læses i lyset af den retssag, som hvilede over hans hoved, da han senere vendte hjem til London (det samme må siges om Cox og Dick).⁹³ Fortællingen kan ses som et forsøg på en selv fremstilling over for loven – et forsøg på at give “*account*” på en tilfredsstillende måde. Ann Laura Stoler har i en anden sammenhæng bemærket, hvordan “proof of competence and good judgment was demonstrated in no small part by configuring events into familiar and recognizable plots”.⁹⁴ I denne plotning har Sharp, samt de øvrige fortællere, trukket på genrens konventioner og topoi. Disse forskelle, der udglatte problematiske hændelser, har således skullet redde Sharps hals. Sharps portræt af sin egen figur som emblemet på en autoritet, der overvinder skibets anarki har på denne måde muligvis en ganske materiel om end flygtig historie, der har efterladt sig spor direkte i narrativets nøjsomme brug af autoritære former. Hvorvidt de spillede ind i hans frikendelse er dog umuligt at sige.

Men den anonyme sørøver fortæller igen en anden historie end Sharps. Her udebliver ophøjelsen i folkets helende anerkendelse af den sande suveræns iboende forskel; her fortsætter talens anarki ufortrødent. En stor gruppe var ikke tilfredse med genvalget af Sharp. Talen om Sharp er således ikke ophørt, selvom denne forsvinder i autoritetens fortælling.⁹⁵ Her berettes endvidere, at de om-

90 Cox: “Adventures”, s. 49; Dick: “Account”, s. 76.

91 Cox: “Adventures”, s. 51.

92 Sharp: “Journal”, s. 48.

93 James Kelly: “The Pirate, the Ambassador and the Map-Maker”, *History Today* 48 (7), 1998, s. 49-55.

94 Ann Laura Stoler: *Along the Archival Grain*, Princeton: Princeton University Press 2008, s. 41.

95 Add. 11.410, s. 725.

kring 50 mand, som til sidst forlod fællesskabet tæt ved Panama ligefrem ville være blevet, havde det blot ikke været for Sharp.⁹⁶

I midten af april endte det således igen med "open dissention"⁹⁷ – den urolige offentlighed skabt af folkets tale, som var langt fra genrens ideal om velordnede fordelinger af stemmer og tavshed. Dette var det fjerde store mytteri i fællesskabet. Iblandt de, der her forlod togtet var William Dampier og Lionel Wafer. Disse var i samtiden rejsens mest læste forfattere, der begge startede deres narrativer netop der, hvor de tog afsked med Sharp, der ifølge Wafer var en karakter af hverken "Courage nor Conduct".⁹⁸ Resten af forfatterne blev hos Sharp.

Togtets sidste del var mere succesrig, om end det aldrig indfriele forventningerne skabt af fortællingerne om Drake.⁹⁹ Beretningerne om disse begivenheder er af åbenlyse årsager relativt kortfattede. Også hjemturen syd om kontinentet var ifølge Ringrose uden væsentlige begivenheder at fortælle om; for hans observerende øjne var der intet at se i den lange rejse på havet og de hændelser, der udspillede sig på skibet, var ikke værd at fortælle. Andre var mindre tilbageholdende. I plyndringerne havde mændene fået nye forsyninger af brændevin, og i juledagene 1681, en måneds tid før de ankom til Caribien, gik bølgerne igen højt. Sharp selv fortæller: "to Solemnize that Festival as well as we could, we eat the only Hog we had left, drank some Jars of Wine, and made our selves as merry as we were able, which I did the rather that my Men might not mutiny".¹⁰⁰ Igen understreger han sin eksemplariske adfærd og de lektier, andre autoriteter kunne lære af hans handlinger. Den anonyme sørøver beretter en anden historie:

some men got merry, especially the Captain and his mate, w[hi]ch caused some words to arise between the Capt. and some of the Company insomuch that they fell to blows, but the Captain runs into his Cabbin and fetches out a Pistoll loden; and coming to one of our people, by name Richard Hendricks, fired itt off as hee thought at his head, but it pleased god it mist his head and grased on his neck.¹⁰¹

Morgenen efter troede Sharp ifølge fortælleren, at han havde dræbt Hendricks og råbte fra sin kahyt: "there was one dead, and he would kill more". Forvirring

96 Add. 11.410, s. 727.

97 Ringrose: *Bucaniers*, s. 140-41.

98 Wafer: *New Voyage*, s. 36. At disse sørøvere forlod Sharp, fordi de ikke længere begærede guld modsiges af, at flere af dem, heriblandt William Dampier og Lionel Wafer, senere vendte tilbage til Stillehavet.

99 Undervejs fandt sørøverne desuden i plyndringen af et spansk skib en såkaldt "waggoner" – en strategisk værdifuld bog med informationer om kyster, pejlemærker og kort over den sydamerikanske vestkyst, der skulle blive udslagsgivende i Sharps frikendelse. Oskar Spate: *Monopolists and Freebooters*, 2 bind, London: Croom Helm 1983, s. 2:144; Glyndwr Williams: *The Great South Sea*, New Haven: Yale University Press 1997, s. 89-93.

100 Sharp: "Journal", s. 54.

101 Add. 11.410, s. 739.

fulgte, men det lykkedes at få dæmpet gemytterne, særligt da det viste sig, at Hendricks stadig var ved godt helbred.¹⁰² Her fremstår Sharps stemme blot som en iblandt flere i et forvirret lydbillede. Ligesom Coxon ikke var anderledes end en hvilken som helst anden sørøver, var Sharp heller ikke (det).

Besætningen splittedes i slutningen af januar 1682 ved ankomsten til Caribien. Sharp selv drog hjem til England, og skibet blev overdraget til den lille gruppe af sørøvere, som havde mistet deres penge i terningspil undervejs. Den anonyme fortæller var iblandt disse personer, men deres rejse videre endte brat. Skibet var læk, og de søgte den 8. februar ly på St. Thomas, hvor de fik lov til at gå i land af de danske myndigheder, der på dette tidspunkt gav dække til sørøvere. Imens *The Trinity* lå i havnen sprang ankertovet, og skibet gik på grund. Ifølge fortælleren blev hans egentlige journal tilbageholdt her, hvor den forsvandt. Den daværende guvernør Nikolaj Esmi beskriver i et brev til København disse sørøvers ankomst. Ifølge Esmi hjalp 30 mand med at redde skibet, der dog blev dømt ubrugeligt; han selv købte den rest kakao sørøvere havde med sig, og resten af deres plyndringer blev fordelt imellem øens indbyggere. Esmi bemærker desuden, at han ikke ville konfiskere skibet og risikere at komme på kant med sørøvere – enten en behændig undskyldning eller en reel bekymring om sørøvers magt i det maritime Caribien.¹⁰³ Skroget af skibet blev liggende indtil en engelsk kaptajn ved navn Charles Carlile med base på Nevis en nat i august 1683 satte et andet sørøverskib i brand ved Christiansfort og et “peice of Timber of this Shipp at Blowing up chanced to falled into the Carroque wch Captn Sharp came from the South Sea in, and burnt her, by whom all the Piratts used to careen and fitt their Shipp”.¹⁰⁴ Ligesom historierne om Sharp skulle blive approprieret i senere sørøvertogter, synes selve skibet i sin nu spredte materialitet at have rejst videre med andre sørøvere. “*The Trinity*” selv forsvandt, da skibet med Carliles ord: “burnt down to the water”.¹⁰⁵

En af de mænd, for hvem togtet endte ved St. Thomas, blev der og slog sig ned som planter.¹⁰⁶ Andre brugte øen som en base for videre sørøverier. En af disse hed Richard Moreton. Da kaptajnen George Bond i foråret 1682 kom til St. Tho-

102 Add. 11.410, s. 740.

103 “Extract af Nicolas Esmit's bref de dato St. Thomas dj May 1682”, Det Vestindisk-Guineiske Kompagni, 169 Guvernør Adolph Esmit's embedsførelse og fængsling m.v., Rigssarkivet.

104 “Narrative account of Capt Carlile's burning of the *TROMPEUSE*, and details of other pirates remaining in those waters, 1683”, Gosse Papers, 8, National Maritime Museum, Greenwich.

105 “Journal of Capt Charles Carlile, HM Ship *FRANCIS*, relating the burning of the *TROMPEUSE*”, Gosse Papers, 7, National Maritime Museum.

106 “Gabriel Milan til direktørerne 26/7-1685”, Det Vestindisk-Guineiske Kompagni, 89 Breve og Dokumenter fra Vestindien.

mas, blev han overtalt til at drage på sørøverier af Moreton.¹⁰⁷ Ligesom Sharps skib sejlede videre med andre skibe gjorde historierne ligeså. Bond nåede halvvejs til Stillehavet efter at have mødt en anden engelsk kaptajn med denne destination. Skibet kunne dog ikke klare mosten og i stedet vendte han tilbage til St. Thomas. Moreton synes derimod at have draget tilbage til Sydhavet.¹⁰⁸ Han blev således en del af det togt, som også involverede Ringrose, Wafer og Dampier.

KONKLUSION

Sørøveriets historie er knyttet til fortællinger gjort af usømmelige tunger. Disse tunger talte paradoksale virkeligheder frem, som forskød sin samtids ordensforestillinger om talende autoriteter og et tavst folk – om sandheder bundet til hierarki. Denne uoverensstemmelse føles direkte i sørøverberetningerne og deres delvist ufrivillige spil imellem dækkets ofte egalitære og politiske tale og rejseberetningens genrekonventioner, der dikterede forskelle imellem genkendelige parter eksisterende i et hierarki.

I stedet for at søge sørøveriets karakter i socialhistoriske årsagsforklaringer om den atlantiske økonomis klasser og deres identiteter, har jeg søgt at forstå fænomenet ved at fornemme den dynamik sørøverfællesskabet og dets lille, improviserede verden af tale besad. Dette var ikke en verden, der stod på et tydeligt fundament, men derimod en porøs virkelighed, der udfoldede sig som en dybt konfliktfyldt proces. Med de resonanser denne proces har efterladt i sørejseberetningerne, fornemmer man en kontinuerlig forhandling, hvor høj og lav deler et ufærdigt sprog, der løbende digtes videre på og hvor spillereglerne løbende forvrides af uoverensstemmelser om hvad ordene betød og hvem der kunne tale dem. Dette kaotiske spil og dets fællesheder, hvor det fiktive og det virkelige synes uløseligt forbundet, er tabt i socialhistoriens insisteren på diskrete identiteter funderet i sociale og økonomiske realiteter.

Sharps personlige efterspil eksemplificerer på flere niveauer denne historie og kollapse imellem høj og lav. Efter hans retssag vendte han tilbage til Caribien. I 1702 døde han som guvernør Johan Lorentzs fange i fortet på selvsamme St. Thomas, hvor hans skib først var blevet rippet og siden brændt – det sted Dampier emfatisk beskrev som et "Sanctuary for Privateers", og hvor en del af besætningen to årtier forinden havde søgt ly og fortalt historier.¹⁰⁹ For Sharp havde dette

107 "Deposition of Robert Richardson. Nevis." Colonial Papers, 1/53 98, Public Records Office, National Archives, Kew.

108 "The voyage of Capt. Cowley, a Papist", Lambeth Palace Manuscripts, 642 Miscellany, Lambeth Palace Library, London.

109 Waldemar Westergaard: *The Danish West Indies under Company Rule (1671-1754)*, New York: The Macmillan Company 1917, s. 49; Poul Olsen: "Sørøvere i Vestindien", *Siden Saxo* (3), 2003, 4-13; Dampier: *New Voyage*, s. 46. I mellemtiden finder man Sharp blandt andet som kaper med base på Bermuda. Se Michael Jarvis: *In the Eye of All Trade*, Williamsburg: University of North Carolina Press 2010, s. 69.

dog ikke været et fristed. Imens hans ord for første gang mødte offentlighedens øjne i London med udgivelsen i 1699, var han selv genstand for et andet kritisk blik. Det var ikke i sørøveriet som sådan, der bragte ham i denne pine. Det var derimod hans tale; han havde forgældet sig. Derfor endte han i 1698 i Lorentz' fangekælder. Lorentz ønskede sin fange sendt tilbage til København: "hand er een meged uguedelig krop, som for omtrent 15 å 16 Aar har været een af de fornemteste og principaeleste Opperhofved Ofver de Siöe-Röfvere som, her dend tied udj America hafver holdt".¹¹⁰ Bremerholmen var ifølge guvernøren et bedre sted for Sharp, hvor "hand hans mange Morderier, som hand under hans foröfvede Röfverier hafver bedrefvet, kand betænke, Og Gud Almægtigste om Naaede anmoede". Det var dog næppe problemet med at assistere Sharps sjæl, der vakte bekymring. Lorentz frygtede, at Sharp ved hjælp af list skulle kunne undslippe. Men utrygheden ved denne krop skyldes ikke dens fysiske beskaffenhed, da Sharps hænder var "heel lahm" og han derfor "næppe kand hielpe sig sielf". Ugudeligheden bestod i en "Tunge dis friskere og alleene Capabel it heel Land udj Oprör at sætte".¹¹¹ I autoritetens ører endte Sharp således selv som den talende sørøver, hvis tunge måtte holdes i skak.

JOHAN HEINSEN

ADJUNKT

INSTITUT FOR KULTUR OG GLOBALE STUDIER

AALBORG UNIVERSITET

EMAIL: HEINSEN@CGS.AAU.DK

ABSTRACT

Pretended Liberties: Speeches and speakers on the decks of the pirate ship, c. 1680

Johan Heinsen

Department of Culture and Global Studies, Aalborg University.

E-mail: heinsen@cgs.aau.dk

In 1680-81 a group of English pirates cruised along the South American East Coast. This article uses the extensive voyage narratives produced by various crew members to examine the speech community of the pirate ship. What did the pirates talk about? Part of the answer is something we might label "politics."

By way of a narrative account the article demonstrates the dynamics of the disagreements of the deck. Early modern ships were worlds of difference, but on pirate ships no such difference was ever stable. The reason for this is that the

110 "Johan Lorentz til direktørerne 24 juni 1698", Det Vestindisk-Guineiske Kompagni, 89.

111 "Johan Lorentz til direktørerne 24 juni 1698", Det Vestindisk-Guineiske Kompagni, 89.

common hands, usually rendered silent in accounts of voyages, took part in the process of constructing the meaning of the pirate community; they talked of the world around them; they talked of legends and pursued them; and if the leaders they appointed in the pursuit displeased them, they talked about them. Hence, where on regular ships political language was expected to be reserved for specific actors (captains, officers), on pirate ships the hands proved to have tongues for themselves; they claimed equalities and liberties and through such claiming made such constructs real.

The many narratives of the voyage revolve around this paradoxical speech of those who were considered unable to speak as it was not their station to do so. They go to great length to explain such anarchic openings away, to bracket the ideas uttered on the deck, and to trace the speech of the people back to its root in blind desires. In this way the sources clearly speak to a reader to whom such a popular speaking subject was scandalous. However, combined they leave a lasting impression of the dynamics of pirate communities: pirate communities had no clear foundations outside of what its speakers could imagine; on the deck any man talked.

"EFTER ETHVERT STEDS SÆRDELES OMSTÆNDIGHEDER"

POLITI OG LOKALSAMFUND UNDER DEN DANSKE ENEVÆLDE

■ JØRGEN MÜHRMANN-LUND

Den 18. september 1741 udsendte stiftamtmanden for Aalborg stift, Iver Holck, en "resolution" vedrørende "åernes konservation" i Aalborg. Dette dekret indeholdt et sæt regler, der skulle sikre forsyningen af vand og strøm fra de åer, der løb gennem Aalborg, og hvoraf Vesterå og Østerå var de to største. Som det første blev det forbudt at opsætte pæle i åerne til tømmerstabler og vandsteder,¹ da de mange pæle hindrede gennemstrømningen og øgede byens udgifter til rensning af åerne. Da tømmerstabler hindrede brandsprøjten i at hente vand i tilfælde af ildebrand, blev det af hensyn til brandsikkerheden helt forbudt at stable tømmer langs åerne. For at sikre indbyggerne rent drikkevand gentog forordningen uden ældre forbud mod at anlægge vandhuse,² mod at udsmide ådsler, slagteaffald og fejeskarn i åerne og mod at fortøje "krejlkåge"³ og andre fartøjer i åerne om vinteren. For at se reglerne håndhævede, blev Aalborgs magistrat pålagt at lade stiftamtmandens resolution bekendtgøre, så ingen kunne undskylde sig med uvidenhed om reglerne. Dersom nogen overtrådte dem, skulle magistraten "uden persons anseelse" lade dem stævne på rådstuen og der, efter forseelsens karakter, idømme de skyldige bøder, som straks skulle opkræves "uden proces eller ophold". Forsømte magistraten at håndhæve stiftamtmandens resolution på denne summariske måde, skulle den selv "stande til rette" og udrede de deraf følgende omkostninger.⁴

"Politi" var samtidens betegnelse for denne type lovgivning og dens administration, som havde den offentlige velfærd som sit mål, og var mere fleksibel end den ordinære ret i Danske Lov fra 1683, som ifølge forordet skulle gælde for bestandig. I løbet af den tidligmoderne periode blev der udstedt et stigende antal politiforordninger i Danmark og andre nordvesteuropæiske lande. Genstandene

1 Sted, hvor man henter drikkevand eller lader kreaturer vande.

2 Lokummer med rindende vand.

3 Mindre, fladbundet fartøj brugt til at fiske sild i Limfjorden og "krejle" – dvs. at sælge sildene udenom konsumtionen ved ulovlige landingspladser og langs Aalborgs åer.

4 Landsarkivet for Nørrejylland (herefter LaN), D1-135. Aalborg købstad. Rådstuekopibog 1738-43, s. 922-923. Stiftamtmand Iver Holcks resolution af 18/9 1741.

for politilovgivningen var alt fra vanhelligelse af sabbatten, overdreven luksus ved fester og i klædedragten, omvandrende tiggere samt kontrol med handelen og håndværkslavene, og en række kommunale forhold som vej-, vand- og brandvæsenet. For at skabe overblik over denne foranderlige lovgivning iværksatte de tyske retshistorikere Karl Härter og Michael Stolleis i 1990'erne publikationen af *repertorier* (sagsregistre) med politilovgivning fra de tyske lande og Skandinavien. Den danske oversigt er fra 2008 og redigeret af Ditlev Tamm. Den indeholder 3297 politiforordninger fra perioden 1536-1801, og det er endda kun et udvalg.⁵ Det store spørgsmål er, hvad udstedelsen af denne stadigt stigende og differentierede mængde af særlove var udtryk for.

DISCIPLINERING ELLER VELFÆRDSPOLITIK?

De tidligmoderne politiforordninger er traditionelt blevet set som led i en altomfattende "socialdisciplinering"; en proces, hvor menneskets psyke og adfærd gradvist blev tilpasset den fremvoksende territorialstats behov. Processen begyndte med 1500-tallets kirketugt og toppede i absolutismens tidsalder fra den westfalske fred i 1648 til den franske revolution i 1789. I Tyskland blev denne teori først fremsat i 1968 af den tyske forfatningshistoriker Gerhard Oestreich som den politiske variant af landsmanden Norbert Elias' teori om en "civilisationsproces" i samme periode.⁶ Herhjemme har Ditlev Tamm tolket den tidlige danske politilovgivning om især luksus som et led i den postreformatoriske statsdannelse, hvor staten blev søgt styrket gennem kirketugt og religiøs ensretning.⁷ Den danske enevælde ses desuden ofte som en periode, hvor staten i højere grad end tidligere søgte at disciplinere befolkningen med øget kontrol, centralisering og harmonisering af lovgivningen.⁸

5 Karl Härter og Michael Stolleis (red.): *Repertorium der Polizeyordnungen der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 1996ff, Band 9.1-2; Ditlev Tamm (red.): *Danmark og Slesvig-Holsten / Dänemark und Schleswig-Holstein*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 2008. Den danske oversigt giver et godt indtryk af politilovgivningen, men er langt fra komplet, da den er baseret på samlinger af udvalgte love som Schous Forordninger og Fogtmanns Reskripter. Oversigten er nemlig baseret på datidige kompilationer af udvalgt lovgivning som Schous Forordninger, der heller ikke indeholder lokal politilovgivning udover nogle enkelte københavnske politiplakater.

6 Gerhard Oestreich: "Strukturprobleme des Europäischen Absolutismus" og "Policey und Prudentia Civilis", i Gerhard Oestreich: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin: Duncker & Humblot 1969, s. 179-197, 367-379.

7 Se bl.a. Ditlev Tamm: "Gute Sitte und Ordnung: Zur Entwicklung und Funktion der Polizeigesetzgebung in Dänemark", i Michael Stolleis (red.): *Policey im Europa in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 1996, s. 509-530 og Mikkel Jarle Christensen: "Da politien blev til politiet", i Per Andersen, Pia Letto-Vanamo, Kjell Åke Modéer og Helle Vogt (red.): *Liber Amicorum Ditlev Tamm. Law, History and Culture*, København: Djøf Publishing 2011, s. 259-271, s. 260-261.

8 Se bl.a. Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bind 1, København: Landbohistorisk Selskab / Københavns Stadsarkiv 2006, s. 157.

Blandt tysktalende og i mindre grad danske historikere er teorien om den socialdisciplinerende politilovgivning dog blevet kritiseret af forskellige grunde siden 1990'erne. For det første stillede historikere som Martin Dinges og Jürgen Schlumbohm spørgsmålstejn ved politiforordningernes socialdisciplinerende virkning, da der er mange vidnesbyrd om, at de ikke blev håndhævet eller efterlevet, såsom den gentagne publikation af de samme forbud.⁹ Noget lignende havde Michel Foucault været inde på i "Overvågning og straf" fra 1975, hvor han mente, at den franske enevælde var karakteriseret ved en bevidst mangel på disciplin i forhold til den borgerligt-liberale stat. I sine forelæsninger om "guvernementaltetens" historie fra 1978 talte Foucault også specifikt om det tidligmoderne politi som en urealistisk "drøm" om "en overordnet disciplinering af rigets individer og territorium".¹⁰

Imod teorien om en udeblevet socialdisciplinering har Karl Härter fremført den indvending, at socialdisciplinering skal ses som en proces og ikke et resultat. Ifølge Michael Stolleis er det ikke vigtigt, om politiforordningerne blev håndhævet, da deres bekendtgørelse i sig selv var en måde at cementere den tidligmoderne stats magt på bekostning af lokale øvrigheder. Som et kompromis mellem disse positioner har Achim Landwehr foreslået begrebet "implementering". I en undersøgelse af retspraksis fandt han nemlig mange eksempler på, at befolkningen kunne påvirke politilovgivningens håndhævelse gennem supplikker og anmeldelser.¹¹

Mens den første kritik tog politilovgivningens socialdisciplinerende hensigt for givet, stillede andre kritikere spørgsmålstejn ved, om politilovgivningen kun-

9 Jürgen Schlumbohm: "Gesetze die nicht durchgesetzt werden", *Geschichte und Gesellschaft* 1997, s. 647-663; Martin Dinges: "Frühneuzeitliche Armenvorsorge als Sozialdisziplinierung?", *Geschichte und Gesellschaft* 1991, s. 5-29; Martin Dinges: "Normsetzung als Praxis? Oder: Warum werden die Normen zur Sachkultur und zum Verhalten so häufig wiederholt und was bedeutet dies für den Prozess der 'Sozialdisziplinierung'?", i Gerhard Jaritz (red.): *Norm und Praxis im Alltag des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Internationales Round-Table-Gespräch Krems an der Donau 7. Oktober 1996*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie 1997, s. 39-54.

10 Michel Foucault: *Overvågning og straf*, Frederiksberg: Det lille Forlag 2002 (1975), s. 96: "... manglende overholdelse af utallige edikter eller forordninger var vilkåret for samfundets politiske og økonomiske funktion."; Michel Foucault: *Sikkerhed, territorium, befolkning. Forelæsninger på Collège de France*, København: Hans Reitzels Forlag 2008, s. 369: "...den massive mangfoldiggørelse af lokale og regionale tugtningsformer, som man var vidne til fra slutningen af 1600-tallet og op i 1700-tallet (...) er en del af et overordnet forsøg på disciplinering, en overordnet reglementering af rigets individer og territorium...".

11 Karl Härter: "Social Control and the Enforcement of Police-Ordinances in Early Modern Criminal Procedure", i Heinz Schilling (red.): *Institutions, Instruments and Agents of Social Control and Discipline in Early Modern Europe*, Frankfurt am Main: Klostermann 1999, s. 39-63; Michael Stolleis: "Was bedeutet 'Normdurchsetzung' bei Polizeiordnungen der frühen Neuzeit?", i Richard H. Helmholz, Paul Mikat, Jörg Müller og Michael Stolleis (red.): *Grundlagen des Rechts. Festschrift für Peter Landau zum 65. Geburtstag*, Paderborn: F. Schöningh 2000, s. 739-757; Achim Landwehr: *Policey im Alltag. Die Implementation frühneuzeitlicher Policeyordnungen in Leonberg*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 2000.

ne karakteriseres som en moderniserende, statsdannende lovgivning, hvad enten den var vellykket eller ej. I en undersøgelse af den tidligmoderne politilovgivning fra 1966 havde Hans Maier nemlig bemærket, at indtil reformabsolutismen i slutningen af 1700-tallet var der overvejende tale om et forsøg på at bevare standssamfundet og den kirkelige orden, som var truet i byerne som følge af markedsøkonomiens fremvækst.¹² I 1990'erne begyndte den schweiziske historiker Peter Blickle at kritisere teorien om socialdisciplinering med udgangspunkt i denne observation af politilovgivningens konservative præg. Blickle hævdede nemlig, at politiordningernes ideal om "god politi" til "det fælles bedste" udsprang af det kommunale selvstyre i middelalderens landsbyer og byer. I den optik var politiforordningerne ikke et redskab til socialdisciplinering, men en måde for den tidligmoderne fyrstestat at legitimere sin magt på overfor bønder og borgere, der i stigende krav krævede "gode politier mod ud- og indførsel af varer, tiggere og vagabonder, luksuriøs påklædning og ruinerende højtider" i takt med, at lokalsamfundene ikke magtede dette længere.¹³ En række empiriske studier af Blickles elever André Holenstein og Andrea Iseli har siden vist, at lokalsamfundets velfærd fortsatte med at være målet for den enevældige politiforvaltning i Frankrig og de tyske lande.¹⁴

Enkelte undersøgelser peger på, at den dansk-norske politilovgivning også var efterspurgt af undersåtterne. Således har Leon Jespersen påvist, at 1600-tallets danske luksuslovgivning var efterspurgt af adelen, som så sig ruineret af et tiltagende demonstrativt forbrug. Inge Adriansens beretning om tilblivelsen af en ny politiordning for Sønderborg i 1698 viser, at enevælden her imødekom jævne borgeres klager over krænkelser af deres næringsprivilegier og spekulation med fødevarer. Et ældre studie af den norske historiker Steinar Supphellen viser desuden, at initiativet til at oprette et særligt politimesterembede for Trondheim i 1686 kom fra byens borgere og ikke den danske konge, som kun var den bevilgende myndighed.¹⁵

12 Hans Maier: *Die ältere Staats- und Verwaltungslehre*, Neuvied am Rhein 1966, s. 104ff.

13 Citat fra Peter Blickle: "Einführung. Mit den Gemeinden Staat machen", i Peter Blickle (red.): *Gemeinde und Staat im Alten Europa*, München: R. Oldenburg Verlag 1998, s. 1-20, s. 19-20. Rehabilitering af Hans Maier: Peter Blickle: "Gute Policey oder Sozialdisziplinierung?", i T. Stammen, H. Oberreuter, P. Mikat (red.): *Politik – Bildung – Religion. Hans Maier zum 65. Geburtstag*, Paderborn: Schöningh 1996, s. 97-107. Om kommunalismens værdier og "god politi": Peter Blickle: *Kommunalismus*, bind. 1, s. 87-129, bind. 2, s. 214-222, München: Oldenburg Verlag 2000.

14 André Holenstein: *"Gute Policey und lokale Gesellschaft im Staat des Ancien Régime. Das Fallbeispiel der Markgrafschaft Baden(-Durlach)*, Bind 1-2, Tübingen: Bibliotheca academica Verlag 2003; Andrea Iseli: *"Bonne Police". Frühneuzeitliches Verständnis von der guten Ordnung eines Staates in Frankreich*, Epfendorf/Neckar: Bibliotheca academica Verlag: 2003. Se også Jørgen Mührmann-Lund: "Det tidligmoderne politi – socialdisciplinering eller kommunalpolitik?", *Historie* 2009, s. 1-34.

15 Leon Jespersen: "At være, at ville og at have: Træk af luksuslovgivningen i 15-1600-tallet", *Temp* 1, 2010, s. 31-58, s. 46-48; Inge Adriansen (red.): *God skik og orden i Sønderborg – Politiforordningen i 1698*, Sønderborg: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot 2006, s. 11-13;

Med udgangspunkt i denne forskningsdiskussion vil jeg i det følgende analysere en række sager fra politiforvaltningen i Aalborg under enevælden. Sagerne er udvalgt fra en større undersøgelse ud fra det kriterium, at de indeholder en række interessante problematikker og dilemmaer i forhold til makroteorierne. Formålet med denne mikrohistoriske metode er ikke at verificere en teori og verificere en anden, men at stille nogle spørgsmål til antagelserne i teorierne med henblik på at opnå en dybere forståelse af politiforvaltningens rolle i enevældens politiske kultur.

"TIL INDBYGGERNES NYTTE"

Den i indledningen omtalte politiordning vedrørende "åernes konservation" synes umiddelbart at være et godt eksempel på enevældig socialdisciplinering. Det var som sagt en resolution udsendt af stiftamtmanden som den enevældige konges repræsentant i Aalborg og i denne resolution blev byens magistrat truet med straf, hvis ikke politiordningen blev håndhævet på behørig vis. Den synes især at være et godt eksempel på, at lokale øvrigheder blev disciplineret som led i opbyggelsen af en centraliseret stat, som Michael Stolleis ser som det centrale i socialdisciplineringen. Hvis politilovgivningen er historikerens eneste kilde, forekommer det ikke urimeligt at tolke den som et mere eller mindre vellykket forsøg på socialdisciplinering. Gentagelsen af ældre forbud, og den strenge formaning til øvrigheden om at håndhæve politilovgivningen, kunne nemlig også tolkes, som om at den socialdisciplinerende virkning udeblev.

Så enkelt synes det imidlertid ikke, hvis man undersøger tilblivelsen og håndhævelsen af sådanne forordninger. I dette tilfælde viser det sig, at magtspillet om "åernes konservation" var mere kompliceret, end det synes ved første øjekast. Det viser sig nemlig, at initiativet til at skabe mere orden i og omkring Aalborgs åer ikke kom fra den enevældige konge, men fra lokalsamfundet og dets indbyggere.

Som led i den generelle frygt for ildebrande efter Viborg og Københavns brande i 1726 og 1728 havde byen fået opstrammet sit brandberedskab i 1736 med en kongelig konfirmeret brandordning.¹⁶ I den forbindelse klagede overbrandmester Schønmand i 1739 over, at tømmerstabler langs byens Vesterå hindrede brandsprøjten i at hente vand i dette vandløb. Byens magistrat formanede derfor ejerne til at fjerne deres tømmerstabler, men anført af købmand og kommerceraad Hans Gleerup protesterede ejerne imod, hvad de så som et indgreb i deres råderet over pladserne og bolværkerne foran deres huse, med det argument at de selv måtte bekoste vedligeholdelsen af disse arealer. Et syn ved fire uvildige mænd be-

Steinar Supphellen: *Trondheim politimesterembete under eneveldet 1686-1814*, Trondheim: Tapir Forlag 1986, s. 14-18.

16 LaN, D1-425. Aalborg rådstuearkiv. Aalborg bys brandordning, konfirmeret på Frederiksborg slot 29/10 1736. Brandvæsenet sorterede også under lovområdet "politien", jvnfr. forordning om politiets administration af 22/10 1701, 2. post, kap. 11.

kræftede imidlertid, at tømmerbunkerne ikke kun var til hinder for brandsprøjten, men også strømmen til byens Nymølle, da der var udsat pæle til tømmeret i åen. I mellemtiden havde stiftamtmanden desuden udsendt en plakat til fremme for handelen, der forbød borgerne at hindre de handlendes trafik til torvet ved at udlægge tømmer og andet på torve, gader og langs åerne.¹⁷

Ved at lovgive om brugen af gader og pladser foran huse var politiordningerne med til at indskrænke det private rum og skabe et offentligt rum, som hidtil ikke havde eksisteret.¹⁸ Det skabte til gengæld en interessekonflikt mellem det urbane fællesskab og prominente borgere som Glerup, som den enevældige konge havde ophøjet med en rang af kommerceråd og dermed gjort vanskelig at socialisere.

Det var derfor, at magistraten i 1741 henvendte sig til stiftamtmanden med et forslag til den politivedtægt vedrørende "åernes konservation", der kort efter blev udsendt som en resolution fra stiftamtmandens hånd.¹⁹ Som første punkt blev borgerne pålagt at fjerne deres tømmerbunker. Hvis de ikke gjorde det, skulle magistraten have ret til at bortauktionere tømmeret. Ikke kun fordi det var til hinder for brandsprøjten, men også fordi der var opsat pæle til dem i åerne, som hindrede gennemstrømningen og gjorde det nødvendigt at rense åerne oftere – til byrde for det kommunale budget. Af samme grund skulle det forbydes at bygge vandsteder ved åerne. De borgere, som ikke adlød magistratens formaninger om at reparere misligholdte bolværker, ville af stiftamtmanden blive idømt bøder på 4 rigsdaler (rd.) til byens fattige med dagbøder på 1 rd., så længe de ikke reparerede deres bolværk. Samme bøde ville han idømme dem, som ikke ville fjerne svinestier og "nathuse" med afløb til åerne. De, som smed fejeskarn, ådsler, tarme og andre urenheder i åen, skulle bøde 1 rd. til deling mellem de fattige og angiveren. Her forlod man sig på den indbyrdes sociale kontrol i mangel på en effektiv ordensmagt. Det interessante er, at magistraten faktisk bad stiftamtmanden om at indstille forslaget til kongelig resolution. Det skete dog ikke, formentlig fordi stiftamtmanden ikke har villet forelægge en så ubetydelig og lokal sag for kongen.

At det kommunale styre efterspurgte den enevældige konges autoritet, synes at bekræfte Blickles påstand om, at det var lokalsamfundene, der i afmagt efterspurgte "god politi" af fyrrestaterne og ikke omvendt. Der var også mere tale om

17 LaN, D1-135. Rådstuekopibog 1738-43, s. 283, 298-300, 345 & 347-48: Magistratens anmodning 23/11 1739 til H. Glerup, Christen Jacobsen, Anders Nielsen Eerslef, Peder Kynde, P. Poulsen, Byrge Hansen om at fjerne deres tømmerbunker ved åen inden otte dage med henvisning til klage fra overbrandmester Schiønmand. Kommerceråd Glerups svar på vegne af sig selv og de andre grundejere 2/12 1739 og magistratens ordre 11/12 1739 til Morten Sørensen Hiort, Christen Poulsen Raunstrup, Jens Boller og Axel Møller om at syne tømmerbunkerne. Stiftamtmand Holck til mag. 25/1 1740 om publikation af plakat. Mag. til Glerup m. fl. 1/2 1740 om at fjerne tømmer inden 14 dage med henvisning til syn og stiftamtmandens plakat.

18 Om politiordningernes skabelse af et offentligt rum, se Andrea Iseli: *Gute Policey. Öffentliche Ordnung in der frühen Neuzeit*, Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer 2009, s. 70-83.

19 LaN, D1-135, s. 922-23. Magistraten til stiftamtmand Holck 13/9 1741.

et forsøg på at "konservere" drikkevandet, som var truet af urbaniseringen, end et forsøg på at skabe en ny orden. Når magistraten ikke selv udsendte sådanne politivedtægter i eget navn som tidligere, skyldes det dog også, at enevælden havde underlagt bystyret stiftamtmandenes opsyn.²⁰ Og som sagt kan den nye rangorden, som blev indført i 1671, have undergravet standssamfundets traditionelle magtstruktur.²¹

Det kan synes paradoksalt, at stiftamtmanden truede magistraten med at "stande til rette" for ikke at håndhæve den politiordning, den selv havde bedt om at få udstedt. Måske kan det ses som en bekræftelse af Stolleis' teori om, at den enevældige territorialstat brugte politiordninger til at forøge sin magt i lokalsamfundene. Det er dog for ensidigt kun at se sådanne tiltag til sygdomsbekæmpelse og byplanlægning som "mekanismer og procedurer", der kun skal "sikre magten", som Foucault formulerer det.²² Derimod er det værd at bide mærke i, at magistraten i en intern skrivelse til stiftamtmanden legitimerede sit forslag som værende "til indbyggernes nytte". Det synes at bekræfte Holenstein og Iseliste om, at lokalsamfundets velfærd fortsatte med at være målet med politiforvaltningen i enevældige stater, også selvom enevælden på den måde sikrede sin autoritet og popularitet i lokalsamfundene.

IMPLEMENTERING

Umiddelbart kunne den gentagne publikation af ældre forbud mod at forurene Aalborgs åer indikere modstand mod en ovenfra kommende socialdisciplinering. Og som nævnt ydede grundejerne langs Vesterå modstand mod skabelsen af et offentligt rum ved at hævde deres private ejendomsret til arealer foran deres huse. En anden modstand kom fra byens skomagerlaug, der i en supplik til stiftamtmanden bad om dispensation fra et forbud i den nye politivedtægt mod at udbløde huder i åerne. Skomagernes argumenter var dels at tørre og kalkede huder ikke forurenede vandet, dels at de frygtede for deres levebrød, da det ville blive alt for dyrt og besværligt at udbløde huderne i kar ved deres gårde. At det var øvrighedens pligt at garantere husstandenes overlevelse, deres "nødtørft" (*Hausnotdurft*), var ifølge Blickle en central del af kommunalismens værdigrundlag.²³ Atter synes enevældens repræsentant i byen ikke at have haft en selvstæn-

20 Eksempel på ældre kommunal politivedtægt af samme type, se D.H. Wulff: "Magistratsvedtægter for Aalborg fra Midten af det sextende Aarhundrede", i *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, 1. række, 2. bind. 1868-69, s. 118. Vedtægt om "Skarnn y aæn" fra 1549.

21 Om forskellen mellem standssamfundet og enevældens rangsamfund, se Peter Henningsen: "Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honnette kultur", *Historisk Tidsskrift* 101 (2), s. 313-344; Henningsen: *I sansernes vold*, bind 1, s. 303-324.

22 Foucault: *Sikkerhed*, s. 7-30, citat s. 8.

23 Blickle: *Kommunalismus*, bind 1, s. 106-110.

dig mening om sagen eller at have villet gennemtrumfe sin vilje på bekostning af lokale magter. Han indhentede nemlig en betænkning fra magistraten, der var imod at imødekomme skomagernes ansøgning, da uskikken med at udbløde huder i åerne først havde bredt sig de senere år. Dog skulle man tillade dem at tøjre tørre huder til pælene ved Gammel Mølle ved Østerå, "som af gammel tid været i brug", men kalkede huder skulle stadig udblødes i kar med vand, som først måtte hældes i åen om sommeren efter kl. 10 og om vinteren efter kl. 9.²⁴

Dette er et godt eksempel på, hvordan undersætter i enevældige stater kunne udvirke dispensationer fra politilovgivningen, hvilket har fået Achim Landwehr til at foreslå begrebet socialdisciplinering erstattet med betegnelsen "implementering". Dette begreb forudsætter et ønske om at reformere samfundet, men her synes det som sagt snarere at være tale om en reaktion på de uheldige sider ved urbaniseringen, som Hans Maier mente, at politilovgivningen var domineret af. I forlængelse heraf er det interessant, at dispensationen til skomagerne tog udgangspunkt i lokal skik og brug. I forordning om politiens administration af 22. oktober 1701, som primært var rettet mod københavnske forhold, hed det udtrykkeligt, at forordningens bestemmelser kun skulle efterleves i provinsen, "såvidt de med hvert steds tilstand og lejlighed kan overenskomme".²⁵ Dermed adskilte politiforordningerne sig ikke blot fra den almindelige lovgivning ved deres foranderlighed, hvorfor de var udeladt af Danske Lov, men også ved deres lokale karakter.²⁶ Holenstein, der har beskæftiget sig med dette aspekt af politilovene, omtaler dem således som "omstændighedernes normer".²⁷ I dansk sammenhæng er det endvidere interessant, at de foranderlige bylove, der fra 1522 omtales som "politi", tidligere blev betegnet som "vilkår".²⁸

De hidtil omtalte indvendinger mod øvrighedens ordenspolitik synes at indikere folkelig modstand mod "god politi", men de er langt fra repræsentative. Derom vidner en supplik fra 1750, hvor 22 beboere i Slotsgade klagede til magistraten over, at byens kæmner (kasserer) forsømte at håndhæve forbuddet mod lokummer med udløb til vandløbet Peder Barkes Å. Deres argument var, at selv om sådanne "priveter" eller "sekreter" angik "private ting", var de til "væmmelse"

24 LaN, D1-135, s. 939-940. Skomagerlauget til stiftamtmand Holck 11/10 og magistratens erklæring 23/10 1741.

25 Forordning om politiens administration af 22/10 1701, 1. post, § 10.

26 Om grunden til udskillelsen af politilovgivningen fra Danske Lov, se Inger Dübeck: "alt hvis Politien egentlig vedkommer". Forholdet mellem Danske Lov og den såkaldte politiordning", i Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år*, København: Jurist og Økonomforbundets Forlag 1983, s. 145-178.

27 André Holenstein: "Die Umstände der Normen – die Normen der Umstände. Policyordnungen im kommunikativen Handeln von Verwaltung und lokaler Gesellschaft im Ancien Régime", i Karl Härter (red.): *Policy und frühneuzeitliche Gesellschaft*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 2000, s. 1-46.

28 Grethe Jacobsen: "Dansk købstadslovgivning i middelalderen", *Historie*, 1991, s. 393-434, om vilkår specifikt, se s. 415-420.

og "vanære" for hele byen. Dertil kom den religiøse begrundelse, at de besudlede det rene vand, skaberen havde forsynet byen med "til indbyggernes renhed og livets ophold".²⁹ Magistraten imødekom straks klagen ved at befale kærneren og fire borgere at registrere de omtalte lokummer og idømme ejerne dagbøder à 4 mark, hvis de ikke fjernede dem inden månedens udgang.³⁰ At denne klage fejlagtigt tilskrives stiftamtmanden i bind 3 af Aalborgs Historie fra 1990 kan ses som udtryk for den ubevidste magt, som forestillingen om den enevældige politistat har haft over danske historikere.³¹

Alt tyder dermed på, at øvrigheden, ved at sørge for "god politi", imødekom et moralsk behov for orden og sikkerhed, og det vel at mærke før 1700-tallets anden halvdel, hvor enevælden ofte fremstilles som mere "opinionsstyret" end før.³² I den optik kunne stiftamtmandens trussel om at retsforfølge magistraten, for ikke at håndhæve den politivedtægt den selv havde foreslået, sagtens ses som en måde at forøge enevældens magt i lokalsamfundet på bekostning af magistraten. Men da der synes at have hersket konsensus om politiordningernes overordnede mål, synes et begreb som socialisering at være en bedre betegnelse for denne udvikling mod et mere velordnet samfund end disciplinering, som antyder, at det primære motiv var magt.

OM POLITIENS ADMINISTRATION

"At politiens fornuftige administration i enhver vel indrettet stat, bør nøje observeres og iagttages, er en sag så klar at vel ingen understå sig samme at disputere". Med disse ord indledtes et forsvarsskrift fra ni spidsborgere, som i 1749 stod tiltalt ved Aalborg politiret for at have forbrudt sig mod sabbatforordningen af 12. marts 1735. Mens de således ikke stillede spørgsmålstejn ved kongens bestræbelser på "at hindre al uorden, usømmelighed, forargelse og alt hvad der kan gøre skår i en retscaffen politi", opponerede de imod måden, politien var blevet administreret på i deres af sag af Aalborgs byfoged og politimester Peder Torper.³³ For mens der herskede konsensus om det overordnede mål med politilovgivningen var måden, hvorpå den skulle håndhæves, nemlig omstridt.

29 Den religiøse begrundelse mod forurening findes også hos samtidige polititeoretikere, som Jean Domat, der i 1697 definerede "la police" som den gode forvaltning af de naturrigdomme, Gud havde forsynet menneskene med, se Iseli, *Bonne Police*, s. 43-46.

30 LaN, D1-137. Rådstuekopibog 1749-60, s. 22. 22 beboere i Slotsgade til magistraten 13/10 og magistratens ordre til kærner Anders Thagaard 17/10 1750.

31 Gert Poulsen og Per Bo Christensen: *Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814. Aalborgs Historie 3*, Aalborg: Aalborg Kommune 1990, s. 236.

32 Jens Arup Seip: "Teorien om det opinionsstyrede enevelde", *Historisk Tidsskrift* (Norge) 38, 1958, s. 397-463.

33 LaN, B37-213. Aalborg by og birk samt en del af Fleskum herreds arkiv. Politiprotokol 1742-76. Forsvarsskrift af 20/2 1749 i sagen mod Sr. Holberg, Sr. Naschou, Anders Lodberg, Erich Christensen, Hartvig Musicant, Tobias Naschou, rådmand Juul og løjtnant Krag.

For at forstå denne konflikt om politiets administration er det nødvendigt med et administrationshistorisk tilbageblik. I den danske politilovgivning fra 1500-tallet var det købstædernes borgmestre og rådmænd, der skulle "gøre" politi og "lade det opslå på rådhusdøren med straf derhos", som det hedder i en befaling fra Christian 3. til Aalborgs magistrat fra 1548. Samme befaling definerer målet med denne virksomhed således: "at hver kunne få for et skikkeligt værd, håndværksmands arbejde, og alt andet, som lejes, købes og betales".³⁴ Politi var med andre ord et sæt regler, en ordning, der skulle holde lokalsamfundet forsynet med livsfornødenheder. Endnu i 1641 blev ordet politi defineret som "gemeen Borgerlig Regimente i Kiøbstæderne" i Christen Osterssøn Veylles juridiske ord-bog *Glossarium Juridico-Danicum*.

Men i løbet af 1600-tallet tiltog staten sig gradvis den lovgivende magt på politiområdet.³⁵ Det medførte en kompetencestrid med det gamle købstadsstyre. Således klagede Aalborgs magistrat i 1629 over, at Christian 4. havde frtaget den retten til med laugsskråer at "at stifte kristelig politi under håndværksfolk".³⁶ I Danske Lov fra 1683 var købstadsmagistraternes rolle reduceret til at "holde god skik og politi" i henhold til en lovet rigspolitiordning, som aldrig kom.³⁷ Et udkast fra en dertil nedsat politikommission viser, at man skelnede mellem politi for rigerne i almindelighed, for landet, for København og før købstæderne i særdeleshed.³⁸

Problemet med at ensrette politilovgivningen blev som sagt løst i den før omtalte forordning om politiets administration af 22. oktober 1701 med formuleringen om, at dens håndhævelse skulle tilpasses lokale forhold. Forordningen afgrænsede politiets område materielt i 12 kapitler om alt fra helligdagsorden til ulydige tjenestefolk, løsgængere, overdådighed, ulovlig handel, håndværkslaug samt vej-, vand-, brand- og befordringsvæsenet. Behovet for en afgrænsning var opstået, da den første selvstændige politimyndighed blev etableret i 1682 med udnævnelsen af Claus Rasch som politimester for København. I 1683 blev hans myndighed udvidet til at omfatte købstæderne med byfogderne som hans fuldmægtige, selvom Danske Lov samme år bød magistraterne at "holde" politi. Først den 5. september 1691 fik han en instruks med de tolv opgaver, som blev gentaget i politiforordningen fra 1701. Her blev politimesteren i København reduceret til konsulent for byfogderne, som fremover skulle administrere politien under stift-

34 Erik Pontoppidan: *Den Danske Atlas*, bind 5, København: Rosenkilde og Bagger 1969 (1769), s. 116.

35 Om rigspolitilovgivningens udvikling, se Ditlev Tamm: *Gute Sitte*, s. 509-530; Ditlev Tamm: "Nogle træk af dansk politilovgivnings historie", i Ditlev Tamm (red.): *Danmark og Slesvig Holsten*; Karl Härter og Michael Stolleis (red.): *Repertorium*, s. 1-6.

36 Rigsarkivet (herefter RA), Danske Kancelli (herefter DK), B160, 1645. Aalborgs borgerskab til Christian 4. 30/10 1629, § 14.

37 Danske Lov, § 3-4-5.

38 Dübeck: "alt hvis Politien", s. 168-171.

amtmændenes opsyn og i samarbejde med magistraterne.³⁹ Som noget nyt havde politiet ret til at opkræve mindre bøder uden foregående rettergang. I større sager tilfaldt domsmyndigheden stiftamtmandene med undtagelse af i København, hvor der blev nedsat en særlig politiret. I forhold til spørgsmålet om enevældig socialdisciplinering er det interessant, hvordan denne lovgivning om politiets administration blev implementeret i et bysamfund som Aalborg.

I GOD ENIGHED OG HØFLIGHED

Korrespondance fra Rasch til magistraten i Aalborg viser, at bystyret fortsatte med at have en central rolle i kontrollen af handels- og næringslivet. Desuden fungerede den tidligere rådmand Oluf Munkgaard som Raschs "overpolitiinspektør" i årene 1684-85. I kilderne optræder byfoged Laurids Svendsen først som politimesterens fuldmægtig i 1692, hvor han beslaglægger en ulovlig vægt i byens vejherhus på vegne af Rasch. I 1694 fik byfogden en udførlig instruks med 35 punkter, som var baseret på Raschs egen instruks af 5. september 1691 med de 12 politiopgaver, som blev gentaget i 1701-forordningen. Blandt andet fik Svendsen ordre til at omgås "i god enighed og høflighed" med magistraten.⁴⁰

En sag fra 1694 viser, at der herskede forvirring om den summariske procedure i politisager. På det årlige pinsemarked havde byfogden under en fuskertjagt for skomagerlauget konfiskeret et par sko hos en skoflikker, men tabt sagen ved bytinget, hvor han som anklager havde vejet dommersædet for byens kæmner i henhold til gængs akkusatorisk procedure. Da Aalborgs skomagerlaug klagede over dommen til politimester Rasch, fik byfogden en reprimande for at have "forårsaget hans majestæts undersætter unødigt trætte, tingsøgning, tid og pengespilde" ved ikke at lade modparten anke sagen til Rasch, som forordning af 19. januar 1692 om proceduren i politisager bød. Herimod havde magistraten det sædvaneretlige argument, at sådan havde man altid gjort i Aalborg, når byfogden var part i sagen.⁴¹ Sagen er interessant, da det enevældige politiets overtagelse af magistratens kontrol med laugene er blevet set som et typisk eksempel på socialdisciplinering, da bystyret skulle være mere indspist med laugene.⁴² I dette tilfælde

39 Om politimyndighedens grundlæggelse, se Henning Koch: "Politimyndighedens oprindelse", *Historisk Tidsskrift*, 1982, s. 27-56; Henrik Stevnsborg: *Politi 1682-2007*, Frederiksborg: Samfundslitteratur 2010, s. 13-28.

40 Raschs korrespondance med magistraten i LaN, D1-121. Aalborg rådstuearkiv. Rådstuekopibog 1679-84, 13/11 1683. LaN-D122. Rådstuekopibog 1684-89, 6/1 & 5/9 1685, 17/9 1687 & 2/3 1689. LaN, D1-123. Rådstuekopibog 1689-1694: 31/8 1689, 29/3, 9/5 & 25/10 1690, 12/10 1691, 2/1, 27/2 & 22/12 1692, 6/3, 27/3, 11/8 & 14/12 1694 (instruks til byfoged Laurids Svendsen). LaN-D1-124. Rådstuekopibog 1694-1702, 22/12 1696, 6/6 1697 og 21/3 1702. Omtale af overpolitiinspektør Munksgaard i LaN, D1-105. Rådstuebog 1676-1697, 25/10 1684 samt LaN-B34. Ålborg byfogeds arkiv. Justitsprotokol 1682-85, 25/10 1684.

41 LaN, D1-124, s. 29-30. Politimester Claus Rasch til magistraten 11/8 med svar af 28/8 1694.

42 Koch: "Politimyndighedens oprindelse", s. 46-53; Stevnsborg: *Politi*, s. 16-17.

optræder Rasch dog snarere som laugets forsvarer over for magistraten, som tog fuserens parti.

En sag fra 1719 vidner om fortsatte samarbejdsvanskeligheder mellem magistraten og politimesteren, som i henhold til politiforordningen fra 1701 var den daværende byfoged Christen Schmidt med den nye stiftamtmand Gottfried von Pentz som overpolitimester. I modsætning til sine forgængere havde Pentz taget bopæl på Aalborg Slot. I den forbindelse klagede han over den "uforskammede skidenhed af skarn" og de "hæslige døde kreaturer", som borgerne havde smidt på slottets volde og i dets grave. For at løse problemet skulle byfogden i mangel af politibetjente få magistraten til at stille vægte til rådighed, så de skyldige kunne blive straffet, hvis ikke de fjernede deres møddinger eller vedblev at kaste affald på slottets volde. Et par måneder senere klagede byfogden imidlertid over, at magistraten hverken ville mødes med ham, lade vægterne gøre politiarbejde eller belaste borgerne med udgifter til at fjerne deres affald, når de samtidig var tynget af kongelige skatter. Der var kun råd til at opsætte "nogle poster vedrørende gadernes renholdelse". Her var bystyret tydeligvis på borgerskabets side og i opposition til den enevældige stat. Modviljen mod at samarbejde med byfogden blev begrundet med, at han havde udvist en så "uanstændig conduite", at han næppe kunne tages alvorligt som byfoged eller politimester.⁴³ Christen Schmidt havde nemlig gjort sig dårligt bemærket ved at gå grassat og overfalde vægte på en række natlige drukture.⁴⁴ Forgæves fortsatte Pentz med at minde magistraten om dens ansvar for holde politi i henhold til Danske Lovs § 3-4-5, men byens gader fortsatte med at være fyldte af skarn og løsgående svin, som også ødelagde slottets have.⁴⁵

I 1721 klagede stiftamtmanden til kongen over, at magistraten i Schmidts fravær havde ladet en konstitueret byfoged og nogle vægte forbyde nogle jøder at handle i byen under det årlige pinsemarked. Og det til trods for at Pentz som øverste politimyndighed i byen havde tilladt det – i henhold til sædvanen vel at mærke. Fra 1721 findes et svar fra Københavns politimester Johan Bartram Ernst på en henvendelse fra Pentz, som viser, at stiftamtmanden var i tvivl om, hvorvidt forordningen om politiens administration fra 1701 gjaldt i Aalborg. Det slog Ernst imidlertid fast, at den gjorde, og at det i henhold til samme ikke var magistraten, men stiftamtmandene og by-, herreds- og birkefogderne, der skulle holde politi. Når forordningen omtalte renholdelsen af hovedstadens kanaler og søer, betød

43 LaN, D1-128. Rådstuekopibog 1717-1720, s. 663-665. Stiftamtmand Pentz til magistraten 21/7 1719. LaN, B.OD-382. Aalborg Stiftamts arkiv 1714-1793. Blandede sager. Byfoged Christen Schmidts klage over magistraten til Pentz 22/9 1719 og magistratens svar på Pentz' og Schmidts klager 7/8 og 25/9 1719.

44 LaN, D1-107. Rådstuebog 1710-1725. Aalborgs 8 vægte til mag. 20/1 1719.

45 LaN, D1-167. Ålborg rådstuearkiv. Indk. breve vedr. politi 1667-1769. Pentz til magistraten 21/11 1721. Se også Viggo Petersen: "Gadeliv i Aalborg – i åløbenes tid", *Aalborgbogen* 1997, s. 81-84.

det, at Aalborg og andre købstæders åer skulle "konserveres" på samme måde. Ligeledes kunne bødeforlæggene i forordning af 25. april 1702 om gadernes stenki-ster og brolægning i København anvendes, når aalborgenserne ikke vedligeholdte gaderne ud for deres huse. Ligesom forordning om politiets administration fra 1701, som mest rettede sig mod København, kunne denne forordning også bruges som forbillede for andre købstæder. I mangel af politibetjente skulle byfogden lade "inkvirere" ved "andre mænd", hvis vidnesbyrd kunne danne grundlag for stiftamtmandens domsafsigelser. I politisager kunne vidnerne stævnes aftenen før og prokuratorer var ikke tilladte. Ernsts begrundelse for den hurtigere procedure i politisager var, at de var "af liden importance".⁴⁶

I 1729 endte konflikten mellem Christen Schmidt og magistraten med, at byfogden blev afsat for at have taget parti for en flok oprørske håndværkere, der beskyldte magistraten for underslæb.⁴⁷ Under hans efterfølger Laurits Ilstorph kom der mere skik på byens politi. Da den nye byfoged foreslog at opstille nogle skilte mod forprang med sild i byens åer, slog den daværende stiftamtmand Christen Reitzer fast, at selvom byfogden var politimester, burde magistraten sige god for lokale politiforanstaltninger og "helst når herpå følger stiftamtmandens resolution". I dette tilfælde sagde bystyret som forvalter af byens skatter og indehaver af budgetmagten nej til at bekoste de foreslåede skilte.⁴⁸ Så selvom enevælden havde tiltaget sig den lovgivende og udøvende politimyndighed, fortsatte magistraten som bevilgende myndighed med at have stor indflydelse på politiforvaltningen.

POLITIINKVISITION

I 1730 gik magistraten med til at bevilge løn til to politibetjente til at "inkvirere", om folk arbejdede, gik på værtshus eller på anden måde vanhelligede sabbatten i henhold til den pietistiske sabbatforordning, der blev udsendt den 21. april dette år. Da forordningen blev tilbagekaldt året efter, blev ordningen først gjort permanent med udsendelsen af en næsten enslydende sabbatforordning den 12. marts 1735.⁴⁹ Hermed havde Aalborg fået et politi i den moderne betydning som en ordensmagt, men kun til at patruljere i byens gader aftenene før helligdagene efter kl. 21 og på selve helligdagene under gudstjenesterne og efter kl. 22. I 1742 blev der desuden ansat en politifuldmægtig som offentlig anmelder og anklager i po-

46 LaN, B.OD-97. Ålborghus m. fl. amter. Breve fra politi- og kommercekollegiet 1715-28. Politimester H. B. Ernst til Pentz, København 11/11 1721. En lignende definition af politisager giver Montesquieu i Lovenes ånd fra 1749, 26. bog, kap. 24, citeret i originalsproget i Tamm: *Gute Sitte*, s. 509: "Les matières de police sont des choses de chaque instant, et où il s'agit ordinaire de peu..."

47 Poulsen og Christensen: *Aalborgs Historie* 3, s. 13-51.

48 LaN, D1-132. Rådstuekopibog 1729-1731, s. 479, 868-69. Ilstorph til stiftamtmand Reitzer 1/8 og magistratens svar 12/8 1730.

49 Forordningerne af 21/4 1730, 19/1 1731 & 12/3 1735. LaN, D1-134. Rådstuekopibog 1734-1738, s. 420-422. Ilstorph til stiftamtmand Reventlov 10/10 1735 med ekstrakt af Ilstorphs forslag og stiftamtmand Reitzers resolution af 17/5 1730.

litiretten, hvor byfogden blev dommer. I forordning af 25. april 1741 og reskript af 6. april 1742 overgik domsmyndigheden i politisager nemlig fra amtmændene til magistraten eller byfogderne i købstæderne. Med henvisning til reskriptet fra 1742 blev politisagerne fremover indført i en separat protokol, selvom det allerede var påbudt i 1701-forordningen.⁵⁰

Det nye politis inkvisitoriske fremgangsmåde oprørte borgerne. Hørte betjentene støj fra arbejde eller festligt lag i et hus, bankede de på og foretog en husundersøgelse, hvis folk da ville lade dem komme ind. I mange tilfælde fik betjentene bank eller skældud under deres "politigang". I sagerne om vold mod politiet blev betjentene til gengæld beskyldt for at kræve bestikkelse i form af brændevin mod ikke at angive folk for helligbrøde. De, som blev angivet, kunne betale deres bøder til byfogden med det samme, og nægtede de, blev de stævnet af politifuldmægtigen til politiretten, hvor byfogden var dommer. Her gav den summarisk-inkvisitoriske procedure anledning til adskillige protester som det førnævnte indlæg fra 1749.

I denne sag havde politifuldmægtig Jakob Bragnetz og politibetjentene Fridrich Bendixen og Lars Olufsen angivet købmand Mathias Holberg og 11 fornemme gæster ved et "assemblée" hos ham. Deres helligbrøde bestod i at drikke rødvin, spille billard og lade stadsmusikanten spille violin efter kl. 21 aftenen før den 10. februar, som var helligdagen Taksigelsesfesten, hvor Gud skulle takkes for sejren over svenskerne i 1659. I stedet for at møde op i politiretten lod de indlevere et fælles indlæg, hvor de klagede over den daværende byfoged Peder Torpers måde at forvalte politien på. Indlægget var præget af den traditionelle akkusatoriske retsopfattelse, hvor parterne i en retssag ansås som ligestillede og det bedste forsvaret var et angreb. I den akkusatoriske procesform begrænsede dommerens rolle sig til at bedømme de beviser, parterne havde fremskaffet. Politiretten derimod var kendetegnet ved den inkvisitoriske procesform, hvor dommeren også skulle

50 Forordning af 25/8 1741 om land og forprang bød at påtale disse sager som politisager, men at proceduren i politisager fremover skulle være den samme som i konsumtionssager i henhold til forordning 31/12 1700, kap. 11, art. 10, hvor magistraten eller byfogderne i købstæderne skulle dømme og ikke amtmændene som i 1701-forordningen. Reskriptet af 6/4 1742 gentog dette, men bød amtmændene fortsat at have opsyn med politien. Den uklare formulering om, at magistraten eller byfogderne skulle være dommere, gav anledning til en kompetencestrid mellem byfogden og magistraten i Odense, som faldt ud til magistratens fordel i reskript af 22/8 1760. Om denne strid, se Pernille Ulla Knudsen: *Lovkyndighed & vederhæftighed. Sjællandske byfogder 1682-1801*, København: Jurist-Økonomforbundets Forlag 2001, s. 208-212. I Aalborg overtog magistraten domsmyndigheden i politiretten i 1775.

LaN, B37-49. Aalborg byfoged, justitsprotokol 1738-1745. Lorentz Hoose aflægger ed som politifuldmægtig 26/2 1742. LaN, B37-213. Politiprotokol autoriseret af stiftamtmand von Holck 28/4 1742 i henhold til reskript af 6/4 1742. Forordning om politiets administration af 22/10 1701, 1. post, § 6 om politimesters pligt til at holde protokol.

søge at opklare sagen ved at forhøre vidnerne. I Danmark var denne procesform ny i 1700-tallet, hvor den gradvist blev indført i politi- og straffesager.⁵¹

Dette forklarer de anklagede borgeres reaktion. De udtrykte nemlig betænkelighed ved den manglende adskillelse af den anklagende og dømmende myndighed – uden nødvendigvis at være bekendt med Montesquieus teori om magtens tredeling i Lovenes Ånd fra 1748. Således ville de have byfogden udspurgt, om han ikke selv gik politi den aften og havde en økonomisk interesse i at se de anklagede dømt, da han ifølge 1701-forordningen skulle have en tredjedel af bøderne. Desuden ville de vide, hvorfor amtsforvalter Holmer, by- og rådstueskriver Sevel og købmand Gregers Hübertz ikke var stævnet, da 1701-forordningen understregede, at den skulle håndhæves "uden persons anseelse". I en påskrift protesterede disse tre også over forskelsbehandlingen, da det kunne se ud, som om de havde givet byfogden "stikkepenge". Politifuldmægtigen kunne dog oplyse, at de havde betalt deres bøder med det samme, hvorfor de var blevet forskånet for at blive nævnt i sagen.⁵²

En anden anke i denne og andre sager, hvor byens elite stod anklaget for heliigrøde, var, at politiet burde lade "honnerte" borgere i fred, da de forstod at opføre sig mere "skikkelig" end pøblen.⁵³ I 1744 blev politibetjentene under en inkvisition i et værtshus skældt ud for at genere honnerte folk af billedhugger Peter Rousell, som opfordrede dem til i stedet at søge "i liderlige kipper og huse".⁵⁴ I 1749 gik det galt for byfoged Peder Torper, da han stævnedes et honnet selskab af unge mænd og kvinder for at have fejret den senere Christian 7.'s fødsel en onsdag aften efter kl. 10. I en klage til kongen besværede de sig nemlig over at blive behandlet som et "ryggesløst compagnie", da 1701-forordningens bestemmelse om nattesæde på hverdagsaftener specifikt rettede sig mod "ryggesløse folk og løsgængere". Sagen endte da også med, at byfogden fik en kongelig reprimande for at have udskældt selskabet for kanaler og truet dem med sin kårde.⁵⁵

Alt dette ordnede sig, da Niels Hansen Fuglede blev udnævnt til ny byfoged i 1752. I sin håndhævelse af sabbatordningen koncentrerede han sig om "ordinaire folk" som "håndværksbursen, tjenestefolk og søfolk, fra hvilke mest gemen-

51 Om akkusatorisk og inkvisitorisk proces, se Karl Peder Pedersen: *Straffeprocessen i enevældens Danmark*, http://www.academia.edu/1551115/Straffeprocessen_i_enevaeldens_Danmark (24.02.2014); Knudsen: *Lovkyndighed & vederhæftighed*, s. 285-290.

52 LaN, B37-213. Afskrift af indlæg af 20/2 efter dom af 7/3 1749.

53 Om 1700-tallets "honnerte" kultur, se Henningsen: "Den bestandige maskerade", s. 313-343; Henningsen: *I sansernes vold*, bind 1, s. 325-355.

54 LaN, B37-213. Afskrift af Jens Peter Jensens indlæg 6/4 1744.

55 Ds. LaN, B37-213. Forhør 5 & 7/3 1749. LaN, B.OD-31. Schrøder & 11 andre til kongen 13/3 1749. RA, DK, D28-11. Jyske Tegnelser 1746-1750, s 305 & 326. Fr. 5 til stiftamtmand Holck 5/5 1749.

skab, forargelse og forførelse kunne flyde og ventes”.⁵⁶ At politiet først og fremmest skulle holde ”de nedrige klasser” i ave gav den københavnske politimester Vilhelm Bornemann også udtryk for i 1772.⁵⁷ Med sådanne udsagn forekommer det nærliggende at se politiets inkquisitioner på helligdagene som et socialdisciplinerende tiltag til at skabe en økonomisk og militært stærk stat, hvor gudsfrygt, orden og flid var i højsædet. Men de kunne også tolkes som udtryk for en asynkron civilisationsproces, hvor en mere og mere selvdisciplineret elite følte et stigende ubehag ved og angst for byernes ”pøbel”.⁵⁸ Det, at politiet kun patruljerede i byerne og på helligdagene, tyder netop på, at der mere var tale om en reaktion på en urbaniserings- og sekulariseringsproces end et forsøg på at skabe et moderne, selvdisciplineret menneske.⁵⁹

POLITIETS URBANE KARAKTER

I forbindelse med tiltrædelsen af Niels Fuglede som ny byfoged i 1752 gik Aalborgs magistrat med til at øge bevillingen til politiet fra 20 til 100 rd. Til gengæld skulle Fuglede som politimester håndhæve en magistratsvedtægt om byens ”partikulære” politi. Ud over at holde opsyn med renholdelsen af gader og åer, skulle han især bekæmpe det udbredte forprang, den spekulative handel med livsforbrødenheder uden for byens port med videresalg for øje. Samme emner var også genstanden for en samling aalborgensiske magistratsvedtægter fra midten af 1500-tallet, som skulle ”fordre og forbedre” ”god politi” i byen. De bestod nemlig primært af en række konkurrencebegrænsende bestemmelser såsom pristakster på levnedsmidler og tjenesteydelser samt forbud mod forprang, forkøb og krejleri med sild.⁶⁰

56 LaN, B.OD-115. Aalborg stiftamts arkiv 1714-1793. Indkomne breve vedrørende Aalborg købstad. Byfoged Niels Fuglede til stiftamtmand Holck om klage over politiet fra værtshusholderske Maren Nielsdatter 23/11 1753.

57 Stevnsborg: *Politi*, s. 27.

58 Norbert Elias’ værk om civilisationsprocessen fra 1939 beskæftiger sig udelukkende med forfinelsen af elitens adfærd i den tidligmoderne periode. Teorien er senere udbygget af Robert Muchembled, som lægger vægt på, at processen skabte en kulturkløft mellem elite og folk og mellem land og by. I Danmark har Peter Henningsen har dokumenteret den udbredte foragt for bondestanden. Ifølge Muchembled rettede foragten sig i slutningen af 1700-tallet i stigende grad mod byernes pøbel i takt med romantiseringen af den forhen så foragtede bondealmue. Robert Muchembled: *Die Erfindung des modernen Menschen*, Hamburg: Rowholt Verlag 1990, om stigende spændinger mellem eliten og pøblen i 1700-tallets byer, se s. 176ff. samt Henningsen: *I sansernes vold*.

59 Oprindelig skulle præsten og sognehjælperne håndhæve helligdagslovgivningen, jfr. kirketugtsforordningen af 27/3 1629, § 8, i V. A. Secher (red.): *Corpus Constitutionem Danicæ. Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende*, bind 4, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie 1897, s. 453-454.

60 Daniel Høfding Wulff: ”Magistratsvedtægter for Aalborg fra Midten af det sextende Aarhundrede”, *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, 1 række, 2 bind, 1868-1869, s. 113-166. Om de forskellige former for ulovlig handel, se Orla Vestergaard: ”Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning”, i Tage E. Christiansen m.fl. (red.):

Ifølge en ældre fremstilling af Christiania/Oslos politis historie var beskyttelsen af købstadsborgernes næringsprivilegier den væsentligste opgave for 1700-tallets politi. I 1686 ansøgte Trondheims borgere da også kongen om at få en politimester som i København – ikke som et middel til socialdisciplinering, men for at fremme byens handel ved at bekæmpe den udbredte for- og landprang i byens omegn.⁶¹

At "god politi" primært vedrørte byernes interesser er et overset aspekt i den hidtidige forskning, der har fokuseret på politiets rolle i dannelsen af den tidligmoderne territorialstat. Foucault er den, der har mest øje for politiets urbane karakter, men herfra slutter han fejlagtigt, at staten ønskede at urbanisere territoriet, fordi der var så fejlfrit politistyrede byer.⁶² For i realiteten synes forbuddene mod handel og håndværk på landet at have været forsøg på at hindre en sådan udvikling. Kongen havde nemlig en interesse i at beskytte købstædernes næringsprivilegier, da det kun lod sig gøre at afkræve skatter og afgifter af handelen inden for et afgrænset område. Af samme grund skulle politiet stimulere byerhvervene ved at gøre bylivet så attraktivt som muligt. Som sagt havde Christian 3. i 1548 befalet Aalborgs magistrat at "gøre politi", så alt, der kunne købes for penge, kunne fås til "skikkelig værd". Bestræbelsen på at sikre alle byens indbyggere gode og billige livsfornødenheder kom ofte i konflikt med laugenes partikulære interesser. For det enkelte laug var "god politi" lig med beskyttelse af medlemmernes næringsprivilegier, men i myndighedernes øjne afhang dette af, om de opfyldte deres forpligtelser overfor forsyningssikkerheden.

Det viser en sag fra 1685 om politiets konfiskation af tre "nødkroppe" (slagtede okser), som nogle fæstebønder fra Nørresundby havde forsøgt at sælge i Aalborg. Politimester Claus Raschs fuldmægtig i Aalborg, Oluf Munkgaard, havde frtaget dem kødet med den begrundelse, at Aalborgs slagterlaug havde eneret på at sælge kød i byen, og at kroppene vejede mindre end 18 lispund, hvilket var i strid med de kongelige laugsartikler for slagterne af 5. maj 1683. Loven forbød andre end borgere og medlemmer af Københavns slagterlaug at ernære sig som slagtere i hovedstaden, som lauget til gengæld skulle forsyne med alle slags kød – i dertil indrettede boder, til bestemte priser og i bestemte mål. Således måtte slagterne ikke sælge kød fra en okse eller "nød", hvis slagtede krop vejede mindre end 18 lispund. En dertil nedsat politikommission havde udarbejdet denne og andre nye laugsartikler som erstatning for lokale laugsskråer, som var vedtaget af laugene selv eller købstædernes magistrater. Selvom fortalen til laugsartiklerne

Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christiansen, København: Munksgaard 1966, s. 333-375.

61 Paul Holmsen: *Kristianias politis historie 1624-1884*, Kristiania: Fabritius 1884, s. 1; Steinar Supphellen: *Trondheim Politimesterembete under eneveldet 1686-1814*, Oslo: Tapir 1986, s. 14ff.

62 Foucault: *Sikkerhed*, s. 364-365. Jfr. Mikkel Jarle Christensen: "At urbanisere og policere er det samme", *Politihistorisk Tidsskrift*, 2008, s. 61-95.

sagde, at de skulle gælde såvel i København som i resten af Danmark-Norge, bibeholdt slagterlaugets artikler politiordningens lokale præg ved kun at omtale københavnske forhold.⁶³

EFTER LANDETS BESKAFFENHED

At københavnske regler ikke passede til forholdene i Nørrejylland var netop hovedanken i en klage over politiets fremfærd i denne sag, som Niels Jespersen på vegne af sine fæstere i Nørresundby indsendte til politikommissionen den 7. februar 1685.⁶⁴ Her henviste Jespersen til forordning af 24. februar 1683, der opfordrede undersåtterne til at indsende supplikker til kongen eller politikommissionen, hvis man fandt de nye politiforordninger uklare eller uhensigtsmæssige. Ifølge fortalen ønskede Christian 5. nemlig ikke "at betage nogen af Vores kære og tro undersåtters billig næring og indkomst", da formålet med politilovgivningen var at sikre rigets fortsatte "flor og velstand".⁶⁵ Selvom Danske Lov forbød enhver fri debat om politiet i de trykte medier, bekræfter denne opfordring til feedback, at meningen med politilovgivningen ikke var at undertrykke befolkningen, men at man så undersåtternes velfærd som en forudsætning for kongens magt.⁶⁶ Det bekræftes også af forløbet i denne sag.

I skrivelsen anførte Jespersen først den gængse klage over politiets summariske administration, nemlig at politifuldmægtig Oluf Munkgaard havde givet en del af det beslaglagte kød til de fattige og hjemført resten til sit hus "uden nogen dom eller given sag". Herefter fremførte han syv argumenter for, at Nørresundbys slagtere burde have ret til at sælge deres kød i Aalborg, og seks argumenter for at det burde være tilladt at sælge kød fra okser, som vejede mindre end 18 lis-pund. Argumenterne havde alle det til fælles, at de tog udgangspunkt i lokale omstændigheder.

63 Slagterlaugets artikler af 5/5 1683 (i Schous Forordninger).

64 Afskrift af Jespersens skrivelse og øvrige kilder i sagen er vedlagt som afskrifter i en sag fra 1773, hvor Aalborgs slagtere atter klagede over konkurrencen fra Nørresundbys slagtere. LaN, B.OD-205. Aalborg stiftamts arkiv 1714-1793. Indkomne breve vedrørende Aalborg købstad 1773-1776. Aalborgs syv slagtere til stiftamtmand von Osten 10/6 samt erklæring fra magistraten 28/6 1773 med afskrifter af 1) Magistratens bekendtgørelse af 9/8 1661, 2) Dr. Niels Jespersens klage til politikommissionen 7/2 1685, 3) Aalborg magistrats erklæring 31/3 1685 & politikommissionens resolution 6/3 1686. Akterne er desuden publiceret i D. H. Wulff: "Bidrag til Aalborg Bys Historie", *Jyske Samlinger*, række 2, bind 3 (1891-93), s. 442-448.

65 Forordning af 24/2 1683 er ikke gengivet i sin fulde længde i Schous Forordninger og er her derfor citeret fra *Kongel. Forordninger Og Aabne Breve ... som ... Kong Christian den Femte, Fra sin Kongelige Regierings Tiltrædelse udi Begyndelsen af Aaret 1670 indtil den Danske Lovs Publication 1683 paa Prent haver ladet udgaae ...*, København: Sal. Cancellie-Raad Wielandts Bogtrykkerie 1737.

66 Forbud mod at udgive noget vedrørende politiet på tryk, uden at det har været censureret, se Danske Lov, § 2-21-2.

Blandt argumenterne i første kategori var, at Nørresundby ikke var en almindelig landsby, men havde status af flække og som sådan svarede konsumption og andre afgifter til kongen. Indbyggerne betjente overfarten til Aalborg som færgefæstere og svarede en afgift til bytinget. Der var dermed en tydelig kobling mellem næringsret og ydelse af kongelige skatter. Dertil kom det sædvaneretlige argument, at "af alders tid" havde fem slagtere fra Nørresundby haft kongelig bevilling til at sælge deres kød på en af magistraten anvist markedsplads og for en årlig afgift. Bevillingen havde de forrige godsejere mistet under Svenskekrigene, men en vedhæftet afskrift fra Aalborgs tingbog viste, at den var blevet fornyet i 1661. Udover det målrationelle argument at slagteriet var gavnligt for Aalborg, havde Jespersen desuden den legalistiske anke, at de kongelige laugsartikler for slagterne ikke kunne gælde i Aalborg, så længe de ikke var blevet bekendtgjort i byen og der således ikke var noget anordnet slagterlaug i byen.⁶⁷

Jespersens indvendinger mod forbuddet mod at sælge kød fra okser, der vejede mindre end 18 lispund i slagtet tilstand, tog udgangspunkt i den lokale landøkonomi, som han fremhævede som værende mere vigtig for kongens intrader end nogle aalborgensiske slagteres vilkår. Hans første argument var, at før marts var det ikke til at opdrive staldøksen, som var kvæg, der blev opfedet i løbet af vinteren. Og heraf kunne kun udtjente kreaturer fås for "bedre køb", så slagterne ikke tabte penge på at sælge kødet til de takster, som magistraten satte på kød ud fra moralske kriterier om rimelig pris. Før den tid var kød fra staldøksen så dyrt, at Aalborgs fattige borgere ikke ville have råd til det i modsætning til København, hvor det kunne afsættes til hoffet, embedsmændene og de fremmede gesandter. Som Jespersen forklarede, var husholdningen "her i landet" anderledes end på Sjælland, da nordjyske borgere og bønder levede mere af saltet og røget kød og især saltede og tørrede fisk "efter landets beskaffenhed". I forhold til Sjælland var der heller ikke andre steder at afsætte kødet fra små kreaturer end i Aalborg, da de andre nordjyske købstæder var så små og fattige, at her ville kødet slet ikke kunne sælges. Endelig ville det gå ud over eksporten af øksen til Tyskland og de kongelige toldindtægter herfra, hvis det opfedede kvæg skulle sælges i købstæderne "for godt køb", dvs. til den fastsatte takst. De tyske opkøbere ville nemlig byde mindre for kvæget, når de fik nys om den lokale markedspris, hvorved slagterne ville blive ruineret og bønderne miste indtægter fra kvægavlen, som var vigtigere i Jylland end på Sjælland "formedelst vidtløftigere engbund og græsning".

67 Der kunne stilles spørgsmålstegn ved en politiforordnings gyldighed, hvis den ikke var publiceret ved opslag af trykte plakater og oplæsning i diverse offentlige fora. Se herom i Karl Härter: *Policey und Straffjustiz in Kurmainz. Gesetzgebung, Normdurchsetzung und Sozialkontrolle im frühneuzeitlichen Territorialstaat*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 2005, s. 221ff.

MORAL OG POLITIK

Jespersens argumenter skal ikke ses som en fortale for liberalisering, men bundede i et moralsk syn på samfundsøkonomien, hvor det var øvrighedens rolle at regulere markedsøkonomien på en så balanceret måde, så ingen led nød.⁶⁸ Således endte Jespersen med en appel til politikkommissionens om at have "kristelig medlidenhed" med sine fæstere, der ikke kunne "subsistere" uden handelen i Aalborg. Dog med den politisk økonomiske sløjfe, at den fattiges hjælp kun var et middel til at nå målet med "politiens indrettelse", som var "hans kongelige Majestæts interesses forbedring".

Denne klage sendte politikkommissionen til Aalborgs magistrats erklæring, som den myndighed med det største lokalkendskab. Magistraten bekræftede, at "i rum tid" havde fem-seks slagtere fra Nørresundby haft ret til at sælge kød i Aalborg mod at betale en årlig afgift til byen for leje af et stade. Magistraten gav desuden Niels Jespersen ret i, at de nye laugsartikler ikke kunne anses som gældende ret i Aalborg, når politifuldmægtigen ikke havde ladet dem bekendtgøre, og når byens slagtere havde vægret sig imod at stifte et laug i henhold til artiklerne af frygt for ikke at kunne leve op til forpligtelserne om at forsyne byen med godt og billigt kød. Og selvom de for nylig havde stiftet et laug, mente magistraten, at slagterne fra Nørresundby burde beholde deres privilegium af hensyn til Aalborgs fattige, da de plejede at give "bedre køb" end byens egne slagtere. Argumentationen viser, at beskyttelsen af laugenes privilegier blev anset som et middel til at holde byens fattige lønarbejdere forsynet med livsfornødenheder. De laugsorganiserede borgere kunne kun forvente, at politiet forsvarede deres privilegier, hvis de kunne forsyne markedet med billige varer.

Af Jespersens klage fremgår det, at han ikke havde fået svar på en tidligere klage til politimester Rasch, som formentlig også er blevet hørt i sagen. Der gik nemlig næsten et år, før politikkommissionen afgjorde sagen i 1686. Resolutionen, som må repræsentere den enevældige politiadministrations synspunkt, er interessant, da den ikke søgte at ensarte den lokale politiforvaltning med de territoriale

68 Begrebet "moral economy" blev udviklet af den engelske socialhistoriker E.P. Thompson i 1971 som betegnelse for den norm, som motiverede den engelske underklasses protestaktioner mod prisstigninger på brød og andre levnedsmidler i 1700-tallet. E.P. Thompson: "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past and Present* 50, 1971, s. 36-136. Om principperne bag politiets regulering af handelen med korn og mel i 1700-tallets Paris, se Steven L. Kaplan: *Provisioning Paris. Merchants and Millers in the Grain and Flour Trade during the Eighteenth Century*, Ithaca and London: Cornell University Press 1984. Om moralsk-økonomiske normer og regulering i 1700-tallets Danmark, se Peter Henningsen: "Ukristelig vindesyge. Handelsetik og moralsk økonomi i Danmark og Vesteuropa, ca. 1200-1800 – et bidrag til det førmoderne forretningslivs kulturhistorie", *Fortid og Nutid*, 2008, s. 279-307; Peter Henningsen: "Egennyttens og det fælles bedste. Moral og spekulation i 1700-tallets København", i Peter Henningsen og Nete Balslev Wingender (red.): "Store forventninger – moral og økonomi i 1700-tallets København", *København. Kultur og Historie* 2010, s. 79-105.

politinormer, politikommissionen selv havde udarbejdet. Derimod gav kommissionen Jespersen medhold i sin klage ud fra det sædvaneretlige argument, at folkene fra Nørresundby havde været tilladt at sælge kød i Aalborg "af Arilds Tid og i Mandsminde" samt det politisk økonomiske argument, at en konsumptionspligt flække burde tilstås en begrænset næringsfrihed. Dermed underkendte kommissionen de laugsartikler, den selv havde udarbejdet, ud fra hensynet til lokale omstændigheder. Kommissionen reflekterede dog ikke over Jespersens landboøkonomiske betragtninger om øksenhandelen eller forsyningen af Aalborg med billigt kød, som var centralt i magistratens argumentation. For slagterlauget og den lokale politimand, Oluf Munkgaard, var det imidlertid selvfølgelig, at politiet primært skulle beskytte de laugsorganiserede købstadsborgeres privilegier.

URBANISERING?

Sagen er et godt eksempel på, at politiet primært berørte de privilegerede byer og deres indbyggers velfærd i den tidlige merkantilisme, hvor byernes næringsliv blev set som den vigtigste kilde til kongelige intrader. Som nævnt blev ordet politi defineret som "borgerligt regimente" i købstæderne i 1641, men i Matthias Moths ordbog fra ca. 1700 er definitionen udvidet til at omfatte "det, at alting går ordentlig, skikkelig og vel til i et rige eller en stad". I daglig tale forstod de fleste mennesker dog stadig politi som en bys regering og gode orden.⁶⁹

Først i 1700-tallets anden halvdel kom interessen for landboøkonomi og de store landboreformer med bl.a. stavnsbåndets ophævelse, som i 1788 indskrænkede godsejernes myndighed over deres fæstere. En indirekte følge af dette tab af autoritet var en bølge af hoveristrejker, som fik en flok jyske godsejere til at klage over reformerne i 1790. Den aarhusianske stiftamtmand Høegh Guldberg var også bekymret og skrev samme år, at reformerne burde stå ved magt, men da bønderne havde fået status som frie borgere, burde de være underlagt en politimyndighed.⁷⁰ I 1791 kom således en række landpolitiforordninger om orden ved hoveriet, tjenestefolk og sognefogeder.⁷¹

Forløbet er et fint eksempel på, at politilovgivningen på den ene side forudsatte en fri markedsøkonomi, og på den anden side søgte at bevare den gamle samfundsorden. I dette tilfælde skulle politiet understøtte husbondernes myn-

69 <http://mothsordbog.dk/ordbog?query=politi>. Citeret 22.10.2014. Om den almindelige forståelse af politi som regering af byer, se Nicolas Delamare: *Traité de la Police*, bind 1, Amsterdam 1729, s. 2 og Alan Williams: *The Police of Paris*, Baton Rouge and London: Louisiana State University Press 1979, s. 8-9.

70 Karl Peder Pedersen: *Enevældens amtmænd. Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1998, s. 272.

71 Claus Bjørn: "Den jyske proprietærfejde", *Historie*, 1979, s. 1-70.

dighed og landsbyfællesskabet, som begge var truet af landboreformerne.⁷² Deraf kan udledes, at politi var en måde at styre frie borgere, at afværge de farlige følger af urbaniseringen, hvorfor denne magtteknologi først blev udviklet i byerne og bredte sig på landet i takt med, at feudale og kommunale bånd blev løsere.⁷³ Disse tiltag for at bevare en overleveret standsmæssig og kommunal orden kan ikke tolkes som et forsøg på at modernisere eller urbanisere territoriet. Samtidig hang de dog, som i dette tilfælde, sammen med de foregående landboreformer, hvor staten søgte at øge beskatningsgrundlaget ved at modernisere landøkonomien. Landpolitiet skulle ikke hæmme den udvikling, men sørge for, at den ikke løb løbsk.

Der var heller ikke tale om en harmonisering, for forordning om beskikkelse af sognefogeder af 16. november 1791 foreskrev, at udover de generelle retningslinjer skulle amtmændene udarbejde instrukser til de nye sognefogeder "efter ethvert steds særdeles omstændigheder."⁷⁴ I Aalborg stift udarbejdede stiftamtmand Levetzau en fælles instruks for sine sognefogeder på baggrund af feedback fra stiftets herreds- og birkefogder. Instruksen indeholdt en opfordring til at befordre "arbejde og flittighed" i sognet, som kan betegnes som socialdisciplinerende og som er typisk for reformabsolutismen. Men langt de fleste punkter vedrørte opretholdelsen af den bestående orden såsom opsyn med helligdagsuordner, tjenestefolk, brandsikkerhed og ulovlige næringer for landboer som det udbredte hjemmebrænderi.⁷⁵

KONKLUSION

Den tidligmoderne politilovgivning er blevet tolket som et mere eller mindre vellykket forsøg på socialdisciplinering på grund af dens autoritære retorik med gentagne trusler om straf for forskellige uordner og manglende håndhævelse af forordningerne. Denne proces skulle have nået sit højdepunkt under absolutismen, hvor kongemagten i højere grad end tidligere skulle have søgt at disciplinere undersåtterne og modernisere samfundet ved at harmonisere politilovgivningen og ensrette dens forvaltning i bestræbelsen på at skabe en økonomisk og militært stærk stat. Den danske enevældes nedsættelse af en lovgivende politikommission til at ensrette politilovgivningen og skabelse af en selvstændig politimyndighed

72 Om politirettens understøttelse af "husbondretten", se Anette Faye Jacobsen: *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1820*, København: Museum Tusculanums Forlag 2008, s. 93-109, 153-186.

73 Af samme grund fik de schweiziske kantonen allerede en politilovgivning i senmiddelalderen. Philipp Dubach: "Policey auf dem Lande. Ordnungskonzepte in den Republiken Glarus und Appenzell", i Peter Blickle, Peter Kissling og Heinrich Richard Schmidt (red.): *Gute Policey als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 2003, s. 415-452.

74 Forordning af 16/11 1791, § 4.

75 LaN, B.OD-382. Aalborg stiftamts arkiv 1714-1793. Blandede sager m. læg om sognefogder. Udtalelser fra stiftets retsbetjente 1791-92 samt udateret, trykt sogneinstruks.

til at håndhæve den synes at bekræfte, at det tidligmoderne politivæsen primært handlede om at forøge statens magt.

Inspireret af den tyske kritik af denne noget forenklede tolkning af det tidligmoderne politivæsen har jeg i denne artikel belyst tilblivelsen af lokale politivedtægter og håndhævelsen af den statslige politilovgivning i Aalborg under enevælden. Ved første øjekast synes stiftamtmandens resolution om åernes ”konservation” at være et godt eksempel på enevældig socialdisciplinering med dens øvrighedsdisciplinerende bestemmelse om straf til magistraten for ikke at håndhæve den. Undersøger man tilblivelsen, fremgår det imidlertid, at initiativet til politivedtægten kom fra magistraten og imødekom det lokale bysamfunds behov for vand til husholdningerne, brandslukning og vandmøllerne, der skulle forsyne byen med livsnødvendigt mel. Her var også snarere tale om en reaktion på de forøgede miljøproblemer i en tætbebygget by end en proaktiv politik med det formål at modernisere eller urbanisere territoriet. At enkelte borgere og laug kunne have en partikulær interesse i at modarbejde visse af forordningens bestemmelser, betyder ikke, at Aalborgs indbyggere som helhed ikke var interesseret i et rent og sikkert nærmiljø. Dispensationen til byens skomagere viser desuden, at lovgiverne tog hensyn til særinteresser, især hvis de havde hjemmel i lokal skik og brug. At sædvanen fortsatte med at være en legitim begrundelse for dispensationer, som Nørresundby-slagternes tilladelse til at sælge kød i Aalborg, viser at politivæsenet bevarede sit konservative præg til trods for enevældens politireformer.

Anmodningen om en kongelig resolution viser, at den enevældige herskers autoritet var efterspurgt i lokalsamfundene. Det udelukker ikke, at kongen også havde en interesse i den enkelte by og dens borgeres velfærd ud fra den tidlige merkantilismes opfattelse af de privilegerede købstæders handel og håndværk som den primære kilde til fyrstestatens velstand. Under den danske enevælde kom det til udtryk ved udarbejdelsen af en rigspolitilovgivning med bl.a. ensartede laugsartikler og etableringen af en kongelig politimyndighed til at erstatte købstadsmagistraternes politiforvaltning. I Aalborg blev denne reform kun gradvist og delvist gennemført i en sådan grad, at implementering synes at være et bedre udtryk for processen end socialdisciplinering eller øvrighedsdisciplinering. Langt op i 1700-tallet fortsatte magistraten med at stå for en stor del af politiforvaltningen såsom opsynet med handelen og renlighed i byens offentlige rum. Da løn til politibetjente og andre politianstalter, som skilte mod sildekrejl i åerne, skulle finansieres af kommunale midler, fik magistraten desuden stor indflydelse på hvilke politiopgaver, byfogden skulle tage sig af. Der blev fortsat udarbejdet lokale politivedtægter, og i slutningen af 1700-tallet blev politiretten administreret af magistraten. Udover magistratens modstand mod statens indblanding i den lokale politiforvaltning, var den summarisk-inkvisitoriske procesmåde i politisager fremmed i Danmark, hvor der kun var tradition for den mere formelle, akkusatoriske procesform.

Men som sagt var den enevældige konge og hans embedsmænds autoritet også efterspurgt, ikke kun af magistraten. Således var den første politimester Claus Raschs indblanding i den kommunale politiforvaltning næsten altid foranlediget af klager fra jævne aalborgensere over magistraten eller byfogdens mangelfulde politiforvaltning. Den folkelige efterspørgsel efter "god politi" satte sig også spor i rigspolitilovgivningen. Således tales der specifikt om klager over mangel på tjenestepiger i Nørrejylland i forordningen om ledige kvindfolk af 2. april 1762. Sådanne klager over løsgængerier på grund af for lave fødevarepriser, og "honnette" borgeres krav om en selektiv håndhævelse af sabbatforordningen rettet mod "ordinære folk", kunne tolkes som et ønske om en socialdisciplinering fra elitens side. Omvendt forlangte byens fattige daglejere og håndværkere også brød og andre livsfornødenheder ud fra den samme moralsk økonomiske norm om "skikkelig" pris, som ønsket om regulering af arbejdsmarkedet var udtryk for. Imod tolkningen af politiets natpatruljer som socialdisciplinering kunne indvendes, at ønsket om en særlig kontrol med byens pøbel kunne tolkes som en reaktion på det moderne byliv end et forsøg på at skabe et moderne, selvdisciplineret menneske.

I det hele taget synes den enkelte by og ikke landet eller territoriet i sin helhed at være hovedgenstanden og målet for det tidligmoderne politivæsen. Forholdet mellem land og by blev sat på spidsen i sagen om slagterne fra Nørresundby. Aalborgs politifuldmægtig så det som sin primære opgave at beskytte sine laugsorganiserede medborgeres privilegier. Herimod havde slagternes husbond fremført en række argumenter af rigs- og landøkonomisk karakter, mens magistraten lagde vægt på forsyningen af byens fattige med billigt kød. I sidste ende dispenserede politikommissionen fra rigslovgivningen med henvisning til lokal sædvane og Nørresundbys status som konsumptionspligtig flække. At den typiske politisag på landet drejede sig om ulovlig produktion og salg af brændevin bekræfter, at politi primært var "borgerligt regimente" i den forstand, at denne regeringsform først og fremmest søgte at fremme de privilegerede købstæder og deres borgeres velstand. Først da bønder fik status af borgere med de store landboreformer, opstod der behov for politi på landet som en måde at bevare den gamle husbondretlige og kommunale orden og samtidig fremme den økonomiske vækst, der var målet med reformerne.

JØRGEN MÜHRMANN-LUND

ADJUNKT, PH.D.

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND (HISTORIE)

AARHUS UNIVERSITET

EMAIL: KOSJML@CAS.AU.DK

ABSTRACT

'In accordance with the particular circumstances of each place': Police and the local community during Danish absolutism*Jørgen Mührmann-Lund*

Department of Culture and Society (History), Aarhus University.

E-mail: kosjml@cas.au.dk

In early modern France, Germany and Scandinavia the term 'police' referred to a set of ordinances about everything from extravagant consumption to vagrants, the price of victuals, the guilds, sanitation and fire-prevention. Traditionally, the police legislation has been interpreted as a tool of 'social discipline' and state building 'from above'. However, since the 1990s, German-speaking historians have argued that 'police' was as much influenced by the demands of subjects and local communities as the interests of the absolutist rulers.

Inspired by this discussion, this article finds evidence of local and popular influence on the police administration of the Danish market town of Aalborg during absolutism. Even after the establishment of a royal police office in 1682, the municipal government continued to dominate police administration, claiming to promote the welfare of the citizens.

The citizens typically demanded 'good police' to protect their trade privileges, to keep the market supplied with foods at fair prices, and a clean and safe environment. 'Police' was primarily concerned with the welfare of towns, and thus the royal revenues from the urban trades. A country police wasn't established until 1791, after agrarian reforms had 'urbanized' the countryside by giving peasants the status of citizens.

PASSION FOR PATRIARKALISME:

MODSTANDEN MOD LANDBOREFORMERNE 1786-1790

■ NILS VALDERSDORF JENSEN

INDLEDNING

Landboreformerne bliver anset som en af de vigtigste begivenheder i dansk historie. Når reformerne ofte tillægges en særdeles positiv fortolkning, påvirker det tolkningen af de aktører, hvis verden blev ændret. Sejrherrerne har defineret fortællingen til eftertiden, og specielt i debatten om det ikoniske stavnsbånd er reformmodstanden blevet karakteriseret som direkte fjendtlig imod bondefrigørelsen og selve friheden. Reformmodstandernes kamp og argumentation rummer relevante perspektiver på deres samtid og hele reformforløbet, og det er denne artikels hensigt at bidrage med en afdækning af, hvad der er myte og realitet ift. godsejernes argumentation omkring landboreformerne og deres syn på friheden i modstanden mod landboreformerne 1786-1790. Det afgørende for denne artikel er at præsentere reformmodstandernes værdigrundlag og selvforståelse som den fremstår i reformdebatten.¹

HULLET I FORSKNINGEN

Ved gennemgang af forskningen omkring reformmodstanderne, kan der hurtigt konstateres en særlig dynamik. Det overordnede syn på reformperioden har for mange historikere afgjort, hvilken rolle modstanderne er blevet tillagt. Hvis reformperioden eksempelvis udlægges som Danmarks første skridt på den lange vej mod modernitet, andelsbevægelse og demokrati, betragtes modstanderne ofte som reaktionære konservative, der hænger fast i fortidens hængedynd. Hvis reformperioden derimod tillægges mindre eller negativ betydning, bliver vurderingen af reformmodstanderne ganske anderledes.

Debatten i forskningen har i høj grad handlet om at diskutere, hvor vidt reformmodstanderne var indehavere af et forældet verdenssyn eller ej. Her er der specielt fokus på modstandernes brug af begrebet *frihed*, da dette begreb i forskningen har været brugt til at påvise, hvor vidt reformfjender og reformvenner delte værdigrundlag eller ej. I oversigten er udvalgt en række markante historikere, der kan eksemplificere negligeringen af reformmodstanderne i historieforskningen.

1 Artiklen er en bearbejdelse af mit speciale, Nils Valdersdorf Jensen: *Kampen om status quo. Modstanden mod landboreformerne 1786-1790*, Historiestudiet, SDU 2013.

At betragte landboreformerne som ikoniske reformer er en tradition, der går helt tilbage til reformernes samtid. En konservativ historiker som C.F. Wegener styrkede denne vinkling allerede i 1840'erne, men professor Edvard Holm er dog den mest betydningsfulde fortolker af 1700-tallet og landboreformerne. Ved 100-års jubilæet for stavnsbåndets løsning i 1888 cementerede han den ikoniske tolkning af landboreformerne ved udgivelsen af *Kampen om Landboreformene*. Holms fokus er frihedsidealernes sejr, og blikket på landboreformerne er gennemgående positivt, da de "har haft heldbringende virkninger som intet andet".²

Denne forståelse smitter også af på vurderingen af reformmodstanden, hvor Holms sympati er tydelig. Colbjørnsens offentlige diskussion med reformmodstanderen Morten Qvistgaard får f.eks. følgende ord med på vejen: "det er en sand Fornøjelse af se, hvorledes han [Colbjørnsen] piller hans historiske og juridiske Beviser fra hinanden".³ Holm beskriver ganske kort godsejernes misfornøjelse med reformerne, men de indgår blot som kolorit i fortællingen om oplysningstidens sejr.⁴ Holm skelner mellem reformtilhængere og -modstanderne ved deres frihedsforståelse. Reformtilhængerne "troede paa den personlige Friheds forædlende og opdragende Magt, men det gjorde disse [reformmodstanderne] ikke".⁵ For Holm tydeliggør dette konflikten: Det patriarkalske aristokrati stod over oplysningstidens borgerskab, "der afgjort havde Ret".⁶ Allerede under reformerne bliver reformmodstanderne brændemærkede som bondeplagere og forsvarere af "Raahed og dum Vedhængen ved det nedarvede"⁷ – det er samtidig den vinkel, der var gældende i Holms samtid, midt under forfatningskampen.

Hans Jensen har i *Dansk Jordpolitik 1757-1919* (1936) et administrationshistorisk fokus og argumenterer dermed for, at reformerne i højere grad skal ses som det statslige bureaukratis sejr over godsejerne.⁸ Denne markant ændrede vinkel på reformerne skyldes til dels, at Jensen vurderer, at konflikten mellem reformmodstanderne- og tilhængere i højere grad skyldtes "Spørgsmaalet om Bondebeskyttelsen end [...] Spørgsmaalet om Bondefrigørelsen".⁹ Godsejerne gøres ikke til rene repræsentanter for en gammel orden, da Jensen argumenterer for, at reformmodstanden havde et mere nuanceret begrebsbrug end hvad Holm vurderede.¹⁰ Reformmodstanden var således ikke en protest mod "Bondefrigørelsen, men mod

2 Holm, Edvard: *Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede*, København: Gads Forlag 1888, s. 230.

3 Holm: *Kampen om Landboreformerne*, s. 144.

4 Se Holm: *Kampen om Landboreformerne*, s. 148-155.

5 Holm: *Kampen om Landboreformerne*, s. 192.

6 Holm: *Kampen om Landboreformerne*, s. 192.

7 Holm: *Kampen om Landboreformerne*, s. 1.

8 Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*, bind 1. København: Institut for Historie og Samfundsøkonomi 1936, s. 230-233. For Jensen lå tyngdepunktet i debatten "i Landbokommisjonen og Kollegierne" (s. 166) fremfor i den offentlige debat, som Holm fokuserede på.

9 Jensen: *Dansk Jordpolitik*, s. 167.

10 Jensen bruger Teilmann som eksempel. Jensen: *Dansk Jordpolitik*, s. 164.

indgrebene i Kontrakt- og Ejendomsforhold".¹¹ Jensen medgiver Holm, at man kan tale om et aristokratisk og et demokratisk parti, men at modsætningen skyldes et rent praktisk spørgsmål, nemlig slagsmålet om fortolkningen af ejendomsretten.¹² Denne begyndende omfortolkning af reformforløbet samles op langt senere af Thorkild Kjærgaard, men blev i Jensens egen tid mødt med stærk kritik.

Fridlev Skrubbeltang samler i *Det danske landbosamfund 1500-1800* fra 1978 op på et langt livs forskning i landbohistorie. Hovedtendensen er socialhistorisk med fokus på fæstevæsenet og husmændenes historie, men Skrubbeltang behandler også reformperiodens omkalfatring af det danske bondesamfund og modstanden mod denne. Skrubbeltang undergraver Holms glansbillede af reformperioden ved at understrege, at landboreformerne var økonomisk fordelagtige for godsejerstanden, men betød en voldsom marginalisering af landbosamfundets laveste lag, der tabte ved fællesskabets ophævelse og ikke fik del i landbrugets stigende indtjening og de gode konjunkturer. Forbedringen af gårdmandsstandens kår blev indledt før reformerne, der ikke tilkendes samme store betydning af Skrubbeltang som af Holm.¹³

Skrubbeltangs ændrede fokus skyldes til dels hans kilder. Hvor Holm brugte kilder fra statslige institutioner, har Skrubbeltangs dataindsamling foregået i skifteprotokoller og andre kildegrupper, der muliggør et dybere billede af den ændrede struktur på landet. Jensen holdt sig til de centrale administrative arkiver, hvor han mente, at tyngden i reformperiodens centrale politik lå – dvs. ikke i den offentlige debat, som Holm fokuserede på. Skrubbeltang har således ikke samme fokus på frihedens sejr og behandler derfor modstandernes argumenter mere jævnyrdigt. Han medgiver derfor, at vi ikke ved "med sikkerhed, om der blandt landets godsejere var en meget udbredt utilfredshed med stavnsbåndets løsen".¹⁴ Skrubbeltang konkluderer, at reformmodstanden var relativt succesrig, hvilket er i direkte modsætning til Holm. F.eks. anskueliggør Skrubbeltang ift. hoveriet, at "godsejernes rettigheder blev opretholdt på bekostning af effektiv bondebeskyttelse".¹⁵ Trods denne konklusion dykker Skrubbeltang ikke dybere ned i reformmodstanden.

Det gør Claus Bjørn til gengæld med artiklen "Den jyske proprietærfejde" fra 1979. Valget af proprietærfejden og det herostratisk berømte Tillidsskrift som fokuspunkt i undersøgelsen skyldes, at fejden var "et af de mest markante udslag af politisk opposition"¹⁶ i perioden. Samtidig vurderer Bjørn, at reformmod-

11 Jensen: *Dansk Jordpolitik*, s. 166.

12 Jensen: *Dansk Jordpolitik*, s. 178.

13 Skrubbeltang, Fridlev: *Det Danske Landbosamfund 1500-1800*. Odense: Den danske historiske Forening 1978, s. 346.

14 Skrubbeltang: *Det Danske Landbosamfund*, s. 317.

15 Skrubbeltang: *Det Danske Landbosamfund*, s. 390.

16 Bjørn, Claus: "Den jyske proprietærfejde". *Historie/Jyske Samlinger* 13, 1979, s. 2

standen gennemgående er blevet negligeret i forskningen.¹⁷ Godsejernes position ændres i Bjørns optik så kraftigt, at modstanden reelt er uundgåelig. Reformmodstanderne yder derfor modstand ud fra økonomiske og magtmæssige prioriteringer, og Bjørn skriver sig dermed op imod Holm, der vurderede konflikten ud fra idealistiske parametre.

Det samme gør sig gældende i Bjørns biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow, *Den gode sag* fra 1992. Bjørn nuancerer konflikten ved at relatere den til nationalitet og overordnede politiske bevægelser i slutningen af 1700-tallet fremfor lutter økonomiske interesser. I forbindelse med debatten i Den store landbokommission¹⁸ bliver de primære reformmodstandere behandlet, dvs. Qvistgaard og Lehn, men det er ganske sporadisk.¹⁹ Om end Bjørn bibeholder en tydelig respekt for Reventlow, så gør hans vurdering af mekanismerne, at konflikten ikke handler om god vs. ond, men om noget helt andet: magt.

Henrik Horstbøll har behandlet reformmodstandernes værdigrundlag i artiklen *Enevælde, opinion og opposition* fra 1987. Heri vurderes Tillidsskriftet som en krise for oplysningstidens højt værdsatte rationalitet. Tillidsskriftet blev af samtiden tolket som et partisk (dvs. irrationelt) indslag i debatten. Begreberne frihed og ejendomsret var debattens temaer, og begge sider benyttede sig af begreberne. Friheden var på overfladen mest dominant, mens ejendomsretten var mindst lige så betydningsfuld.²⁰ Horstbølls fokus på ejendomsretten gør, at han støtter op om bondebeskyttelsesperspektivet som Jensen. Samtidig med dette fokus på ejendomsretten nuancerer Horstbøll en mere traditionel problemstilling. I artiklen "Stavnsbåndet og den borgerlige frihed" fra 1988 skelner Horstbøll mellem tilhængere og modstandere af landboreformerne vha. det italesatte frihedsbegreb.

I forbindelse med stavnsbåndets 200-års jubilæum i 1988 udgav Finn Stendal Pedersen *Den ulige frihed*. Heri angriber Stendal den myte om stavnsbåndets betydning og baggrund, som han identificerer i stavnsbåndsjubilæerne fra 1838, 1888, 1938 og 1988. Myten går i grove træk ud på, at stavnsbåndet var betingelsen for "den danske bondestands økonomiske fremmarch",²¹ der igen var betingelsen for det folkelige pres på enevælden, der medførte demokrati 1849. Stavnsbåndets ophævelse er dermed et eksempel på noget klassisk dansk; en fredelig og ublodig revolution.²² Denne myte angriber Stendal ved at beskrive, hvordan stavnsbåndet primært blev løst, fordi det passede med magthavernes økonomisk

17 Bjørn: *Proprietærfejde*, s. 2.

18 Den store landbokommission benævnes herefter blot kommissionen.

19 Bjørn, Claus: *Den gode sag*, København: Gyldendal 1992, s. 137.

20 Horstbøll, Henrik: "Enevælde, opinion og opposition", *Historie/Jyske Samlinger* 17 (1), 1987, s. 51.

21 Pedersen, Finn Stendal: *Den ulige frihed. Studier i myten om stavnsbåndsløsningens betydning*, Odense: Odense Universitetsforlag 1990, s. 7.

22 Den mytologi rummer stærke mindelser om Gårdmandslinjens tilgang til reformperioden, og kan ses som et udslag heraf. Pedersen, *Den ulige frihed*, s. 7.

betingede ideer om, hvordan et samfund burde hænge sammen. Det handlede ikke om frihed (en frihed, der i øvrigt bedst kan beskrives som ulige),²³ men om penge og mulighed for vækst.²⁴ Stavnsbåndsløsningens betydning for samfundsudviklingen nedvurderes væsentligt, og Stendal tilslutter sig Jensens vurdering af bondebeskyttelsens primat over bondefrigørelsen.²⁵

Stendals kritiske tilgang til stavnsbåndet samt den materialistiske reformforståelse godtgør, at reformmodstanden og reformerne selv skete ud fra materialistiske og ikke idealistiske synspunkter. Godsejerne bliver dermed ikke de ond-sindede bondeplagere, som ældre litteratur har gjort dem til, men blot til endnu en gruppe, der varetager sine egne økonomiske interesser, som var bundet til det godssystem, reformerne sigtede på at erstatte med individualistiske farmere.²⁶

Thorkild Kjærgaard markerer den historiografiske bevægelse væk fra lovprisning af reformernes skabelse af frihed og velstand og frem mod en fuldstændig omfortolkning af reformernes sigte og resultat. Kjærgaard er i forhold til Holm en klar revisionist. I Kjærgaards disputats *Den danske revolution 1500-1800* fra 1991 implementeres en modsætning til Gårdmandslinjens lineære historieforståelse. Kjærgaard fortolker landboreformerne som et led i centralmagtens opgør med aristokratiets decentrale kontrol med landbruget: "Stort set hele landboreformlovgivningskomplekset [...] opfattes som forskellige, hinanden supplerende udtryk for enevældens magttilvækst",²⁷ hvilket skete på bekostning af godsejerne og aristokratiet, der havde haft téten indtil da.²⁸ Kjærgaard deler reformlovgivningen op i to dele: De negative foranstaltninger, der skulle undergrave og begrænse de lokale, selvstyrende enheder (f.eks. lov om skifterettighed), samt de positive foranstaltninger, der skulle overføre magt fra det ganske land til København (f.eks. stavnsbåndsreformen).²⁹ Stavnsbåndets ophævelse vurderes af Kjærgaard til at være en begivenhed af ingen eller ringe betydning for befolkningen på landet, det var tværtimod en sag af stor betydning for centralmagten, der tilkæmpede sig magt over udskrivningen.³⁰

I denne centraliseringsproces hverves gårdmændene som støtter for staten, og i det hele taget sigtes på at skabe "et mere atomiseret og individualiseret

23 Pedersen: *Den ulige frihed*, s. 57.

24 Pedersen: *Den ulige frihed*, s. 74-75.

25 Pedersen: *Den ulige frihed*, s. 100.

26 Pedersen: *Den ulige frihed*, s. 99.

27 Kjærgaard, Thorkild: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, København: Gyldendal 1991, s. 195.

28 Centralt i Kjærgaards argumentation står tesen om en økologisk revolution i 1700-tallet, der vha. kløver, mergling og nye landbrugsmetoder afværger, den økologiske krise som Danmark var endt i pga. befolkningstilvækst og udpining af jorden. Se Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 33-124.

29 Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 196.

30 Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 202.

samfund”.³¹ For Kjærgaard er denne udvikling absolut ikke positiv. De tidligere selvstændige landsbysamfund med direkte adgang til Europa via lokale kulturcentre (adelens godser) blev ”reduceret til isolerede ravnecroge, drevet som forvaltningsenheder under en jaloux og smålig centralmagts tætte kontrol”.³² Det aristokrati, hvis magt landboreformerne sigtede på at undergrave, var blevet privatiseret og borgerliggjort.³³ Specielt godsejerne på Øerne havde nærmet sig den nye elites værdier – derfor er det ikke tilfældigt for Kjærgaard, at den kraftigste modstand mod landboreformerne udgik fra Jylland, med ledere, der stadig hævdede gammelaristokratiske idealer.³⁴ At Kjærgaards sympati er fast forankret i det patriarkalske samfundssystem, hvis aftager er velfærdsstaten, ses tydeligt.³⁵

Kjærgaards ganske radikale tolkning står dog ikke uimodsagt. Et af de mest markante modsvar kommer fra Ole Feldbæk, der bibeholder en høj vurdering af landboreformens effekt, men identificerer en væsensforskellig reformproces. Feldbæk har fokus på politisk historie og ser landboreformerne som et fænomen, der kom nedefra. Landbosamfundet ”omdannede sig selv, i et interesse- og konfliktbetonet samarbejde mellem jordens ejere og dens brugere”.³⁶ Enevælden befandt sig i periferien af reformarbejdet, og landbokommissionens arbejde får nogle alvorlige rids i lakken af Feldbæk. Feldbæk vurderer således, at den gennemførte bondebeskyttelse blot lovgav mod misbrug og ikke for alvor forbedrede kårene for bonden. Stavnssbåndet får dog et andet skudsmål, da godsejerne ”havde købt og betalt for et gods med stavnsbåndsrættigheder”³⁷ og dermed oplevede at blive frataget et privilegium. Deres modstand bliver i Feldbæks optik forståelig.

Feldbæks fokus på politisk historie kommer til udtryk i en stærk betoning af de politiske manøvrer og strategiske tiltag i reformprocessen. Godsejernes Tilidsskrift fra 1790 og reformmodstanden bliver gjort til succesrige initiativer, der medvirkede til at stoppe reformerne på halvvejen. Lovene står for Feldbæk dermed ”i lige så høj grad i gæld til reformmodstanderne”³⁸ som til Reventlow og Colbjørnsen. Magtkampen er i centrum, og Feldbæk foretager en klar afidealisering af reformerne og aktørerne, der i godsejernes tilfælde bliver gjort til positivt betonedede medskabere af landboreformerne frem for modstandere af disse.

Den historiografiske udvikling går fra lovprisning af reformernes skabelse af frihed og til forkastelse af reformperiodens betydning og en klar afidealisering og omfortolkning af konflikten. For Holm er det en idealistisk konflikt, hvor to

31 Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 200.

32 Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 203.

33 Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 210.

34 Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 212.

35 F.eks. Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 232ff.

36 Feldbæk, Ole: *Den lange fred. 1700-1800*, Bind 9 i Olaf Olsen (red.): *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*, 2. udgave, København: Gyldendals og Politikens Forlag 2003, s. 270.

37 Feldbæk: *Den lange fred*, s. 261.

38 Feldbæk: *Den lange fred*, s. 265.

værdisystemer mødes, medens det for Kjærgaard og Feldbæk er et opgør mellem to samfundsstrukturer. Forskningsoversigten understreger, at det generelle syn på reformperioden dikterer, hvordan man betragter modstanderne. Samtidig understreger de specifikke vurderinger, der er fremkommet af reformmodstandernes frihedsforståelse, at reformmodstandernes frihedsbrug fortsat er en skillelinje i forskningen, der bærer præg af forskernes skiftende ideologiske temaer.

Den markante afidealisering af konflikten har efterladt reformmodstandernes kraftige modstand som afstumpet indslag af ren økonomisk egeninteresse. I lyset af dette skift i tolkningen af selve reformperioden og -processen, er det påfaldende at reformmodstanderne ikke har modtaget mere fokuseret opmærksomhed, hvilket nærværende artikel vil forsøge.

AFGRÆNSNING

For at kunne undersøge reformmodstandernes værdigrundlag er debatterne omkring skiftereformen af 1787 og stavnsbåndsreformen af 1788 blevet undersøgt.³⁹ Ved at undersøge argumentationen mod disse to forskellige reformer kan reformmodstandernes interne værdimæssige prioritering studeres ift. forholdet mellem bondefrigørelse og bondebeskyttende tiltag. Da frihedsbegrebet i særdeleshed er knyttet til forståelsen af aktørernes handlen i reformdebatten, skal denne ligeledes behandles.

MODSTANDEN MOD SKIFTEREFORMEN

Skifterettighedigheden over bondens bo var et konfliktpunkt i reformdebatten, da reformvennernes ønske om bondebeskyttelse kolliderede med traditionelle godsejerrettigheder. Problemet med skifteværnet lå for Reventlow og Colbjørnsen i den utilstrækkelige retssikkerhed for bonden i skifteprocessen. Da godsejerne havde myndighed til at taksere og gennemføre skifter på deres egne fæstegårde, var de reelt dommere i egne sager.⁴⁰ F.eks. havde en godsejer ret til at trække udgifter til bygningsmangler fra på regnskabet, uagtet at de havde eksisteret inden bondens tiltrædelse af fæstet. Bøndernes forbedringer af fæstegodset kunne således ende i godsejerens lomme – ikke i bondens.

Selvom uretfærdigheden for Colbjørnsen var åbenlys, så anbefaler samtlige af de seks reformmodstandere i kommissionen at beholde skifterettigheden hos godsejeren. I den offentlige debat er der ligeledes stærk enighed om, at skifteretten er en naturlig følge af ejendomsret over et gods. Forsvaret spænder dog vidt: Fra fuldstændig afvisning af, at der skulle være noget galt i den nuværende retstilstand, og til en anerkendelse af, at retstilstanden ikke er optimal for objektiviteten i skifterne. Reformmodstanderne kan kategoriseres i to overordne-

39 Debatten om de to ovennævnte reformer fandt sted både i det offentlige rum, men også internt i Den store landbokommission, hvilket kildeudvælgelsen har tilgodeset.

40 Feldbæk: *Den lange fred*, s. 258

de grupper efter deres holdning til reformen: "Høgene" der afviser ethvert behov for reform, og "Duerne", der i højere grad imødekommer kritikken af retssikkerheden.

Høgene

Grundlæggende er det høgenes påstand, at retssikkerheden er fuldstændig intakt med godsejeren som indehaver af skifterettighen, hos hvem den lovligt hører hjemme. De er sikre på deres sag, og som kommissionsmedlemmet P. Wormskjold understreger: "aldeles ingen tilstrækkelig Grund kan jeg indsee... til at fratage Jorddrotterne deres lovligen hiemlede Skifterettighed".⁴¹ Et andet medlem af kommissionen, Peter Aagaard, er ganske enig. Som udgangspunkt mener han, at "Jordegodsejerne ikke bør betages den dem efter Loven tilkommende Rettighed at forrette Skiftet efter deres Bønder, da de i saa Fald og kunne paastaae, at fritages for Oberformynderiet".⁴² Det afgørende led i påstanden er "Oberformynderiet", der dækker over den patriarkalske rolle godsejerne indtager over for bønderne. Aagaard tydeliggør, at godsejerne og bønderne har gensidige forpligtelser. Godsejerne udviser omsorg og støtter deres bønder, hvorfor godsejerne vil miste incitament til at understøtte deres bønder, hvis skifterettigheden fjernes. Tiltaget bliver af Aagaard direkte fremstillet som kontraproduktivt, når det handler om at styrke bondens stilling.

Morten Qvistgaard betoner ligeledes, at proprietæren ikke skal fratages skifterettigheden, da det "at være Skifteforvalter efter sin egen Bonde, er een af de lovmæssige Herligheder, hvormed enhver Proprietær har kiøbt sit Gods, ja hvormed Kongen selv har bortsolgt alle sine egne Godser, og at giøre derudi nogen Forandring, er et Indgreb i alle Proprietærers Eiendomme".⁴³ Igen ses skifterettighedens vigtighed for godsejerne, samtidig med at en reform karakteriseres som ulovlig ekspropriering og et overgreb på ejendomsretten. Lehn supplerer ved at påpege, at proprietærernes egen ære og velfærd beror på bondestandens vel, så hvorfor skulle proprietæren mishandle sine bønder?⁴⁴ Hjemmelen for dette er igen den gensidige forpligtelse bonde og godsejer imellem, som Aagaard også identificerede.

Alle fastholder, at skifterettigheden er legitim og relateret til ejendomsrettens ukrænkelighed. Samtidig knyttes skifterettigheden til ejendomsretten og den patriarkalske gensidighed. Forholdet mellem bonde og godsejer bygger på et komplekst netværk af gensidige forpligtelser, der udgør begrundelsen for godsejerens interesse i bondens vel. Hvis skifterettigheden bortfalder, har godsejeren

41 *Den for Landboevæsenet nedsatte Kommissions Forhandlinger I-II*. København 1788-89, s. 169.

42 *Forhandlinger*, s. 226.

43 *Forhandlinger*, s. 279.

44 *Forhandlinger*, s. 262.

ikke længere grund til at ophjelpe bonden. Der er ingen vilkårlighed i skifterettigheden, og debattøren Andreas C. Teilmann fremlægger f.eks. en regning fra sit gods som bevis på, at skifterettigheden ofte er en udgift for godsejere, hvilket står i skarp modsætning til det, som reformvennerne hævder, nemlig at skifterettigheden er en måde for godsejerne at tilegne sig bondens midler på.

Kommissionsmedlemmet Wormskiolds indledende skråsikre afvisning af en reform blev kritiseret af reformvennerne. Han var derfor tvunget til at præcisere sin holdning for kommissionens medlemmer. Under dette pres medgiver han, at jorddrotten kun er en tilstrækkelig dommer, når der ikke er konflikt i *stervboet* (dødsboet) eller i skiftebehandlingen.⁴⁵ Der er således rum for forbedring. Aagaard medgiver ligeledes, at der i de meget sjældne tilfælde, hvor der kan være problemer, kan være behov for et par ekstra øjne på sagen. Qvistgaard er mere skråsikker. Han medgiver dog, at en enkelt ondsindet proprietær *kan* eksistere, og hvis der reelt er noget, der skal takseres og deles i et *stervbo*, så kan man udpege fire ærlige mænd som synsledere. Styrkemarkøren på Qvistgaards gendrivelse er meget svag – han tror simpelthen ikke på den bondeplagende godsejer.

Da O.L. Bang fremkommer med sit debatindslag i 1787 griber flere debattører pennen.⁴⁶ Beenfeldt, Adeler og Morgenstjerne er alle forfærdede over Bangs sammenligning af bønder og neger-slaver, og hans forslag om at fjerne godsejernes skifterettighed-tighed. Beenfeldt, Adeler og Morgenstjerne tager enstemmigt afstand fra forslaget, og som Adeler formulerer det: "Atter i denne Post søger Hr. Forf. At betage Jordegodseierne, en af deres største Herligheder, som var dem tilstaaet i Loven".⁴⁷ Alle tre godsejere bringer dette som det vægtigste argument imod en ændring i skifterettigheden: At man vil skade strukturen i det patriarkalske godsejersystem. For Morgenstjerne har skifterettigheden været "et Middel i min Haand til, lempelig at omgaaes Enker, og befordre Faderløses sande Vel".⁴⁸ Beenfeldt fremfører det præcis samme argument, dog i en lidt mere emotionel udformning: "Ingen Rettigheds Betagelse kunde saare en Proprietairs Siel mere end denne: ikke for personlig Vindings Skyld, men for Ærens, for mange Enkers, mange faderløse Børns Skyld, mangel en Bondens tilkommende Lyksaligheds Skyld".⁴⁹

45 *Forhandlinger*, s. 225.

46 Her er blot fremhævet fire – men over 50 debattører imødegik Bangs indlæg.

47 Adeler: *Allehaande Tanker i Anledning af Hr. Conferenceraad Bangs Afhandling om Bondestanden hvor Gienpart er indsendt den 23. Decbr. 1786, til den Kongelige nedsatte Commission, som skal bestemme Adskilligt, Landvæsenet angaaende i Danmark*. Odense 1787, s. 58;

48 C.W. Morgenstjerne: *Anmerkninger over Hr. Conferentsraad og General-Procureur Oluf Lundt Bangs Afhandling om Bondestanden i Dannemark, i Anledning af den kongelige Befaling af 25de Aug. 1786 til den derom nedsatte Commission af C.W. Morgenstiern*, København: Gyldendal 1786, s. 45.

49 F.L.C. Beenfeldt: *Samtale imellem trende danske Jordegodseiere fra Sielland, Fyhn og Jylland angaaende nogle af de nye skrivter i Landboesagen i Særdeleshed Hr. Conferentsr. Og General-procureur Bangs Afhandling om Bondestanden i Dannemark*, København: Gyldendal 1787, s. 75.

Rygdækningen for at bevare status quo er enslydende: Hvorfor ændre et system, der virker? Som Teilmann formulerer det: "For Proprietæren derimod be-roer hans egen Velfærd og Velstand for en stor Deel på Bondens".⁵⁰ Bønderne har således også interesse i gensidigheden, og Teilmann mener, at de ikke ville vælge en uvildig tredjepart, hvis de fik valget.⁵¹ De gensidige forpligtelser udgør en incitamentsstruktur, der sikrer godsejerens motivation til at tage sig af bonden, og skifterettigheden er en del deraf. Bønderne er som godsejerens børn – hvorfor skulle han forfordele dem?⁵²

I Høgenes argumentation kommer deres værdigrundlag op til overfladen. Den gode godsejer og den lovligt erhvervede ret er gruppens fællesnævner i forsvaret for status quo. Godsejerne italesætter idealet om den patriarkalske gods-ejer, der yder omsorg for sine bønder. De fattigste grupper på landet bliver brugt som skjold i argumentationen. Efter en reform vil godsejerne "tabe en deel af den Medlidenhed, han nu har over Bonden, og ei lade ham blive siddende ved Gaarden længere"⁵³.

Dette er særdeles interessant, fordi Høgene således begrundet deres reform-modstand direkte i det eksisterende patriarkalske godsejersystem. Modstanden mod reform af skifterettigheden bliver dermed så entydig, fordi det ikke "kun" er skifterettigheden, det handler om. Det påpeges eksplicit, at hvis man fratager godsejerne hans lovlige ret, så vil man fjerne en hjørnesteen i den eksisterende samfundsstruktur, hvor godsejerne står som garanter for samfundsordenen og som maskerne i det sociale netværk.

Duerne

Duerne er ikke så skrāsikre som de ovenstående herrer. De ser i højere grad fejl ved det bestående system og forsøger at få denne erkendelse til at passe ind med deres opfattelse af godsejernes legitime ret til skifterettigheden. Men grundlæggende er duernes grundlæggende værdigrundlag reelt den samme som Høgenes. Det tydeliggøres f.eks. hos kommissionsmedlemmet Hansen, der finder det forkasteligt, "at foreslaae enten ganske eller for en Deel, at fratage Jorddrot-terne denne Skifterettighed",⁵⁴ da det er deres legitime ret.

Duerne adskiller sig primært fra Høgene i deres gendrivelse. Hansen mener, at "de retsindige Jorddrotter selv maa ønske [at blive underkastet tilsyn]",⁵⁵ for ikke kunne blive mistænkt for misbrug. Hvis man ikke vil underkaste sig tilsyn,

50 Andreas Charles Teilmann: *Betænkninger over de Poster, som Commissionen til Landvæsenets Forbedring ere forelagte ved Kongelig Resolution af 26 Julii, og Commssiorium af 25 augustii dette Aar ved Andreas Charles Teilmann*, København: Gyldendals Forlag 1787, s. 33.

51 Teilmann: *Betænkninger*, s. 32.

52 Teilmann: *Betænkninger*, s. 281.

53 Teilmann: *Betænkninger*, s. 277.

54 *Forhandling*, s. 108.

55 *Forhandling*, s. 109.

burde man miste sin skifterettighed. Argumentet er svært at modsige, for som det antydes, så må den, der modsætter sig tilsyn, have noget at skjule. Bartholin-Eichel benytter den samme gendrivelse og mener, at to stridende parter altid skal adskilles af en tredjemand. Derfor er man nødt til at lave en forandring i retsstillingen, da "Egennytte skal standses ved Love, ligesom Floder ved Dæmninger".⁵⁶ Det er bedst for bonden: "da han hidindtil, især den største Hob af Bondestanden, hverken har været oplyst eller frie nok til at indsee sine Pligter og Rettigheder".⁵⁷

Både Bartholin-Eichel og Hansen er kløgtige politikere, der påpeger godsejernes egne interesser i at blive friholdt for mistanke. De sigter på at opnå et kompromis, der ikke ændrer for meget ved det bestående. Hansen understreger i sit indlæg, at man ikke skal ændre den nuværende ordning, da godsejerne har mulighed for at udvise mildhed over for deres fattige bønder. Denne mulighed har formaliseret bureaukrati ikke. Samtidig er det tydeligt, at Hansen ikke ser bonden i stand til at varetage egne interesser, hvilket er et vigtigt element i argumentationen for at bibeholde godsejernes stærke indflydelse. Dette sociale argument er svært at tilbagevise, da samtlige godsejere, også Høgene, netop påpeger at skifterettigheden er deres incitament til at understøtte udsatte familier. Bartholin-Eichel ønsker at man kunne undgå ændringer, da man undergraver den særlige tillid mellem bonde og jorddrot, men holder dog fast ved at ville forebygge "Partiskhed og Egennytte",⁵⁸ selvom det bliver dyrere end den hidtidige praksis.

Duerne forsøger dermed at finde et kompromis mellem status quo og kravet om reform. Skifterettigheden skal fortsat være hos godsejerne, men det skal kontrolleres, at det udføres korrekt. I argumentationen slås på præcis den samme opfattelse af godsejerens forhold til bonden som ovenfor.

MODSTANDEN MOD STAVNSBÅNDETS LØSNING

Da stavnsbåndet blev indført i 1733, bandt det bønderne til deres fødegods og gav udskrivningsretten til godsejerne for at sikre militæret mandskab og agerbruget arbejdskraft. For reformvennerne udgjorde stavnsbåndet et problem, fordi det begrænsede et flertal af befolkningens borgerlige frihed og virketrang. Den debat om stavnsbåndet, der foregik i kommissionen og den offentlige debat handler om bondefrigørelse kontra traditionelle godsejerrettigheder.⁵⁹ Argumentationen angående stavnsbåndet er mere pluralistisk end argumentationen om skifterettigheden. Der kan dog identificeres en fælles påstand blandt reformmodstanderne: Bøndernes frihed skal ofres for landets bedste. Reformmodstanderne argumenterer ganske forskelligt for dette grundsynspunkt. Enkelte røster forsvare hår-

⁵⁶ *Forhandlinger*, s. 146.

⁵⁷ *Forhandlinger*, s. 150.

⁵⁸ *Forhandlinger*, s. 146.

⁵⁹ Stavnsbåndet kan desuden ses som et problem for staten, fordi godsejerne havde kontrol med den vigtige udskrivningsret. Argumentet om øget frihed blev brugt som påskud til et opgør med godsejerne. Det samme gør sig gældende for skifterettigheden.

nakket status quo, mens andre foreslår svage reformer, og det er denne spændvidde i holdningen til stavnsbåndets bevaring eller reform, der vil blive behandlet nedenfor.

Den politiske situation er vigtig i denne sammenhæng. Det var for kommissionsmedlemmerne ikke politisk realistisk at argumentere for status quo.⁶⁰ Derfor foreslår de fleste af modstanderne i kommissionen mindre reformer af stavnsbåndet. Argumentet omkring behovet for forsigtighed er gennemgående, da det er det stærkeste argument reformmodstanderne reelt kan fremføre. Reformmodstanderne i den offentlige debat har haft andre muligheder for at ytre sig frit, og de formulerer sig skarpere. Samtidig er der på tværs af kommissionen og det offentlige rum tale om parallelle forskydninger og argumentationstyper. De to overordnede kategorier er dem, der argumenterer for reciprok frihed, og dem, der argumenterer for, at statens vel går forud for bondens frihed.

Den reciprokke frihed

Argumentet om den reciprokke frihed er centreret om ligeligt fordelte rettigheder. Hvis bønderne får deres frihed og løses fra deres forpligtelser, skal godsejerne ligeledes løses fra deres. Den reciprokke frihed er hermed et opgør med det patriarkalske samfund, der var bygget på gensidige forpligtelser, og fokuserer på lige rettigheder. Et eksempel på en debattør, der fremfører dette argument er den liberalt inspirerede Andreas C. Teilmann. Han tilstår bønderne bevægelsesfrihed, mod at godsejerne får deres:

Naar nu Mandskabet saaledes lades Frihed til, at indfæste og nedsætte sig, hvorsomhelst de ville; Saa maatte det være meget naturligt og billigt, at Proprietærer og Selveiere ligeledes lades Frihed, at benytte sig af deres Gaarde og Eiendomme, saaledes som dem best synes.⁶¹

For flere andre debattører er den reciprokke frihed ikke førstevalget. Morten Qvistgaard, der tidligt markerer sig som en konservativ enmandshær, bliver efter vedtagelsen af stavnsbåndets løsning bitter og anfører, at når man således har fjernet gensidigheden i bondesamfundet, bør man fjerne godsejernes forpligtelser til f.eks. at besætte samtlige gårde.⁶² Qvistgaards holdning til stavnsbåndet er dermed ganske parallel med hans holdning til skifterettigheden. Enten skal man bibeholde de gensidige forpligtelser, eller også skal man lade dem bortfalde for både bonde og godsejer. Qvistgaards veneration for det patriarkalske samfund

60 De var i undertal i kommissionen, samtidig med at alt andet end et militært stavnsbånd var dødsdømt fra kommissionen nedsættelse. Derudover er det væsentligt, at kommissoriet pålagde kommissionen at tage udgangspunkt i 1702 og tilstanden efter vornedskabets ophør. Kommissionens handlefrihed var dermed stærkt begrænset.

61 Teilmann: *Betænkninger*, s. 7.

62 *Forhandling*, s. 291.

er særdeles tydelig og ligger som en rød tråd i argumentationen. Den reciprokke frihed skal derfor ikke ses som en reel løsning, snarere som et retorisk kneb, der skal understrege reformens alvor og positionere et liberalistisk markedsreguleret samfund som godssystemets modsætning.

Der er flere andre debattører, der griber fast i argumentet om gensidigheds ophør som reaktion på reformernes vedtagelse. Kommissionsmedlemmerne Wormskiold og Aagaard foretager samme kovending som Qvistgaard ved udsynet til stavnsbåndets løsning.

De argumenterer begge imod at lade en reform af retsbeskyttelsen gå forud for en reform af stavnsbåndet, da bønderne efter stavnsbåndets løsning vil være tilstrækkeligt fri til selv at slutte kontrakter, som de finder det bedst. De opponerer således mod bondebeskyttelsespolitikken. Wormskiold frygter, at reguleringen af fæstebøndernes rettigheder og pligter vil blive så stærk, at bonden kan modgå enhver godsejer, og "under saa fordeeltagte Vilkaar, som han for godt befinder, hverken savner Oplysning, Mod eller Overlæg til at vogte sig for Fornærmelse",⁶³ vil magtbalancen blive i bondens favør. Hvis bonden skal have fuld frihed, skal jorddrotten derfor også.⁶⁴ Det bliver dermed tydeliggjort, at reformerne forfordeler godsejeren. Bondebeskyttelse og bondefrigørelse kan ikke sameksistere, da det vil forrykke magtbalancen og umuliggøre den hidtidige gensidighed. Da skiftereformen som bekendt bliver gennemført inden stavnsbåndets løsning, mener begge, at det er tilstrækkeligt med bondebeskyttelse.

For statens skyld

Flertallet af reformmodstanderne i kommissionen har erkendt de politiske realiteter og anbefaler reformer af stavnsbåndet i en sådan grad, som landets forsvar og agerdyrkningen tillader det. Deres grundlæggende påstand er, at landets vel ikke kan bestå side om side med den fuldstændigt frigjorte bonde. Hjemmelen for den centrale påstand om et reformeret stavnsbåndes nødvendighed er bondens umodenhed. De har en opfattelse af bonden som udannet og ikke parat til den krævende frihed. Friheden vil simpelthen ikke have de ønskede følger, og bøndernes stilling vil blive værre. Som P.A. Lehn formulerer det: "Det er en unægtelig Sandhed, at Bondestanden, ved paa eengang at faae en nye Titel af Frieheid, ville geraade i den yderste Confusion".⁶⁵ I lyset af bondens lave stadi, bliver forsigtighed for samtlige reformmodstandere et gennemgående argument. Bartholin-Eichel supplerer: "Erfarenhed har viist, at al hastig Overgang fra Tvang til uindskrænket Frieheid er skadelig, og let kunde bevæge Folk af en maadelig Underviisning at misbruge Frieheden til Lediggang og Uroelighed, isteden for at for-

63 *Forhandlinger*, s. 362.

64 *Forhandlinger*, s. 161.

65 *Forhandlinger*, s. 263.

bedre deres Vilkaar".⁶⁶ Lehn foreslår derfor, at friheden kun skal gives gradvist – andet kan bonden ikke administrere.⁶⁷

Samtidig mener gruppen ikke, i modsætning til f.eks. Qvistgaard, at bønderne har det dårligt i deres nuværende stilling. Mange steder udenfor Sjælland driver bonden "sin hele Oeconomie vel saa godt, som ved mange Herregårde", som Lehn pointerer.⁶⁸ Wormskiold kan heller ikke genkende Colbjørnsens billede af den underkuede bonde.⁶⁹ Dette positive billede af bondens kår - blandet med opfattelsen af den umodne bonde - er interessant. Kernen i argumentet er, at bonden kun har det godt i kraft af godsejerens patriarkalske og hjælpende hånd, ikke bondens egne evner.

Der er bred enighed om, at stavnsbåndet ikke er grundet på frihed. Bartholin-Eichel sidestiller stavnsbåndet med vornedretten, og han mener, det er en etableret sandhed, at vornedrettigheden "betog alt Mod og Lyst til Arbeidsomhed".⁷⁰ Selv om Bartholin-Eichel således nærer uvilje mod ufriheden, så fordrer landets og forsvarrets tarv, at bonden fortsat er ufri. Wormskiold er enig heri, og anfører at bonden kan tildeles så meget frihed, som landets vel tillader.⁷¹ Lehn vil også gerne se bondestanden fri og er "aldeles ikke.. imod Friheden",⁷² men ser det bare ikke som praktisk gennemførligt. Colbjørnsens forslag er i hans optik grundet på forkerte slutninger, og "Der kunde vel neppe udtænkes et vissere Middel til at dræbe all Industrie og Folkemængden i Landet, end denne".⁷³ Bag den kompromissøgende tilgang (friheden er ønskelig, men skadelig) gemmer sig således reelt en diplomatisk afvisning af Colbjørnsens idéer.

Reformmodstanden i det offentlige rum er mere eksplicit i sit forsvar for status quo. Beenfeldt priser således "Landets kloge Indretning og de vise Love, som have sat Grændser for de Enfoldiges uoverlagte Udvandringer".⁷⁴ Bønderne har en passende grad af frihed, og der skal være gode tider, før der kan tales om frihed og ejendom, "som dog er Yndlingssproget nu omstunder".⁷⁵ Bondesyntet er centralt for dette argument. Bønderne er så slette, at Beenfeldt i en bisætning får formulere, at de end ikke vil arbejde bedre for agerbruget i fri tilstand. Dette udsagn er i radikal modsætning til reformvennernes frihedsgejst, da det underkender frihedens ellers alment anerkendte virkninger.

66 *Forhandling*, s. 142.

67 *Forhandling*, s. 296.

68 *Forhandling*, s. 325.

69 *Forhandling*, s. 362.

70 *Forhandling*, s. 141.

71 *Forhandling*, s. 161.

72 *Forhandling*, s. 267.

73 *Forhandling*, s. 260.

74 Beenfeldt: *Samtale*, s. 25.

75 Beenfeldt: *Samtale*, s. 4.

Stavnsbåndet står for flere reformmodstandere ikke alene. For Baron Wedel-Jarlsberg hænger skifterettigheden, hoveriet og stavnsbåndet sammen i en patriarkalsk incitamentsstruktur, der får godsejerne til at hjælpe bønderne og de er med til at "skaffe en Mængde uformuende Bønder-Familier, som fandtes fordeelte paa Godserne, Bopæl og Levebrød, ved hjælp af Husbondernes understøttelse".⁷⁶ Denne forpligtelse kan ikke løses, uden at godsejernes pligt til forsørgelse også løses.⁷⁷ Samtidig med at han forsvarer hoveriet og stavnsbåndet, er han nødt til – gentagne gange – at pointere, at han ikke argumenter for despotisk hoveri eller uindskrænket herredømme over bønderne.⁷⁸ Han medgiver, at hoveriet ikke kan bestå med den "aldeles uindskrænkede borgerlige Frihed i den høieste Grad, som Eiendoms Bønder besidde",⁷⁹ men sådan er det.

Gehejmeråd Frederik Christian Rosenkrantz forsvar for stavnsbåndet er eksemplarisk. Rosenkrantz's nævner indledningsvis de 7 fordele, staten høster ved stavnsbåndet. Overordnet er der fordele for agerbrug (jævn bebyggelse, al jord dyrkes og folkemængden vedligeholdes), de militære (der er mandskab nok og statens økonomiske styrke opretholdes) samt de strukturelle (godsejerne får de bedste karle og vedligeholder et incitament til at udvise omsorg). Hvis stavnsbåndet bortfalder, vil staten miste de syv fordele og i stedet opleve parallelle ulemper. Derfor konkluderer Rosenkrantz selvfølgelig, at det er "nødvendigt og rigtigt at pålægge Fødestaunsbåndet for Statens Vel".⁸⁰

Grundlæggende er der dog bred enighed om, at stavnsbåndet er en nyttig og påkrævet foranstaltning. Menneskesynet (her bondesynet) er den primære fællesnævner. Det paternalistiske bondesyn (og det deraf følgende forsigtighedsargument) bliver af samtlige debattører benyttet som belæg for at bibeholde et vist mål af tvang. En af de stærkeste fortalere for dette er Lüttichau, der efter stavnsbåndets løsen foreslår indførelsen af et landpoliti til at håndtere uorden, give strengere straffe til opildnere og andre agitatorer, samt indføre lønkontrol.⁸¹ Derudover foreslår Lüttichau, at ingen bonde må få gratis rettergang uden afgø-

76 Frederik Wedel-Jarlsberg: *Aftvungen Besvarelse paa Hr. Provst N.C. Claussons, imod mig, Geh. Conf. Raad, Baron Wedel-Jarlsberg, frembragte Calumnier i hans Skrift, kaldet: Proprietærenes Ejendom, ligesaa i Regieringens Øine, som Bondens Frihed*, København: Gyldendal 1787, s. 10.

77 Wedel-Jarlsberg: *Aftvungen besvarelse*, s. 8

78 Wedel-Jarlsberg: *Aftvungen besvarelse*, s. 15.

79 Wedel-Jarlsberg: *Aftvungen besvarelse*, s. 8-9.

80 J.A. Fridericia (udg.): *Aktstykker til oplysning om stavnsbaandets historie*, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie 1888 (reprografisk genudgivelse 1973), s. 295.

81 Christian Friderich Tønne von Lüttichau: *Fuldkommen Beviis at Hr. Statsr. Christian Colbjørnsen paa en forhen ubekeiendt lovstridig Maade, ved hans Betragtninger over de jydsk Proprietairers Tillids-skift til han kongelige høihed kronprindsen, har fornærmet den oplyste Menneskelighed, den borgerlige Frihed, og det danske Folk, følgelig og alle de, som have underskrevet og agnosceret Tillidsskriftets Underskrift*, København 1791, s. 55.

relsen har været forbi hans husbond først, og der skal være korporlig straf til bønder, der indgiver ærerørige beskyldninger. Frie bønder er i Lüttichaus optik uregerlige, oprørske og kværulante bønder.

Generelt ses forslaget om stavnsbåndets løsning ikke som et angreb på det patriarkalske godssystem, hvorfor argumentationen bliver mere pluralistisk end bondebeskyttelsesdebatten om skifterettigheden. Den patriarkalske idé om gensidige byrder og forpligtelser er især brugt implicit. Stavnsbåndet bliver af flere gjort til en del af godsejernes naturlige ret på godserne, men ikke i samme omfang som skifterettigheden.

Bonden og staten i forening udgør i argumentationen årsagen til fattigdommen, medens staten udlægges af reformtilhængerne som selve løsningen på bondestandens økonomiske uføre. Denne grundholdning til statens rolle i landbosamfundet er en interessant skillelinje i debatten, der forener både de mere konservative og liberalistiske debattører i modstand mod statens indgriben.

Den strukturelle tvang, der er indlejret i stavnsbåndet, anerkendes af flere. Tvangen er for reformmodstanderne acceptabel, da militæret og agerbruget har gavn deraf, og fordi det patriarkalske samfund fordrer gensidige forpligtelser - ikke individuel uafhængighed. Dermed kommer det patriarkalske værdigrundlag til syne i argumentationens implicitte antagelser, og reformmodstanderne italesætter et frihedsbegreb, der kan gradbøjes efter hensigten.

REFORMMODSTANDERNES FRIHEDSBEGREB

For at komme et spadestik dybere i reformmodstandernes verdenssyn er det benyttede frihedsbegreb oplagt at studere. Frihedsbegrebet har i forskningen udgjort udgangspunktet for at diskutere, hvorvidt reformmodstanderne var indehavere af et forældet verdenssyn eller ej. Frihedsbegrebet står ydermere centralt i forbindelse med løsningen af stavnsbåndet, fordi Colbjørnsen eksplicit anfører, at frihed er godt - ja, det er selve reformens mål - og at øget frihed er ønskværdig for bondestanden, da det vil lede til velstand og vindskibelighed. Friheden udgør således et værdimæssigt fikspunkt i debatten, og er som begreb interessant, da der er en stærk kobling mellem den artikulerede frihedsforståelse, og den løsning på stavnsbåndsproblematikken, der bliver foreslået.

Enevældig og republikansk frihed

Til brug i analysen af reformmodstandernes frihedsbegreb kan Henrik Horstbølls to frihedsbegreber anvendes. Horstbøll har identificeret en republikansk og en enevældig frihedsforståelse, der var i karambolage i den behandlede periode. Det enevældige frihedsbegreb var koncentreret omkring retssikkerhed og "individets og almenvellets juridiske sikring uafhængigt af den formelle

regimeform”⁸². Som forsvar for enevælden er denne tilgang til frihedsbegrebet skræddersyet, da den netop legitimerer enevældens magtkoncentration ved at påpege, at staten skaber social og retslig orden. Enevældig frihed er således i høj grad knyttet til retssikkerhed og ejendomsret. Staten agerer i denne forståelse som et autoritært anker i samfundet, der generelt bygger på gensidige forhold mellem statens stænder.

Det enevældige frihedsbegreb udfordres af en republikansk frihedsforståelse sidst i 1700-tallet, og i særdeleshed i årene omkring revolutionen i Frankrig. Den republikanske bevægelse var ifølge Horstbøll fokuseret på negative rettigheder såsom ytrings-, handle- og forsamlingsfrihed for borgerne. Disse rettigheder var absolutte, ukrænkelige og naturlige, hvorfor f.eks. bonden skulle erhverve fuld bevægelsesfrihed.⁸³ Statens rolle er interessant. Hvor den enevældige frihedsforståelse opererer med staten som frihedens garant, bliver det for de republikanske inspirerede debattører til frihed på trods af staten.⁸⁴

”Friheden er ikke det eneste der avler Vindskibelighed”⁸⁵

Nedenfor vil det fremgå, at de fleste reformmodstandere på papiret tilslutter sig den republikanske frihedsforståelse, men argumenterer for at ufrihed er bondens lod. Den enevældige frihedsforståelse lurer således lige under overfladen i hele debatten.

De fleste af reformmodstanderne har som udgangspunkt en positiv definition af frihed. For dem er frihed godt, og frihed leder til øget vindskibelighed, virketrang og vækst. Der er således ingen i reformmodstandergruppen, der argumenterer for, at frihed er dårligt. Der er dog et vigtigt ”men” i denne forståelse af frihedens mekanismer – det gælder kun for dannede individer. Bonden skal ikke have frihed til at bevæge sig frit, og skal ikke have frihed fra deres militære og agrare pligter – for statens skyld. Som Beenfeldt ser det, er stavnsbåndet en klog ordning, og han priser ”Landets kloge Indretning og de vise Love, som have sat Grændser for de Enfoldiges uoverlagte Udvandringer”.⁸⁶ Beenfeldt er meget skråsikker ift. bøndernes forhold: De har en passende grad af frihed, og der skal være gode tider, før der kan tales om frihed og ejendom, ”som dog er Yndlingssproget nu omstunder”.⁸⁷

Et begreb som frihed er i høj struktureret ud fra modsætninger. De modsætningsforhold reformmodstandernes frihedsbegreb er bygget på, er i særlig grad forholdet mellem abstraktion og virkelighed, eller med reformmodstandernes egne ord: forholdet mellem det nyttige og det herlige. Reformmodstanderne pro-

82 Henrik Horstbøll: ”Stavnsbåndet og den borgerlige frihed”, *Den jyske Historiker* 45, 1988, s. 15.

83 Horstbøll: ”Stavnsbåndet”, s. 19.

84 Horstbøll: ”Stavnsbåndet”, s.19.

85 Taget efter Qvistgaard: se, *Forhandlingler*, s. 288-289.

86 Beenfeldt: *Samtale*, s. 25.

87 Beenfeldt: *Samtale*, s. 4.

blematiserer reformtilhængerens ideal ved at anføre, at idealet om den absolutte frihed for bonden kan syntes smuk, men ikke er samfunds- eller individtjenstlig, da den har utilsigtede konsekvenser, bondens lave stade taget i betragtning. Et eksempel er debattøren Fleischer, der i sit indlæg skelner imellem de to fløje i debatten, ved at påpege, at den ene fløj tror på, at friheden alene kan ophjælpe bonden, medens den anden ikke ville "indrømme Stavnsbaandets Løsning eene alle disse herlige Følger".⁸⁸ Fleischer ønsker selv mere politisk frihed for bonden, end hvad der hidtil har været, og har gjort forslag derom tidligere: "Men min Hensigt har gaaet til det Virkelige, Reelle og Nyttige ved den Frihed".⁸⁹ Hermed tager Fleischer afstand til idealiseringen af friheden, og det bliver antydnet, at det ikke er alle, der har fokuseret på det virkelige og nyttige ved friheden. For reformmodstanderne kan idealet ikke holde til mødet med virkeligheden. Livets fornødenheder står over friheden, ligesom statens (kollektivets) behov for hænder og våben klart trumfer bondens (individuelle) bevægelsesfrihed. Som Morten Qvistgaard understreger, er han ikke fjendtlig overfor den "borgerlige Frihed, som kan bestaae med Statens sande Fordeel",⁹⁰ men friheden underordnes tydeligt det kollektive bedste.

Reformmodstanderne anerkender alle ufriheden i stavnsbåndet, men kan ikke se anden løsning end at bibeholde en vis form for stavnsbånd for militærets og agerbrugets skyld. Bartholin-Eichel sammenligner vornedretten og stavnsbåndet og mener, at begge bånd var af det onde og "betog alt Mod og Lyst til Arbejdsomhed".⁹¹ Implicit tilslutter Bartholin-Eichel sig dermed tesen om, at frihed styrker individets motivation til at forbedre egne kår. Selvom ufriheden er uønsket, kan han dog ikke se sig fri for fordelene ved at bibeholde stavnsbåndet.⁹² Udkantsområderne skal plejes, agerdyrkningens høje stade bibeholdes og forsvaret være stærkt. Dette kan kun ske på bekostning af bøndernes frihed, der desværre må ofres for landets bedste. Samme konklusion ender Wormskiold på: Landet skal forsvares og jorden dyrkes, og det må og skal være regeringens førsteprioritet. Bonden kan tilstås frihed, men kun så meget at hovedopgaverne stadig kan løftes. *Generalitetet* (forsvarskommandoen) vil ligeledes gerne tilstå bondestanden frihed, så længe standens primære opgave, krigstjenesten, stadig kan løftes.

Et *misantropisk* bondesyn er en fællesnævner for reformmodstanderne, der afgjort ser bønderne som uegnede til friheden. Derfor betones forsigtighed ligeledes meget stærkt. Den frihedsforståelse, der italesættes, er målrettet frihed under ansvar, hvilket reelt er mere enevældigt end republikansk.

88 Esaias Fleischer: *Tanker til nøiere Eftertanke om vore danske Bondesag, i Anledning af Førsløv-Godsdes Administration og nærværende Tilstand*, København: Gyldendal 1787, s. 3.

89 Fleischer, *Tanker*, s. 4.

90 *Forhandlinger*, s. 430.

91 *Forhandlinger*, s. 141.

92 *Forhandlinger*, s. 141.

Bondens frihed bliver italesat som en modsætning til orden, stabilitet og velstand. Bonden skal derfor ikke have frihed fra jorden og sine militære pligter, medens godsejerne selv formulerer stærke krav om frihed og uhindret rådighed over deres egen ejendom. Et godt eksempel er debattøren Lüttichau, der skriver efter reformernes vedtagelse. Da det ville være *comme il faut* for Lüttichau at foreslå en ophævelse af reformen, foreslår han i stedet ændringer, der kan sikre de nyttige effekter af stavnsbåndet. De uregerlige, oprørske og kværlantiske bønder vil udnytte situationen, og han advarer mod franske tilstande.⁹³ Lüttichau har læst debattens tone og retning, og tager derfor ikke et direkte oprør med hverken bondebeskyttelse eller bondefrigørelse – i stedet foreslår han godsejerbeskyttelse.

En frihedsforståelse centreret omkring retssikkerhed kategoriseres af Horstbøll som en hjørnesten i det enevældige frihedsbegreb.⁹⁴ De behandlede reformmodstandere italesætter den enevældige rettighedstænkning ved gentagne gange at påberåbe sig retfærdighed og ejendomsrettens sakrale karakter. De føler, at landboreformerne er i uoverensstemmelse med dette frihedsideal, når enevælden overskrider ejendomsrettens hellige grænse. Stavnsbåndsløsningen og skifte-reformen er dermed en krænkelse af godsejernes frihed, selvom det for reformvennerne forholder sig modsat. Den systematiske rettighedstænkning peger på et enevældigt frihedsbegreb, der står i modsætning til et republikansk – selvom det republikanske begreb paradoksalt nok anerkendes i forhold til dannede individer dvs. reformmodstanderne selv. Denne tilgang er grundet i det patriarkalske samfund, godsejernes myndighed og den nyttefilosofi, debattørerne anvender. Netop derfor lægges der afstand til det, reformmodstanderne ser som Colbjørnsens hule idealisme, der skyder fuldstændigt forbi virkelighedens bonde og landsby.⁹⁵ Frihedsbegrebet bliver ikke forkastet, men brugt til forsvar for det eksisterende system. Reformmodstanderne angriber på den måde ikke direkte friheden som begreb, da de selv har en positiv forståelse af, hvad den rette frihed er. Samtidig gør den politiske situation, at frihed ubetinget er et plusord, hvilket tydeligt ses de gange, hvor reformmodstandere indledningsvist får formuleret "at de absolut ikke er imod friheden, *men*", hvorefter de utilsigtede praktiske konsekvenser udmales. De begrænser sig til at problematisere de praktiske følger af friheden og italesætter i den forbindelse et væsensforskelligt frihedsbegreb, der i kraft af sin underordnen under statens behov og godsejeren myndighed er langt fra det absolutte republikanske frihedsbegreb, der gør en stavnsbåndsreform til et mål i sig selv. Det italesatte frihedsbegreb indeholder dermed elementer fra både den republikanske og enevældige tradition, men i de afgørende prioriteringer må kerneindholdet siges at være enevældigt.

93 Lüttichau: *Fuldkommen Beviis*, s. 87.

94 Horstbøll: "Stavnsbåndet", s. 13.

95 Se f.eks. Lüttichau: *Fuldkommen Beviis*, s. 29 og 35.

Bondesynet er grunden til, at forsigtighed er et mantra for samtlige af de behandlede kommissionsmedlemmer. Den grundlæggende diskurs, der er om forsigtighed og bondens lave stade, siger ligeså meget om friheden som om synet på bonden. Det bliver gjort klart, at frihed *kræver* dannelse, modenhed og ansvar, for at man kan opnå det fulde udbytte af den. Modsætningsforholdet, mellem det republikanske frihedsbegreb og bondesyntet, bliver løst ved at målrette friheden mod den dannede borger og væk fra bonden. Reformmodstandernes frihedsbegreb står i modsætning til Colbjørnsen på den måde, at dennes er absolut og et mål i sig selv, medens reformmodstanderne understreger nyttighedsdimensionen af friheden. Nytte, pragmatisme og frihedens reelle konsekvenser bliver dermed en modsætning til Colbjørnsens idealisme. I kraft af det paternalistiske bondesyn bliver frihed en modsætning til orden, effektivitet og vindskibelighed. Beskyldningerne om misbrug bliver derfor afvist med et argument om, at det reelt ikke er meningen, at det patriarkalske system skal være uvildigt.

Det identificerede frihedsbegreb understøtter i sine prioriteringer entydigt det patriarkalske værdigrundlag, som argumentationen omkring stavnsbåndsreform og skifterettighed ligeledes hviler på. Argumentationen om gensidige forpligtelser og synet på bonden spejles således i et enevældigt frihedsbegreb, der fokuserer på rettigheder og retfærdighed og rummer en række interessante modsatrettede begrebspar. Reformmodstandernes fokus på ejendomsretten og det tæt forbundne godsejersamfund gør, at bondebeskyttelse udgør en større indskrænkning af deres rettigheder end bondefrigørelsen. Diskussionen i forskningen om forholdet mellem bondefrigørelse og bondebeskyttelse kan dermed uddybes ved at fokusere på det patriarkalske samfund.

KONKLUSION

Godsejernes patriarkalske rolle og vidtstrakte myndighed har tydeligvis været grundet i en positiv selvforståelse af aristokratiets forpligtelser overfor bønderne. Denne pointe bliver understreget af modstandernes undren: Hvorfor skal der etableres uvildighed i skifteprocessen, når det netop er meningen, at systemet er baseret på skøn og vilkårlighed? Det er jo til bondens fordel!

Selvfølgelig præsenteres vi for et idealbillede af den kærlige godsejer i kilderne, men samtidig er essensen af argumentationsanalysen og analysen af frihedsbegrebet, at det patriarkalske værdigrundlag har været særdeles gennemgående for reformmodstanderne og ikke kun lokaliseret hos visse af de mere konservative østjyske storgodsejere, som Kjærgaard foreslår. En vigtig understøttende faktor for argumentet om et gennemgående patriarkalsk ideal er, at det bliver italesat både i den offentlige debat – hvad man kunne forvente – men også i landbokommissionen, hvor den politiske situation var ugunstig. Reformmodstandernes patriarkalske værdigrundlag kommer ydermere til udtryk i den positionering, de foretager mod det liberalistiske samfund. De ser de gensidige for-

pligtelser og godssystemet stå som en positiv modsætning til et koldt og kynisk markedsreguleret samfund.⁹⁶

Det billede sejherrerne har skabt for eftertiden er en forvanskning af den positive selvforståelse hos godsejerne og hele det patriarkalske godsejersystem. Godsejernes rolle og reformmodstanden er blevet forvrænget i stavnsbåndet og træhestens ikoniske skygger, og fjendebilledet af godsejerne er dermed et sindbillede på en forvrængning af det gamle samfund før landboreformerne. Som Ole Feldbæk korrekt understreger: "Billedet af den onde herremand (savner) indre sandsynlighed".⁹⁷ Reformmodstanden får en anden vinkel, når den udbredte forståelse for det patriarkalske samfund læses med i vurderingen af reformmodstanden.⁹⁸ Dermed handler den kraftige modstand ikke kun om magt, politik, økonomi eller spin – men om ideologi og en reel tro på kvaliteternes i godsejersystemet – samtidig med at godsejernes økonomiske og politiske egeninteresser er tæt knyttet til dette systems beståen.

På tværs af de to kildegrupper er der identificeret et paternalistisk og misantropisk bondesyn, der spiller en vigtig rolle især i argumentationen om stavnsbåndet. Bondens lave moralske stade bliver brugt som det primære argument mod absolut bevægelsesfrihed. Menneskesynet udgør således en vigtig skillelinje mellem reformvenner og -modstandere. Afvisningen af behovet for reform forankres i praktiske forholdsregler, og friheden som begreb angribes ikke. Det er vigtigt at understrege, at reformmodstanderne primært var modstandere af de reformer, der rykkede afgørende ved forholdet mellem bonde og godsejer, mens de ift. de landbrugstekniske reformer ofte var foregangsmænd. Dette relaterer sig direkte til det identificerede patriarkalske værdigrundlag.

Det artikulerede frihedsbegreb og det misantropiske bondesyn er i overensstemmelse med det patriarkalske godsejersystem. Bondefriheden fremstår som en modsætning til effektivitet, orden og bondens vel. Samtidig gør den værdimæssige prioritering hos reformmodstanderne, at frihed underordnes ejendomsretten og statens vel. Det italesatte frihedsbegreb rummer elementer fra både det republikanske og enevældige frihedsbegreb, men de republikanske elementer blegner i mødet med det afgørende spørgsmål om, hvorvidt bonden skal have frihed på statens og militærets bekostning. Friheden er positiv, den er blot ikke for bonden. Frihed er for reformmodstanderne en forsimplet løsning på et komplekst problem, og samtidig en løsning der vil underminere og socialt marginalisere det bestående system. De endelige reformer viser, at de blev lyttet til, og et vist stavnsbånd bibeholdt. Der er således ikke tale om en frihedsfjendsk gods-

96 Med undtagelse af Teilmann, italesættes i høj grad et merkantilistisk økonomisk ideal.

97 Feldbæk: *Den lange fred*, s. 56.

98 Som eksempel kan nævnes Jensen, der kun opererer med én reel reformmodstander: Qvistgaard. Jensen har ikke identificeret de værdistrukturer, der danner fælles fundament for reformmodstanden, og ender således med at fejlvurdere modstandens omfang. Jensen: *Dansk Jordpolitik*, s. 137.

ejeropinion, men snarere om en reformmodstanderblok med fødderne dybt plantet i idealet om det patriarkalske samfund, hvor gensidige forpligtelser er i højsædet – ikke individuel uafhængighed. Denne overordnede sammenhæng mellem frihedsbegreb og argumentation tegner et billede af en reformmodstand med fælles værdier og verdenssyn, hvilket retfærdiggør betegnelsen patriarkalsk ideologi. Den patriarkalske ideologi bygger på både det paternalistiske menneskesyn, det enevældige frihedsbegreb, gensidighedsdiskursen og de økonomiske interesser rodfæstet i godssystemet. Reformmodstanderne er således mere patriarkalske end hvad tidligere forskning har vurderet. Selv den historiker med størst fokus på denne dimension, Kjærgaard, har undervurderet hvor gennemgående patriarkalismens udbredelse er.

Det er blevet påvist, at godsejernes bevæggrunde for at deltage i kampen for status quo ikke udelukkende var materialistiske eller politisk motiverede, men indeholdt klare ideologiske elementer. Dermed imødegår undersøgelsens resultater især Stendal, Bjørn og Feldbæks materialistiske og magtorienterede tilgang. Reformmodstanderne bliver i deres fremstillinger reduceret til beregnende individer fremfor mennesker af kød og blod. Det centrale for denne undersøgelse er ikke at gå direkte i den anden, og ligeså unuancerede grøft, som argumentet om den rene idealisme ville være. I stedet fokuseres på et helhedssyn på reformmodstanden, der således tilskrives både materialistiske og ideologiske motiver. Reformmodstandernes filosofiske bagage er sammensat, og der italesættes et patriarkalsk samfundsideal, der er i konflikt med det republikanske frihedsideal, men det gøres ved brug af oplysningstidens egne begreber. Reformmodstanderne er en del af deres samtid.

Undersøgelsens påstand er, at kampen om landboreformerne kun kan forstås, hvis man stiller skarpt på kampperspektivet i debatten og erkender, at der er en klar ideologisk dimension sideløbende med det magtfokus, der ligeledes kan bekræftes. Statens vækst var en forudsætning for reformvennernes program, og forsvaret for det decentrale system i overensstemmelse med reformmodstandernes. De endelige reformer var, trods deres moderate og oversolgte karakter, reelle forbedringer af bondens retssikkerhed og bevægelsesfrihed og blev opfattet som sådan.

Oplysningstidens kernebegreber bliver bøjet efter forgodtbefindende og det i en debat, der i lang tid har været hyldet som den republikanske friheds sejr. Denne konklusion bør påvirke vurderingen af selve oplysningstidens gennemslagskraft i det danske aristokrati. Det handler dog ikke om at gå tilbage til den Holmske skelnen mellem frihedens fjender og frihedens forkæmpere. Frihedsbegrebet har været delt på midten, og man underkender kompleksiteten i reformdebatten og frihedsbegrebet ved at anlægge denne dikotomi. En kobling mellem den Holmske idealisme, og en systemtankegang fra senere tids historiografi (Kjærgaard og Jespersen) vil derfor i højere grad være i overensstemmelse med kilderne. Selvom denne undersøgelse således læner sig op af Kjærgaards resultater, er det værd at

bemærke flere forskelle. Hvor Kjærgaard i statens vækst og i den ændrede praksis på udskrivningsområdet kun ser en kalkuleret centraliseringsbevægelse, argumenterer denne undersøgelse for at debatten på reformmodstandernes side (og sandsynligvis også på reformvennernes) har været kendetegnet af klare ideologiske målsætninger.

Om end Holm skævvrider billedet af reformernes aktører, havde han således under alle omstændigheder ret i, at debatten om reformerne var en kamp – ikke en hyggelig smalltalk.⁹⁹ Oplysningstiden og reformdebatten var en kamp mellem nyt og gammelt, modsatrettede værdier og diametralt modsatte samfundssystemer. At der lå økonomiske hensyn bag godsejernes ideologi benægtes ikke, men det udelukker ikke en ægte følt passion for det patriarkalske samfund.¹⁰⁰ Reformerne har været et skel mellem dem, der så godsejerne som løsningen, og dem, der så godsejerne som problemet. Ligeledes har reformerne udgjort et skel imellem dem, der mente bonden kunne administrere friheden, og dem, der mente det modsatte. Og endelig var reformerne et skel imellem dem, der så staten som løsningen, og dem, der så den som en del af problemet.

Oplysningstidens republikanske begrebsapparat har blot hegemoni på overfladen af debathavet. De værdiantagelser om menneskesyn og gensidighed, der gemmer sig overalt i debattens dybde, er i direkte uoverensstemmelse hermed. Oplysningstidens gennemslagskraft fremstår derfor overvurderet, og den patriarkalske ideologi tilsvarende undervurderet. Overordnet problematiserer undersøgelsen derfor moderniseringsprocessens dybde. I lyset af resultaterne bør den forventede forandringshastighed skrues væsentligt ned. I den evige historiske diskussion om forholdet mellem kontinuitet og brud, er reformmodstandens patriarkalske ideologi midt i oplysningstiden med til at sætte to tykke streger under kontinuiteten i historien.

Det er således godtgjort, at den skelnen mellem reformmodstandere og reformvenner på basis af frihedsforståelse, der har sin ældste fortaler i reformernes samtid og lever videre i Horstbøll, er ganske velfunderet. Menneskesynet hos reformmodstanderne er misantropisk og den direkte årsag til modviljen mod reformer, og udgør således en kraftig skillelinje mellem reformtilhængere og modstandere.

Grunden til, at reformmodstanden ofte er blevet fortolket som frihedsfjendsk, skyldes både gårdmandslinjens skævvredne forståelse af reformperioden og selve det patriarkalske samfund, men også den for en moderne beskuer betydelige disharmoni mellem det samfunds- og menneskesyn, der forsvares, og det begrebsbrug, der anvendes. Fortidens mennesker skal forstås på egne vilkår, og det

99 Fra denne betragtning stammer artiklens titel, der netop læner sig op af Holms hovedværk om landboreformerne.

100 Et godt eksempel på motivernes kompleksitet er Rosenkrantz' 7 fordele ved stavnsbåndet. De er både økonomiske, agrare og patriarkalske.

er derfor ikke overraskende, at argumentationsanalysen af reformmodstanderne viser, at godsejerne havde en positiv opfattelse af det system, de forsvarede. Udfordringen for den moderne beskuer ligger dermed i forståelsen af det patriarkalske samfund – hvis man ikke forstår dette, glipper forståelsen af reformmodstanden og dens frihedsbegreb, der bliver fortolke som frihedsfjendskab eller ren magtkamp mellem decentrale og centrale institutioner.

NILS VALDERSDORF JENSEN

CAND. MAG. (HISTORIE OG MUSEOLOGI)

VIDENSKABELIG ASSISTENT VED SVENDBORG MUSEUM

EMAIL: NVJ@SVENDBORGMUSEUM.DK

ABSTRACT

Passion for patriarchalism: opposition against agrarian reforms 1786-1790

Nils Valdersdorf Jensen

Svendborg Museum. E-mail: nvj@svendborgmuseum.dk

The matter in question for this article is the resistance towards the reforms of peasant adscription and probate law in the years from 1786 to 1790. In the debate concerning the abolition of peasant adscription the proprietors are reluctant to grant the peasants full freedom. Instead they argue that the emancipation will be detrimental to the nation's wealth and the military's strength. The proprietors do not attack the ideal of freedom rather they focus on the practical consequences of emancipation instead.

In regards to the reform of probate law the responses are strikingly unanimous. All the proprietors resist the proposal to remove probate authority from the proprietors. In the process of doing so, they all build their arguments upon patriarchal values and a paternalistic view on the peasant class. The article's analysis of their concept of freedom showcases an absolutist concept of freedom closely intertwined with the patriarchal society.

The results show that underneath the Enlightenment runs a strong stream of traditional values – a passion for patriarchalism - that needs to be accounted for when examining this period. The results testify that a dichotomy between modern and traditional thinking doesn't match the historical reality. The proprietors themselves are a good example of the nuances between the black and white, and their struggle needs to be reviewed.

PARTICIPERENDE KOLONIALISME?

1800-TALLETS AABENRAASØFART I GLOBALT PERSPEKTIV

■ MIKKEL LETH JESPERSEN

I løbet af 1700-tallet udviklede købstaden Aabenraa sig til en udpræget søfartsby. Det begyndte med rejser ind i Østersøen og blev med tiden til europæisk langfart mellem Østersøen og Middelhavet. Bevarede skibsportrætter fra slutningen af århundredet viser således Aabenraaskibe ligge for anker ved italienske havnebyer som Venedig, Ancona og Neapel. I ly af de danske handels- og fredsaftaler med barbareskstatene i Nordafrika og den danske neutralitetspolitik sejlede skibene fra Aabenraa nogenlunde uhindret på europæisk langfart fra midten af 1700-tallet og frem til Englandskrigene.¹ I 1807 var det endegyldigt slut med den danske neutralitet, og søkrigen mod England brød ud i lys lue med tabet af den danske flåde til følge. Danske handelsskibe var nu et let bytte for britiske orlogsskibe, og de i Aabenraa hjemmehørende skibe blev enten opbragt eller gik i sikker havn hos venligtsindede nationer, indtil det atter blev muligt at sejle uforstyrret.

Da Englandskrigene sluttede i 1814, og tabet blev gjort op, var Aabenraas handelsflåde reduceret til omkring halvdelen af sin tidligere størrelse. Man skulle nu bygge byens søfart op igen, og det vel at mærke under helt nye forhold. Ikke alene havde den danske stat mistet Norge. Den havde også fået sin militære og udenrigspolitiske magt væsentligt reduceret. Til at begynde med var det fortsat den europæiske langfart, der var vigtigst for Aabenraaskibene, men i løbet af 1820'erne sejlede stadig flere af byens skibe til Sydamerika. Det blev første led i udviklingen af en verdensomspændende søfartstradition og grundlaget for, at Aabenraa i 1860'erne kunne overhale sin store naboby mod syd, Flensborg, og indtage pladsen som *den* slesvigske købstad med størst tonnage.² 1880'erne bød imidlertid på en forholdsvis brat afvikling af byens sejlskibsflåde, og således sluttede et spektakulært kapitel i byens søfartshistorie.

I den lokalhistoriske litteratur bliver Aabenraas udvikling til søfartsby forklaret med beliggenheden ved den brede og dybe Aabenraa Fjord. På alle andre

1 Dan H. Andersen: *The Danish Flag in the Mediterranean. Shipping and Trade, 1747-1807*, 2 bind, utrykt ph.d.-afhandling fra European University Institute (EUI) i Firenze, København 2000.

2 Ingwer E. Momsen: "Statistik des schleswig-holsteinischen Schiffbestandes 1745-1865", *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins* 66 og 67, 1996.

sider er købstaden omkranset af høje bakker, som før industrialiseringen gjorde det besværligt at komme til og fra byen fra landsiden. Derfor foretrak Aabenraas indbyggere vandvejen. Bakkerne omkring købstaden var desuden beklædt med store skove, hvor man kunne hente tømmer til det træskibsbyggeri, som i løbet af 1800-tallet blev blandt de allerbedste.³ De naturgivne forhold vekselvirkede med et driftigt og risikovilligt skippermiljø, der indhentede erfaring fra europæisk langfart. Anvendelsen af partsrederiet som finansieringsform gjorde det muligt for mange af byens øvrige indbyggere at skyde penge i skibene.⁴ Samtidig udviklede man et dynamisk samarbejde med det nordøstlige opland, halvøen Løjt Land, hvor bondebefolkningen både investerede i Aabenraaskibene og fungerede som mandskab om bord.⁵ Da mulighederne for transatlantisk langfart bød sig i årene omkring 1820, kunne Aabenraa således stille med erfarne søfolk på lokalt finansierede skibe, der for en stor dels vedkomne var hjemmebyggede.

Det lokale perspektiv giver dog kun en del af forklaringen på, hvorfor Aabenraasøfarten fra 1820'erne udviklede sig til et verdensomspændende fænomen. Den anden del skal findes i udviklingen på den globale scene, hvor den hastigt ekspanderende europæiske kolonialisme i resten af verden, som også den danske stat tog del i, skabte nye muligheder for europæisk søfart. Aabenraaskibenes sejlads havde ingen væsentlig forbindelse til den danske statsbårne kolonialisme, hvilket sandsynligvis er årsagen til, at Aabenraasøfarten hidtil kun er blevet beskrevet i sin lokale sammenhæng. Den danske kolonihistorie beskæftiger sig næsten udelukkende med sejladsen på de danske kolonier i Ostindien (Trankebar, Serampore og Nikobarerne), Vestindien (Skt. Thomas, Skt. Jan og Skt. Croix), Nordatlanten (Island, Grønland og Færøerne) samt slaveforterne på den afrikanske Guldkyst.⁶ Bortset fra nogle enkelte rejser til Dansk Vestindien, optræder ingen af disse besiddelser som væsentlige destinationer for Aabenraaskibene, der således ikke var nævneværdigt involveret i det, man traditionelt opfatter som den danske kolonialisme. De sejlede på lande, der enten ikke var kolonier i klassisk forstand, men præget af koloniale relationer, eller som var andre europæiske staters kolonier. I mange forhold spillede det formentlig ikke nogen større rolle for det enkelte skib og dets besætning, om det havde hjemhavn i koloni-

3 Hans Schlaikier og Mads Michelsen: *Aabenraa Søfarts Historie*, Aabenraa: Aabenraa Museum 1929, s. 167 og 213f; Erik Møller Nielsen: *Fra Klamp til Konstruktion. Fra håndværk til ingeniørkunst i Aabenraa's sejlskibsbyggeri ca. 1800-1880*, Aabenraa: Aabenraa museum 2000.

4 Ole Mørkegaard: *Søen, slægten og hjemstavnen. En undersøgelse af livsformer på åbenråegnen 1700-1900*, København: Museum Tusculanums Forlag 1993.

5 Carsten Porskrog Rasmussen: "Løjt – et maritimt miljø", i Mikkel Leth Jespersen (red.): *Søfart selvfølgelig. Festskrift i anledning af Aabenraa Museums 125-års jubilæum*, Aabenraa: Aabenraa Museum 2012, s. 42-48.

6 Se f.eks. Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen: *Det Danske Imperium. Storhed og fald*, København: Aschehoug 2004; Peter Hoxer Jensen, Leif Haar, Morten Hahn-Pedersen, Kaare Ulrich Jessen og Aksel Damsgaard-Madsen (red.): *Dansk kolonihistorie. Indføring og studier*, Aarhus: Forlaget HISTORIA 1981, 1983.

magten, eller om det kom fra et andet europæisk land og derfor blot nød godt af de handelsmæssige forbindelser, kolonialismen åbnede mulighed for. Det afgørende var indtjeningen og dermed en øget økonomisk velstand i de europæiske lokalområder, som deltog i de forskellige former for kolonialismes ulige handelsrelationer.

De forhold, der bestemte, hvor Aabenraaskibene sejlede hen og under hvilke betingelser, det foregik, blev formet af periodens globale politiske og økonomiske udvikling. Det gjaldt ikke mindst Sydamerikas løsrivelse fra Spanien og Portugal samt briternes "åbning" af Kina. Det kunne således også være en enkelt begivenhed i en fjern egn af verden, der i øvrigt intet havde med Danmark endsige Aabenraa at gøre, der afgjorde skibenes destinationer. Samlet set var perioden karakteriseret af en stadig tættere kontakt mellem verdensdelene – en øget globalisering. Hovedårsagen til denne udvikling skal findes inden for den europæiske, især den britiske, industri i 1800-tallet med et stigende behov for råstoffer og markeder til afsætning af produkter. Den europæiske befolkning voksede i samme periode hastigt, hvilket fik efterspørgslen på kolonialvarer fra fjerne egne af verden til at stige. Drivkraften i den øgede globalisering var således en voksende samhandel mellem kontinenterne, der fandt sted på europæisk initiativ.⁷ En stadig skarpere opdeling af råvareproduktion og forarbejdningsindustri mellem forskellige dele af verden accelererede den økonomiske interaktion, der snart blev ledsaget af tættere forbindelser inden for blandt andet politik, kommunikation og kultur. I den sammenhæng blev der behov for store og gode sejlskibe bemandede med duelige søfolk til transport af varer og mennesker mellem verdensdelene. Dermed opstod nye muligheder for skibene fra Aabenraa.

I stedet for det lokale eller nationale perspektiver er det således interessant at se Aabenraasøfarten i et globalhistorisk perspektiv. Globalhistorien er en tradition med dybe historiske rødder, som dog først har udkrystalliseret sig i en selvstændig forskningsgren inden for historiefaget i løbet af de sidste 20-30 år. I sin indledende programartikel til første nummer af *Journal of Global History*, der udkom i 2006, udpegede Patrick O'Brien to hovedretninger inden for globalhistorien. Den ene retning benytter sig af forskellige former for komparation mellem afgrænsede samfund med forskellige geografiske placeringer, mens den anden retning undersøger kontakter og forbindelser på tværs af politiske og kulturelle skel. Ved at undersøge en lokal søfartstradition og analysere den i sin internationale, økonomiske og politiske sammenhæng – på tværs af nationale og geografiske skel – placerer nærværende artikel sig inden for sidstnævnte retning af globalhistorien.⁸ Ambitionen med at skrive Aabenraas søfartshistorie i 1800-tallet

7 Bernhard Porter: *The Lion's Share. A Short History of British Imperialism 1850-1995*. 3. udgave, Harlow: Longman 1995, s. 3.

8 Patrick O'Brien: "Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history", *Journal of Global History* 1, 2006, s. 3-39, s. 5.

som globalhistorie er at vise, hvorledes byens søfartstradition var formet af en international udvikling, der kun træder frem, hvis den anskues i et globalt perspektiv.

1800-TALLETS KOLONIALISME

Et vigtigt led i 1800-tallets globalisering var kolonialismen. Europæerne havde ganske vist haft kolonier i den oversøiske verden helt tilbage til 1500-tallet, men under anførsel af Storbritannien blev kolonialismen, og den hermed forbundne imperialisme, intensiveret i løbet af 1800-tallet. Som den tyske historiker Jürgen Osterhammel formulerer det i sit værk om 1800-tallets historie *Die Verwandlung der Welt* var tidens kolonialisme og imperialisme så fundamentale fænomener, at de må tænkes med i alt, hvad der skete i perioden.⁹ En pointe, der træder tydeligt frem, når man ser nærmere på 1800-tallets Aabenraasøfart.

Europæernes interesse for andre verdensdele var først og fremmest motiveret af handel. En handel, der i nogle tilfælde kunne foregå uden videre, mens den i andre tilfælde måtte understøttes af et vist politisk pres på magthaverne i de oversøiske områder. Det politiske pres blev udøvet forskelligt alt efter koloniseringsintensitet: Dels indtog europæerne større landområder – som regel med militær magt – og etablerede et lokalt administrativt system (som f.eks. i Sydamerika). Herefter forhindrede kolonimagterne udviklingen af en egen industri i kolonierne, men importerede i stedet råvarer fra kolonierne og tvang dem derpå til at være marked for forarbejdede produkter fra koloniherrernes (proto)industrier. Da samhandel mellem kolonien og tredjelande ydermere blev forbudt – for Storbritanniens vedkommende ved hjælp af de såkaldte *Navigation Acts*, hvoraf de første blev udstedt i 1651 – undgik kolonimagterne således konkurrence fra kolonierne. I nogle områder betød denne koloniseringsform en massiv indvandring af europæiske kolonister (som f.eks. i USA, Australien og Sydafrika), mens den i andre områder alene medførte en begrænset indvandring af en lille skare embedsmænd og soldater (f.eks. i Indien og Grønland). Dels anlagde europæerne handelsstationer langs kysten (som f.eks. i Indien, Kina og Afrika), der formidlede ressourcer, oftest opkøbt i baglandet. Både indtagelsen af større landområder med oprettelsen af lokale administrative strukturer til følge og anlægningen af handelsstationer udgjorde formel kolonialisme.

Den formelle kolonialisme var fremherskende i århundrederne frem til omkring år 1800, men var som regel både dyr og besværlig. Derfor blev kolonimagterne med tiden mere interesserede i muligheden for at drive handel uden at blive direkte politisk involverede. På liberalt initiativ skiftede de europæiske magter – fortsat anført af Storbritannien – derfor strategi i begyndelsen af 1800-tallet og gik nu over til etablering af mindre formaliserede koloniale relationer. Om dette

9 Jürgen Osterhammel: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München: C.H. Beck 2009, s. 16.

såkaldte "informal empire" skrev John Gallagher og Ronald Robinson den grundlæggende artikel "The Imperialism of Free Trade" i *The Economic History Review* i 1953. "It ought to be a commonplace that Great Britain during the nineteenth century expanded overseas by means of »informal empire« as much as by acquiring dominion in the strict constitutional sense", hævdede de.¹⁰ Den formelle imperialisme alene gav således ikke et retvisende billede af den magt, briterne satte bag deres handelsinteresser. Gallagher og Robinson konstaterede, at briternes strategi i 1800-tallet var "trade with informal control if possible; trade with rule if necessary".¹¹

Den uformelle kontrol blev ifølge Gallagher og Robinson udøvet gennem diplomatisk og militært pres, bakket op af enkeltstående målrettede flådeoperationer, som gav briterne adgang til lokale markeder, hvor de kunne afsætte deres industriprodukter og opkøbe lokale varer, primært forholdsvis uforarbejdede naturprodukter. Storbritannien sikrede sig samtidig retlige garantier for britiske statsborgere og deres ejendom. De latinamerikanske stater, Kina, Japan, Siam, Persien og Det Osmanniske Rige er eksempler på stater, der beholdt deres formelle selvstændighed, men som i denne periode blev udsat for uformel britisk kolonialisme. De formelle kolonier blev således blot synlige manifestationer af det store u håndgribelige netværk af magt og indflydelse, som Storbritannien efterhånden havde spundet det meste af verden ind i. Ifølge den britiske selvforståelse var denne måde at dominere verden på blot et udtryk for industriel og handelsmæssig overlegenhed.¹²

I modsætning til Storbritannien var de tyske by- og fyrstestater ikke nævneværdigt involveret i kolonialismen før år 1800. Der havde ikke været nogen kontakt mellem de store tyske havnebyer og oversøiske kolonier, faktisk havde byernes skibe været henvist til nordeuropæisk sejlads, da man hverken havde kolonier eller adgang til Middelhavet – sidstnævnte krævede handelstraktater med de muslimske barbareskstater i Nordafrika, hvis kaperskibe patruljerede Middelhavet. Først med ophøret af Den Amerikanske Uafhængighedskrig i 1783 blev adgangen til et oversøisk marked åbnet: Det nordamerikanske. Forventningerne om en udbytterig fragtsejlads blev dog skuffede. Under indtryk af Napoleonskrigene åbnede England sine ostindiske besiddelser for andre nationers skibe i 1797 og muliggjorde herved en kort storhedstid for Hamborgs søfart frem til 1804. Det var dog først efter Napoleonskrigenes afslutning, at Hamborg fik gang i en varig sejlads på oversøiske territorier, da man indledte en omfattende fragtfart på Sydamerika, hvor de tidligere kolonier var i færd med at løsrive sig fra Spanien og Portugal. Den nye situation fik en Hamborgskøbmand til at meddele,

10 John Gallagher og Ronald Robinson: "The Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review*, Second series, 6 (1), 1953, s. 1.

11 Gallagher og Robinson: "The Imperialism of Free Trade", s. 13.

12 Porter: *The Lion's Share*, s. 1ff.

at "Hamborg har fået kolonier".¹³ Det havde den store Hansestad ganske vist ikke, men Hamborg var blevet en deltager i den uformelle videreførelse af europæisk kolonialisme i første omgang praktiseret i Sydamerika og siden fortsat i Fjernøsten.¹⁴

Den tyske historiker Bert Becker har formuleret begrebet *participerende kolonialisme* ("partizipierender Kolonialismus") om de tyske købmænds aktiviteter i den britiske kronkoloni Hongkong i anden halvdel af 1800-tallet. Som tyskere stod købmændene uden for koloniens politiske liv, men via deres handelsmæssige aktiviteter, ikke mindst engagementet i udenrigshandelen, var de dybt involveret i de koloniale relationer.¹⁵ De lukrerede i kraft af deres handel og søfart på briternes militært understøttede politiske engagement i kolonien, og det i en grad der ellers ikke ville have været mulig, hvorfor de tyske købmænd kan siges at have taget del i kolonialismen. Den participerende kolonialisme var således både billigere og mindre kompliceret for de tyske by- og fyrstestater end det at være kolonimagt. Omvendt havde formen den ulempe for de handlende og søfarende, at der ikke var megen hjælp at hente, når købmænd og søfarende kom i vanskeligheder i det fremmede. Det er ikke overraskende, at begrebet participerende kolonialisme blev introduceret af en kender af tysk historie, da netop den tyske kolonialisme frem til 1880'erne – på nær et par ubetydelige undtagelser – udelukkende var enten uformel eller participerende. Den participerende kolonialismes fraværende militære understøttelse stod i stærk kontrast til kolonimagternes, især briternes, langt mere omfattende tilstedeværelse og direkte engagement. Et engagement, der – med Robert G. Albions ord – havde stor psykologisk betydning:

The Royal Navy's constant showing of the flag in distant waters also promoted British interests. Only in occasional emergencies did naval forces intervene ashore, but their very presence had a valuable psychological effect. That is attested by occasional plaintive memorials from American mariners and merchants in Latin American ports, urging the presence of United States warships; the Royal Navy, they pointed out, was always present, and no one ever pushed the British around.¹⁶

Da de danske kolonier i løbet af 1800-tallet blev mindre rentable, måtte dansk oversøisk søfart klare sig ved at sejle på andre staters kolonier eller områder, der ikke var underlagt formel kolonialisme. Danmarks status som kolonimagt blev svækket. Trankebar og Serampore blev solgt i 1845, og i 1850 fulgte sal-

13 Otto Mathies: *Hamburgs Reederei 1814-1914*, Hamburg: L. Friedrichsen & Co. 1924, s. 6.

14 Jürgen Osterhammel: *Kolonialismus. Geschichte – Formen – Folgen*, München: C.H. Beck 1995, s. 23ff.

15 Bert Becker: "Das deutsche Hongkong – Imperialismus und partizipierender Kolonialismus vor 1914", i Markus A. Denzel: *Deutsche Eliten in Übersee* (16. bis frühes 20. Jahrhundert), St. Katharinen: Scripta-Mercaturae-Verlag 2006, s. 361-376.

16 Albion: "Capital movement and transportation", s. 370.

get af Guldkysten. Nu var der kun De Dansk Vestindiske Øer tilbage blandt de danske tropekolonier, og indtægterne fra øerne faldt. Samtidig tabte øerne betydning for dansk søfart, og 1860'erne bød på flere salgsforsøg, men først under Den Første Verdenskrig lykkedes et salg.¹⁷ Med skibene fra Aabenraa i forreste linje og i størst antal sejlede et stigende antal skibe fra danske søfartsbyer til oversøiske havnebyer, underlagt eller under betydelig indflydelse af fremmede magter. Handelshistorikeren Jürgen Brockstedt beskriver, hvorledes de slesvig-holstenske handlende i Sydamerika måtte forholde sig politisk neutrale, da de ikke kunne forvente hjælp hjemmefra: "Schutz und Unterstützung durch die Kriegsmarine ihrer Heimatländer genossen fast nur die Engländer, Amerikaner und Franzosen".¹⁸ I tiden efter 1864 sejlede Aabenraaskibene ikke længere under dansk flag, men da Preussen ikke var kolonimagt, ændrede nationalitetsskiftet ikke væsentligt på skibenes status: De repræsenterede stadig hverken en formel eller uformel kolonimagt. Måske Bert Beckers begreb *participerende kolonialisme* også kunne bidrage til at karakterisere den funktion, skibene fra Aabenraa havde i de europæiske relationer til de oversøiske områder.

I dansk sammenhæng findes et stort antal eksempler på, at enkeltpersoner og grupper deltog i andre europæiske staters kolonialisme. Blandt de mange enkeltpersoner kan nævnes Johan Peter Petersen, der ernærede sig som kaptajn og diamanthandler i den britiske Kap Koloni i 1870'ernes Sydafrika.¹⁹ Blandt grupperne har der for eksempel samlet sig forskningsmæssig interesse om danske missionærer i Indien i slutningen af 1800-tallet og deres forhold til den britiske kolonimagt,²⁰ samt om de danskere, der i samme periode var i Congo under den belgiske kong Leopolds regime. I 2003 blev deres skæbne beskrevet i en omfattende antologi.²¹ Nok var nationalstaten en vigtig drivkraft i kolonialismen, men som disse eksempler viser, gik kolonialismen i høj grad på tværs af statslige grænser og må derfor undersøges globalhistorisk, hvis den skal belyses i al sin mangfoldighed.

EN NY KOLONIALISME I SYDAMERIKA

Storbritannien havde længe interesseret sig for det spanske Sydamerikas ædelmetaller og markedspotentiale som aftager af britiske varer, da britiske krigsskibe i 1808 eskorterede den portugisiske prinseregent over Atlanten til gengæld for

17 Bregnsbo og Jensen: *Det Danske Imperium*, s. 180f og 206.

18 Jürgen Brockstedt: *Die Schifffahrt- und Handelsbeziehungen Schleswig-Holsteins nach Lateinamerika 1815-1848*, Køln/Wien: Böhlau Verlag 1975, s. 185.

19 Se f.eks. Mikkel Leth Jespersen: *Diamant-Petersen. Kaptajn og Diamanthandler i 1870'ernes Sydafrika*, Aabenraa: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa 2011.

20 Niels Brimnes: "Danmark i postkolonialismens vridemaskine", *Temp. Tidsskrift for historie* 6, 2013, s. 183-193, s. 186.

21 Ann Vibeke Knudsen: *Bornholm-Congo-tur/retur*, Rønne: Bornholms Museum 2003.

vidtgående handelsprivilegier.²² I tiden omkring 1820 kunne den danske gesandt i Rio de Janeiro rapportere hjem, at briterne lagde et stort engagement i de tidligere spanske kolonier i Sydamerika.²³ At interessen også gjaldt Brasilien, kan eksempelvis læses i en depeche af 14. december 1844, hvor den danske generalkonsul i Rio de Janeiro fortæller om briternes vanskeligheder med at få fornyet deres handelstraktat med Brasilien. Det fandt han urimeligt, da britiske undersåtters kapitaler i Brasilien var uhyre.²⁴

Sydamerika blev ifølge Robert G. Albion endnu mere afhængig af importerede europæisk forarbejdede varer efter løsrivelsen fra kolonimagterne i de første årtier af 1800-tallet, end kontinentet hidtil havde været. Som sædvanligt var det briterne, der gik forrest. De havde haft en finger med i de revolutioner, der førte til Sydamerikas løsrivelse fra de europæiske koloniherrer, og de gjorde meget for at udnytte den nye politiske og økonomiske situation. Den økonomiske udvikling i det første årti af Sydamerikas nyvundne selvstændighed blev kraftigt accelereret af briternes bestræbelser på at sikre nye afsætningsmarkeder for deres manufakturvarer og fragtmarkeder for deres handelsflåde.²⁵

Efter løsrivelsen fra koloniherrerne var udenrigshandelen i størstedelen af Sydamerika fortsat kontrolleret af udlændinge, og de unge stater manglede ikke bare skibe, men også finansielle institutioner, der kunne levere kredit og forsikringer. Det sydamerikanske kontinent var på mange måder blevet mere kolonialt efter løsrivelsen fra dets formelle koloniherrer, end det havde været før.²⁶

Hvad man ikke havde i Sydamerika, havde man blandt andet i Hamborg, der var præget af et velorganiseret og vidt forgrenet handelsliv, som både kunne finansiere, befragte og forsikre egne skibe og skibe fra andre byer, der sejlede på byens havn. Et hastigt voksende antal af disse skibe sejlede på Latinamerika, og det er her, skibene fra Aabenraa kommer ind i billedet. Søfartsmiljøet i den lille slesvigske købstad havde traditionelt været orienteret mod København, men efter Napoleonskrigene var det ikke lykkedes for den danske hovedstad at genvinde sin tidligere position som stabelhavn for forsyningen af det nordeuropæiske marked med kolonialvarer. Flere af byens store handelshuse gik bankerot, og derfor vendte rederne fra Aabenraa sig mod Hamborg, hvor handel og søfart blomstrede, mens byens oversøiske engagement steg.²⁷

22 Bjørn Kullmann og Steen Ousager: *Brasilianske forbindelser. Dansk virke i Brasilien gennem 400 år*. 2 bind, Odense: Odense Universitetsforlag 1996, bind 1, s. 34.

23 Kullmann og Ousager: *Brasilianske forbindelser*, bind 1, s. 50f.

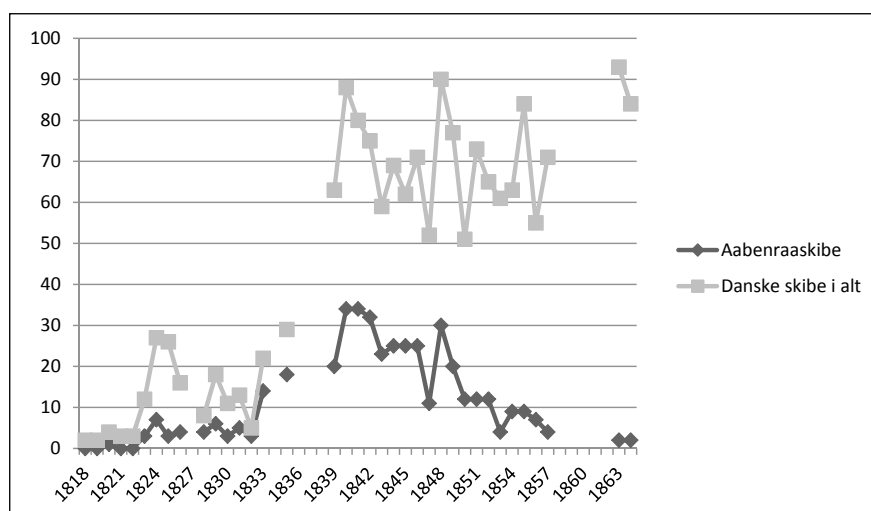
24 Rigsarkivet, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Handels- og Konsulatkontoret, Konsulatsrapporter m.m., Brasilien, Rio de Janeiro 1818-1848, pk. nr. 2985.

25 Robert G. Albion: "Capital movement and transportation. British Shipping and Latin America, 1806-1914", *Journal of economic history* 11 (4), 1951, s. 361-374, s. 361.

26 William S. Maltby: *The rise and fall of the Spanish empire*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2009, s. 187.

27 Gottlieb Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850*, Tønder: Historisk samfund for Sønderjylland 1961, s. 55ff. og 106ff.

Fra 1820'erne voksede antallet af Aabenraaskibe, der sejlede på Sydamerika, støt, og snart kom byens skibe til at dominere den danske sejlads på Rio de Janeiro, kontinentets vigtigste havneby. Rio de Janeiro var desuden hovedstad i Brasilien, der var blevet åbnet for frihandel i 1808, fik ophævet sin kolonistatus i 1815 og blev et selvstændigt kejserrige i 1822. I 1828 indgik Danmark en handelstraktat med Brasilien, der, sammen med Brasiliens øvrige handelstraktater med andre europæiske stater, af røster i det brasilianske parlament blev betegnet som en videreførelse af kolonipolitikken. Til trods for store anstrengelser fra de europæiske magters side, blev traktaterne da heller ikke fornyet, efterhånden som de udløb op gennem 1830'erne og 1840'erne. Brasilien var i færd med at løsrive sig fra de koloniale bånd, der fortsat prægede landets relationer til de europæiske stater.²⁸

Figur 1: Danske skibsanløb i Rio de Janeiro og Aabenraaskibenes andel heraf. Kilde: Konsulatsskibslisterne, Handelstoldkammeret og Kommercekollegiet, efter 1847 Udenrigsministeriet (RA)

Aabenraaskibenes anløb i Rio de Janeiro steg fra et beskedent niveau på 3 til 7 skibsanløb om året i 1820'erne til omkring 20 om året i anden halvdel af 1830'erne. I Rio de Janeiro hentede man først og fremmest kaffe, dernæst huder og sukker. Med sig bragte man hovedsageligt salt og stykgods. I anden halvdel af 1820'erne sejlede flere Aabenraaskibe også tyske kolonister og lejesoldater til Brasilien, men det hørte op igen omkring 1830. I det omfang de danske konsulats-rapporter fra den brasilianske hovedstad omtaler handelsskibe, er det næsten udelukkende skibene fra Aabenraa, og det i særdeles rosende vendinger. Det

28 Birgitte Holten: "Viden og magt. Danmark, Brasilien og diplomatiet", 1066. Tidsskrift for Historie 4, 2004, s. 3-15.

gjaldt ikke mindst de skibe, der tilhørte den lokale Aabenraamatador og forhen-værende kaptajn Jørgen Bruhn (1781-1858). I en konsulatsrapport fra 1836 tilskrives han hele æren for den høje anseelse, som de danske skibe angiveligt nød i Rio de Janeiro. Han stod selv for bygningen af sine stærke og hurtige skibe og sørgede for gode skibsførere. Resultatet var da også, at skibene almindeligvis bragte deres ladninger hurtigere og bedre bevaret frem til bestemmelsesstedet end de fleste andre nationers skibe. Det fortælles, at købmændene i Rio de Janeiro ligefrem lod deres varer ligge og vente på, at der ankom et skib fra Aabenraa. Æren for den stigning, der fandt sted i den danske fragtfart på Rio de Janeiro, kan således langt hen ad vejen tilskrives Aabenraaskibene.²⁹ Højdepunktet for antallet af Aabenraaskibe i Rio de Janeiro nåedes i 1840 og 1841 med hele 34 skibsanløb om året, hvilket var mere end en tredjedel af de danske skibsanløb i Rio de Janeiro i disse år. Denne dominans gav kaptajnerne fra Aabenraa en høj selvtilid, og under en munter diskussion på havnekajen i Rio de Janeiro i 1839 skulle en af dem angiveligt have udtalt, at første gang han kom til Rio de Janeiro, var han blevet spurgt "ob Danmark in Apenrade lag, oder ob wir Nachbarn waren".³⁰

I 1840'erne begyndte antallet af Aabenraaskibe, der anløb Rio de Janeiro, langsomt at falde, en tendens der forstærkedes i 1850'erne, og efterhånden mødte man stadig flere skibe fra andre danske provinsbyer på den sydamerikanske østkyst.³¹ I stedet sejlede en del Aabenraaskibe rundt om Kap Horn og op langs den amerikanske vestkyst, hvor der var blevet etableret handelsdiplomatiske forbindelser i årene omkring 1840. Baggrunden var, at den danske generalkonsul i Rio de Janeiro havde foreslået, at regeringen gjorde noget for at vise det danske flag i forbindelse med nogle uroligheder i Brasilien. Det blev besluttet, at man ville udsende en orlogsfregat til Vestindien og den øverste del af den sydamerikanske østkyst. De fire mest betydningsfulde blandt de danske langfartsbyer – København, Altona, Flensborg og Aabenraa – blev spurgt til råds i sagen. Borgerne i Aabenraa mente dog ikke, at der var behov for at vise det danske flag i de to nævnte områder, men at en tur til Rio de la Plata-regionen, det vil sige Montevideo og Buenos Aires, rundt om Kap Horn og op langs vestkysten til Valparaiso i Chile, Callao i Peru og Guayaquil i Ecuador ville gavne den danske søfart:

Nachdem das Schreiben des Apenrader Magistrats vom 25 d.M. [Märztz] der Versammlung vorgelegt worden, war man einstimmig der Ansicht, daß es für das Interesse des hiesigen Handels und hiesigen Schifffahrt weit zweckdienlicher sein werde, wenn die auszusendende Kgl. dänische Fregatte, statt Häfen im westindischen Inselmeere anzulaufen, mehrere Häfen an der Westküste von Südamerika besuchte. Man war

29 Rigsarkivet, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Handels- og Konsulatkontoret, Konsulatsrapporter m.m., Brasilien, Rio de Janeiro 1818-1848, pk. nr. 2985.

30 Schlaikier og Michelsen: *Aabenraa Søfarts Historie*, s. 176.

31 Kullmann og Ousager: *Brasilianske forbindelser*, bind 1, s. 121.

nämlich der Ansicht, daß die dänische Flagge in Westindien bereits hinlänglich bekannt und respectirt sei, zumal da fortwährend ein dänisches Kriegsschiff dort stationirt sei. Dagegen sei die dänische Kriegsflagge auf der Westküste Amerikas noch nie entfaltet worden, obwohl namentlich die hiesigen Schiffe vorzugsweise die dortigen Häfen besuchten. Von dem Anlaufen dieser Häfen obseiten eines Kriegsschiffes würde nur Vortheile für unseren Handel und unsere Schifffahrt zu gewärtigen sein, zumal wenn eine Anerkennung der verschiedenen dortigen Staaten damit in Verbindung gesetzt würde.³²

Kongen lyttede til rådet fra Aabenraa, og i 1840 blev fregatten *Bellona* sendt af sted. Da ekspeditionen kunne anses som vellykket, skrev kongen til borgerne i Aabenraa for at takke dem for deres råd. De søfartsorienterede borgere i Aabenraa havde således, på grund af deres enestående kendskab til de fjerne kyster, held med at påvirke det centrale politiske system, og Aabenraa fik derved politisk opbakning fra den danske regering til sin handel og søfart. Udsendelsen af det danske krigsskib til Sydamerika fandt kongen så vellykket, at succesen blev gentaget i 1843 og yderligere to gange i løbet af 1850'erne. Det danske flag blev vist i håb om at markere sig politisk til gavn for de danske handelsforbindelser.³³ Det er dog vanskeligt at vurdere, om de danske orlogsskibes besøg i de sydamerikanske havne havde nogen betydning udover at muliggøre de diplomatiske forhandlinger, som cheferne indgik i.

Sejladsen på Sydamerika var et fantastisk erhvervseventyr for Aabenraa og blev udgangspunktet for byens verdensomspændende søfart i den efterfølgende periode. Allerede i samtiden blev det bemærket, at Aabenraa og flere andre slesvig-holstenske købstæder havde fået tilført betydelige ressourcer fra søfarten på Sydamerika. Hvis den ophørte, ville de synke tilbage til fortidens ubetydelighed, var der nogen, der mente.³⁴ Det er ikke muligt, at opgøre den rigdom, der tilflød Aabenraa som en direkte konsekvens af deltagelsen i Sydamerikafarten, men de overordnede ressourcestrømme kan identificeres. For det første fik skibsrederne et udbytte af deres investeringer i skibene. Der kunne være tale om betydelige summer for storredere som den tidligere omtalte Jørgen Bruhn, men også mindre formuende personer havde mulighed for at købe en anpart i et skib og derved få del i dets indtjening. For det andet var der de penge, som sømændene fra Aabenraa tjente om bord på skibene, hvoraf en del blev sendt hjem til familien, og en del blev sparet op til alderdommen. Kaptajnsgårdene på Løjt Land er et godt eksempel på, hvorledes pengene blev investeret på Aabenraaegnen. Endelig var der

32 Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa Købstad, 1679-1867, *Søfartssager*, Sager vedr. skibsfarten 1818-1867, 157C.

33 Anders Monrad Møller: *Dansk søfartshistorie*, bind. 4, "1814-1870, Med korn og Kul", København: Gyldendal 1997, s. 111.

34 Kullmann og Ousager: *Brasilianske forbindelser*, bind 1, s. 107.

Aabenraas skibsværfter, hvis antal steg fra et til fire i tiden 1830-1850. I denne periode byggede de ca. 114 skibe, hvoraf omkring de 80 havde en sådan størrelse, at de kunne bruges til langfart. En del blev købt af lokale redere, en del af udenbys folk fra blandt andet Hamborg. Skibsværfterne tjente mange penge på de skibe, de byggede til Sydamerikafarten, samtidig med at de gav arbejde til et stort antal ansatte håndværkere og arbejdsmænd.³⁵

Skibsbygmestrene var lokale helte, og da byen fik kongeligt besøg i 1854, stod de i forreste række flankeret af deres hær af skibstømrere. Ved Andersens Værft berettes det: "Tømmermændene stode opstillede i Parade med deres Økser", og på et skib, der lå ved værftet, kunne kongen ud over en velkomst læse teksten: "Mens Handelsskibe her vi bygge, Du styrer Statens Skib til Folkets lykke". Om et andet værft stod der i avisen:

Hr. Paulsen havde smykket sit Værft med en særdeles smuk Æreport, som var reist ved Indgangen og prydet med vajende Dannebrogslag, og hvor han omgivet af sine Tømmerfolk bød Hs. Majestæt velkommen med et "Leve«, som Mængden med Jubel istemt.³⁶

Man var sig fuldt ud bevidst om værfternes betydning for Aabenraas velstand. Når skibene stod *bilfærdige* fra værftet, det vil groft sagt sige, at alt træarbejdet var afsluttet, så skulle de gøres sejlferdige, hvilket gav arbejde til selvstændige erhvervsdrivende sejlmagere, rebslagere, drejere og smede i byen. Pengene til skibene kom naturligvis fra en række forskellige kilder, men en betydelig del af dem var tjent på fragterne på Sydamerika, hvor også Aabenraas egne skibe gjorde god reklame for byens værfter. I 1871 nedfældede skibsbygmester Skifter Andersen (1834-1911) det uomgængelige faktum: "Et godt Skib er en Forøgelse af Landets Velstand, det bringer Fremmed Capital hjem, et daarligt Skib sejler næsten udelukkende paa andres [skibes] Bekostning".³⁷ Skibene fra Aabenraa var for manges vedkommende gode skibe, de bragte kapital hjem og øgede byens velstand.

I samarbejde med købmændene fra Hamborg kom Aabenraaskibene således til at nyde godt af de uformelle koloniale relationer i Sydamerika, der under anførsel af Storbritannien blev opbygget efter løsrivelsen fra Spanien og Portugal. Aabenraarederne kunne stille med de skibe, som blandt andet Brasilien ikke havde. Her var den nye kejserlige regerings ressourcer begrænsede, og de midler, man trods alt havde til rådighed, blev brugt på at løse de mange interne politiske og økonomiske problemer, der tårnede sig op efter uafhængigheden. Opbygning-

35 Erik Møller Nielsen: *Fra klamp til konstruktion*, s. 176.

36 *Freia* d. 16.11.1854 (Landsarkivet for Sønderjylland)

37 Skifter Andersen: *Optegnelser over Skibes Construction*. Påbegyndt januar 1871, håndskrevet manus på 73 pag. sider, M/S Museet for Søfarts arkiv, SA Skibsbygning, 172:75, s. 19.

gen af en handelsflåde var der ikke overskud til.³⁸ Det gav indtjeningsmuligheder for Aabenraaskibene. Skifter Andersen fortæller således videre, hvorledes manglen på skibe til at begynde med førte til høje fragtrater, og derfor sejlede skibene ofte med forholdsvis små ladninger. Det ændrede sig dog:

Efterhaanden som der nu udgik flere forskellige Skibe fra alle Havne, og Søreisen formedelst var bedre kendt og andre Oplysninger blev lettere at beferde, bleve Fragterne formedelst den større Concurrence mindre lovende, og Appenra gjorde sig nu mere gjeldende i at förestörre Ladning over Söen med forholdsvis mindre Sejl.³⁹

Et vigtigt element i Aabenraaskibenes sejlads på Sydamerika var således, at de var blandt pionererne i denne sejlads. Det anskueliggør Skifter Andersen og andre ved at fortælle, at det var skibet *Perlen* fra Aabenraa, der i 1824 var det første danske handelsskib til at runde Kap Horn og sejle op langs den amerikanske vestkyst.⁴⁰ Fordelen ved denne pionerrolle var som nævnt de gode fragtrater i områder med forholdsvis få skibe, men der var også ulemper forbundet med at udgøre frontlinjen, når nye markeder skulle erobres. De danske skibe, der sejlede på danske kolonier, havde adgang til et lokalt dansk koloniembedsapparat med vidtgående magtbeføjelser, som kaptajnerne kunne henvende sig til i tilfælde af problemer. Det kunne man ikke om bord på Aabenraaskibene i Sydamerika. I Rio de Janeiro havde kaptajnerne den mulighed at gå til den danske gesandt – det vil sige en *charge d'affaire* og generalkonsul i én og samme person – der så kunne rette henvendelse til den brasilianske regering.⁴¹ Selvom det kunne være vanskeligt og langtrukket at få en sag igennem, kunne det trods alt lade sig gøre, hvis en reder var tilstrækkelig vedholdende. Et eksempel, som er forholdsvis velbelyst i konsulatsrapporterne, er den brasilianske flådes uretmæssige opbringelse af *Fortuna* af Aabenraa i 1826. Da skibet efter et par år i brasiliansk varetægt blev udleveret til rederen, var det i så elendig en forfatning, at det måtte kondemneres, og først i 1833 lykkedes det den danske gesandt at få udløst en erstatning til rederen i Aabenraa fra den brasilianske regering.⁴²

Langt vanskeligere var det, når det gjaldt områder, hvor man end(nu) ikke havde en dansk repræsentation, som det for eksempel var tilfældet med Buenos Aires i 1820'erne. Det ser man i en sag fra 1828, hvor Aabenraaskibet *Brødtræ* blev opbragt af et argentinsk krigsskib. Skibet blev ganske vist frigivet i nogen-

38 Birgitte Holten: "Why Brazil did not develop a merchant marine; Brazilian shipping and the world in the 19th century", *Historia econômica & história de empresas* 6 (2), 2003, s. 7-32.

39 Skifter Andersen: *Optegnelser over Skibes Construction*, s. 19.

40 Se f.eks. Claus og Karen Harder Lildholdt (udg.): *Manden der red på en delfin. Kaptajn Hans Bruhns erindringer*, Aabenraa: Løjt lokalhistoriske forening 2008, s. 50.

41 Kullmann og Ousager: *Brasilianske Forbindelser*, bind 1, s. 83f.

42 Rigsarkivet, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Handels- og Konsulatkontoret, Konsulatsrapporter m.m., Brasilien, Rio de Janeiro 1818-1848, pk. nr. 2983.

lunde stand, men under forløbet var en del af dets last blevet stjålet og noget udstyr gået tabt. Rederen i Aabenraa mente sig derfor berettiget til erstatning. Sagen blev ført fra det danske konsulat i Rio de Janeiro, men her vidste man knap nok, hvem man skulle henvende sig til i Buenos Aires for at komme i kontakt med den ansvarlige regering. Da man langt om længe fik kontakt med en dansk købmand, der var bosat i byen, og som man havde fået anbefalet af de danske kaptajner, der sejlede på byen, kunne han ikke hjælpe. Sagen blev derefter opgivet.⁴³

De to sager om opbringelser af Aabenraaskibe på den sydamerikanske østkyst viser særligt to risici forbundet med sejladsen på de nye sydamerikanske stater. For det første at det kunne være vanskeligt at holde sig orienteret om den politiske situation. I den forbindelse var det største problem, hvis der var udbrudt krig mellem de unge og meget ustabile stater. Under normale omstændigheder havde Danmark ikke krigsskibe i sydamerikansk farvand til at beskytte danske handelsskibe, og man måtte derfor forlade sig på, at de sydamerikanske stater var venligsindede overfor danske skibe, eller at de blev beskyttet af andre staters krigsskibe. For det andet var det ikke sikkert, at der var et funktionsdygtigt retsvæsen, som ville behandle sagen i tilfælde af en ulovlig opbringelse. De særlige risici betød, at det ikke var nok med gode skibe og dygtigt mandskab, det krævede også dristige kaptajner og risikovillige skibsredere at få del i den gode indtjening i Sydamerikafarten.

ÅBNINGEN AF KINA

Mens Aabenraaskibenes sejlads på Sydamerika nåede sit højdepunkt i begyndelsen af 1840'erne, skete der noget i en helt anden ende af verden, som skulle få stor betydning for Aabenraas søfart. I løbet af 1830'erne var de britiske købmænd i Kanton kommet i et stadig større modsætningsforhold til de lokale kinesiske myndigheder på grund af deres engagement i ulovlig indførelse af store mængder opium. Det euforiserende stof blev misbrugt af en voksende andel af den kinesiske befolkning og var derfor et alvorligt problem for folkesundheden. Modsætningsforholdet resulterede i Den Første Opiumskrig, der strakte sig fra 1839 til 1842. Storbritannien løb af med sejren og fik gennemtrumfet åbningen af Kanton og fire andre kinesiske havne – Amoy, Foochow, Ningpo og Shanghai – for handel og indsættelse af britiske konsuler, Hongkong fik status af britisk koloni og kineserne gav afkald på al jurisdiktion over britiske statsborgere og deres gods. Ser man bort fra den formelle kolonisering af Hongkong, var åbningen af Kina et klassisk eksempel på, hvorledes Storbritannien gennemtrumfede "*informal empire*" ved hjælp af en overlegen flådestyrke.

Danmark havde allerede før Den Første Opiumskrig haft konsulær repræsentation i Kanton i form af en der boende britisk købmand, og i løbet af kri-

43 Rigsarkivet, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Handels- og Konsulatkontoret, Konsulatsrapporter m.m., Brasilien, Rio de Janeiro 1818-1848, pk. nr. 2984.

gen lod han britiske handelsskibe sejle under dansk flag for at omgå den kinesiske blokade vendt mod britiske skibe. Efter krigen var britiske skibe under dansk flag fortsat engageret i ulovlig handel, det vil primært sige omgåelse af toldbestemmelser og handel med ulovlige varer. Ikke kun for Storbritannien var det yderst utilfredsstillende, at en britisk købmand brugte sin position som dansk konsul til at omgå traktaterne indgået med Kina, også for Danmark var dette en uholdbar situation. I 1845 rejste den danske guvernør i Ostindien, Peter Hansen (1798-1880), derfor fra Trankebar til Kina for at se på den danske konsuls rolle i den ulovlige praksis. Samtidig skulle Peter Hansen undersøge den danske handelsflådes muligheder i området og udpege konsuler i de havnebyer, som briterne havde fået åbnet. Da alle involverede magter var interesserede i at få afklaret situationen, tog det kun en uge at få de kinesiske myndigheder til at udstede et dokument, der ligestillede Danmark med de andre vestlige nationer og gav Peter Hansen lov til at udnævne danske konsuler i de åbne havne. Forløbet er blevet fremhævet som et eksempel på, at den danske tilstedeværelse på Kinakysten var formet af britiske interesser, da briterne gerne ville have ordnede forhold mellem Danmark og Kina, så det danske flag ikke blev misbrugt af britiske købmænd.⁴⁴

Efterhånden som antallet af Aabenraaskibe faldt i Rio de Janeiro i 1840'erne og 1850'erne kunne man møde stadig flere af byens skibe i andre dele af verden. Aabenraasøfarten blev i sandhed verdensomspændende. Guldfundene i Californien 1848/49 trak Aabenraaskibene fra Sydamerika helt op til San Francisco.⁴⁵ Samtidig ophævede Storbritannien deres *Navigation Acts* og åbnede derved op for andre nationers sejlads på deres kolonier.⁴⁶ Det var formentlig baggrunden for, at flere Aabenraaskibe fra slutningen af 1840'erne lagde til i Calcutta, der var hovedbyen i de britiske besiddelser i Indien. En anden vigtig destination for Aabenraaskibene blev de britiske kolonier i Australien, hvor guldfund i 1851 satte gang i en betydelig indvandring og deraf følgende økonomisk aktivitet.

Fra midten af 1840'erne ankom et enkelt eller to Aabenraaskibe om året til Hongkong, men efter en glidende åbning af den kinesiske kystfart for europæiske skibe voksede fragtmarkedet i takt med, at de kinesiske skibe – kaldet junker – blev udkonkurreret af hurtigere, større og mere manøvredegtige skibe fra Europa.⁴⁷ I Hongkong voksede antallet af Aabenraaskibe, men manglende skibslister gør udviklingen vanskelig at følge fra 1858-1862, hvor den store stigning formentlig fandt sted. I samme periode søgte redere og kaptajner fra Aabenraa med skiftende held at påvirke den danske regering til at indgå handelsaftaler med de

44 Ole Lange: "Denmark in China 1839-65. A Pawn in a British Game. An Interim account of Danish economic and diplomatic activity", *Scandinavian Economic History Review* 19 (2), 1971, s. 71-117, s. 71-88.

45 Brockstedt: *Die Schifffarts- und Handelsbeziehungen Schleswig-Holsteins*, s. 299.

46 Lange: "Denmark in China 1839-65", s. 90.

47 Lange: "Denmark in China 1839-65", s. 92.

fjernøstlige stater. Det gjaldt i første omgang Japan. Den 23. december 1858 bragte Aabenraaavisen *Freia* en artikel, hvori et initiativ blev præsenteret:

Paa andragende af herværende Skibscapitainer og Skibsrhedere er der indledet Skridt for at formaae vor Regjering til at søge at faae afsluttet en Handelstractat med Japan, i lige med hvad Frankrig, England, Rusland og Nordamerika allerede have gjort. For en søfarende Nation, som vi Danske, er det af yderste Vigtighed at enhver ny Skueplads for den merkantilske Virksomhed, der aabnes for Andre, ogsaa bliver tilgængelige for os, og at vi have den sikre forvisning, at vor Regjering ikke vil undlade at gjøre Alt, for at aabne vore Skibe Adgangen til Japans Havne, dette Land, som hidtil har staaet udenfor det store Verdenssamquem og været endnu mere utilgængeligt end China. Det ville være en stor Lykke for Fragtfarten, naar vor Regjeringmaatte være saa heldig ret snart at faae afsluttet en Handelstractat med det japanske Rige.⁴⁸

Regeringen reagerede på opfordringen og igangsætte forhandlinger med Sverige-Norge om en fællesekspedition til Japan og Kina. Projektet løb dog ud i sandet, da nabolandet ikke havde samme interesse i det som Danmark. En dansk-japansk handelsaftale blev først indgået i 1867, men da sejlede Aabenraaskibene ikke længere under dansk flag – byen var blevet preussisk.

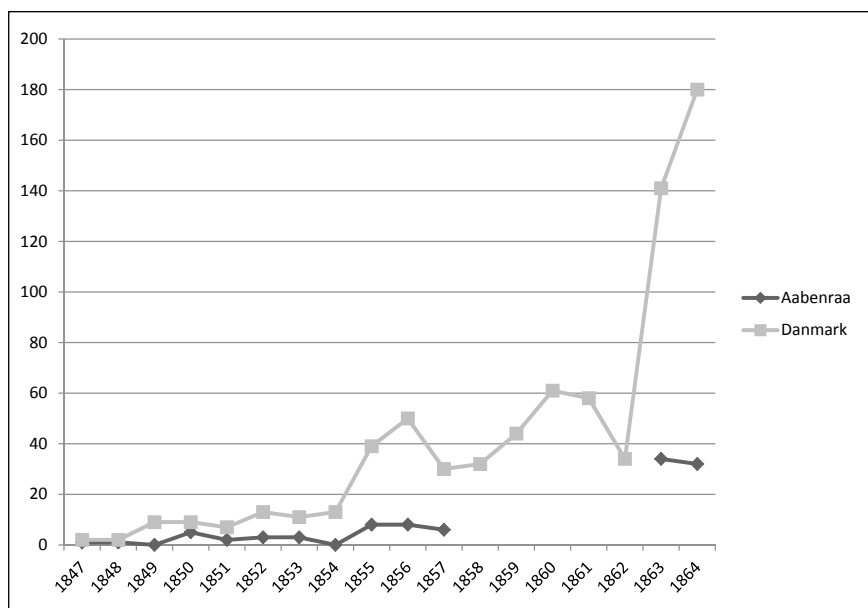
I tiden omkring 1860 var rederne i Aabenraa begyndt at presse på for en aftale med Kina. Søfarten på Yangtze-floden var åbnet for europæiske skibe i foråret 1861, men lukket igen den 9. november samme år for nationer, der som Danmark ikke havde en egentlig handelstraktat med Kina. Den 6. februar 1862 henvendte rederne fra Aabenraa sig til kammerherre Eugenius S.E. Heltzen (1818-1898), Aabenraas amtmænd, der var medlem af det danske rigsråd. De gjorde amtmænd opmærksom på det u hensigtsmæssige i, at de danske skibe var ringere stillet end andre nationers skibe. Ulempen var særlig alvorlig for de mange sønderjyder, som var direkte eller indirekte beskæftiget i søfarten på Kina og Japan. Fraværet af en handelsaftale skulle ligefrem have ført til, at enkelte danske skibe havde indladt sig på forhandlinger om at komme under preussisk flag, da Preussen netop havde afsluttet en handelstraktat med Kina i 1861. Dette kunne den danske regering ikke sidde overhørigt og de sendte nu oberstløjtnant Waldemar R. Raasløff (1815-1883) til Kina.⁴⁹ Det skete efter aftale med briterne, der havde lovet at assistere de danske forhandlinger i Peking. Forløbet blev afsluttet i juli 1863 med en aftale, hvori alle de danske krav blev imødekommet, og som noget nyt blev tilslutningen til at deltage i den kinesiske kystfart formuleret eksplicit – noget som man i britiske handelskredse havde presset på for at få med i de britiske Kina-traktater, men uden held. Dertil kom en åbning af byen Nanking. I kraft af mest-

⁴⁸ *Freia* d. 23.12.1858 (Landsarkivet for Sønderjylland).

⁴⁹ F. Holm-Petersen: *Under sejl i fjernøstlige farvande*, Norderstedt: Egon Heinemann, 1975, s. 12f, 162 og 183.

begunstigelsesklausulen i de britiske traktater blev disse indrømmelser automatisk udstrakt til også at gælde andre europæiske skibe. Efter alt at dømme var det briterne, der var hovedarkitekterne bag den danske aftale. De brugte lejligheden til at indføre en øget liberalisering af handlen på Kinakysten.

Den danske historiker Ole Lange har undersøgt forløbet i detaljer. Han hævder, at briterne var så suveræne blandt de vestlige magter i Kina i denne periode (fra 1839 til 1860'erne), at de næppe var afhængige af andre staters støtte for at kunne gennemføre deres politik. Den britiske regering kan dog have set en indenrigspolitisk fordel i at overtale andre "to participate in the expansionist drive in China" især i 1850'erne og 1860'erne, hvor antikolonialistiske og antiexpansionistiske synspunkter var fremherskende i officielle tilkendegivelser og i den offentlige debat.⁵⁰ I følge Ole Lange var forløbet omkring aftalen og dens indhold således et eksempel på dansk engagement i britisk ekspansionisme – deltagende uformel imperialism – og det foregik på initiativ af søfartsmiljøet i Aabenraa. Det var deres henvendelse til Heltzen i februar 1862, der resulterede i en generel liberalisering af handlen på den kinesiske kyst og dermed en udvidelse af de kolonialistiske relationer.

Figur 2: Danske skibes anløb i Hongkong 1847-1864 og Aabenraaskibenes andel heraf. Kilde: Konsulatsskibslisterne, Handelstoldkammeret og Kommercekollegiet, efter 1847 Udenrigsministeriet (RA).

⁵⁰ Lange: "Denmark in China 1839-65", s 111.

At Aabenraarederne reagerede, hang sammen med udvidelsen af byens sejlads på Kinakysten, og i 1863-64 var antallet af Aabenraaskibes anløb i Hongkong nået op på over 30 om året. Det betød blandt andet, at den danske fragtsejlads på Kina toppede i 1864. Året efter var Aabenraa og de andre slesvig-holstenske søfartsbyer (først og fremmest Altona, derefter Flensborg og Sønderborg) tabt for Danmark. København spillede ikke nogen stor rolle i tidens Kinafart, og da de slesvig-holstenske byers langfartssejlads primært var knyttet til Hamborg, kom overgangen til Tyskland ikke til at have nogen synlig negativ indvirkning på deres aktivitet, måske nærmere tværtimod.⁵¹ I 1866 var det Tyskland, der næst efter Storbritannien på første og USA på anden pladsen, havde tredjeflest skibsanløb på kinesiske havne.⁵² Hamborg havde ikke blot selv en blomstrende handelsflåde, byen havde også penge i skibene fra Aabenraa, ligesom en del Aabenraasøfolk tog hyre på Hamborgskibe. Aabenraas skibe var forsikret og ofte befragtet af handelshuse i Hamborg.⁵³

Et af de skibe, der sejlede på Kinakysten i 1860'erne, hed *Java*. Det var bygget i Aabenraa, og blev ejet af et partrederi bestående af storrederen Christian Karberg (1804-1896) i Sønderborg og to Aabenraasøfolk fra Løjt – skibets kaptajn Jes Peter Boysen (1806-1891) og dets styrmand Christian Hohlmann (f. 1831).⁵⁴ I kaptajnens brevbog er angivet, hvordan kaptajnen og styrmanden lånte en del af de penge, der skulle finansiere deres parter i skibet. Dette foregik i Hamborg, hvor skibet også blev forsikret. Efter *Javas* ankomst på Kinakysten i 1861 begyndte skibet at tjene gode penge. Det meste af tiden sejlede det i såkaldt månedsfragt for kinesiske befragtere, det vil sige, at skibet blev charteret for et skiftende antal måneder ad gangen af en kinesisk købmand, der så placerede sin egen agent, en såkaldt *supercargo*, om bord på skibet til at foretage forretninger og tilse lasten. Kaptajnen fortæller, hvorledes de kinesiske befragtere udøvede et stort pres for at få ham til at sejle til de ikke-åbne havne. Da han undtagelsesvis gik med til det og sejlede til en lukket havn, fik han en stor bøde af de britiske toldmyndigheder i Foochow. Denne udgift kunne han dog sende videre til befragteren, der havde insisteret på den ulovlige sejlads. Han opfattede tilsyneladende bøden som ren chikane fra de britiske myndigheders side, der plejede at se gennem fingre med denne sejlads. Baggrunden for briternes opførsel, mener kaptajnen, skal findes i samme forhold der betød lukning af Yangtzeffloden og dens to havnebyer Hankow og Chinkiang for blandt andet danske skibe:

51 Lange: "Denmark in China 1839-65", s. 96.

52 Bert Becker: *Michael Jebsen 1835-1889. Reeder und Politiker*, Kiel: Ludwig 2012, s. 250.

53 Gottlieb Japsen: "Åbenrås økonomiske historie 1850-64", *Sønderjyske Årbøger*, 1935 og 1943, s. 64f.

54 Mikkel Leth Jespersen: "Om den gode kaptajn og skibets interesse. Et kærlighedsdrama fra Aabenraasøfartens storhedstid", *Sønderjyske Årbøger*, 2013, s. 89-115, s. 96.

disse tvende sidste vigtige Handelshavne er bleven lukket for vores Flag, Barkskibet Canton og Briggen Chico fra Apenrade gjorde for nogen Tid siden store Fragter paa disse Havne, men Engelskmanden blev da strax misundelig og forbød, at ingen maatte have frie Fart paa dette Revier undtagen de fire store Sømagter som have Tractat med China, de kan jo ikke lide os herude paa Kysten, da vores danske og tyske Skibe have store fortrin af Chineserne til Kystfarten, de ville jo behandles som Mennesker og dette blive de sielden ombord et engelsk Skib, af denne Aarsag betale de os høiere Fragter, men dette kunne engelskmanden ikke godt taale.⁵⁵

Her sætter kaptajn Jes Peter Boysen fingeren på det ømme punkt i den deltagende kolonialisme – som deltagende kolonialist lukrede man på og var afhængig af en politisk situation, opretholdt af fremmede magter, der således langt hen ad vejen kunne diktere forholdene. Den danske gesandt, viceadmiral Steen Bille, der rejste på Kinakysten i 1864 udtrykte det således: "At Englændernes Handel paa China [...] i en meget høi Grad overveier, betinger og bestemmer alle andre Nationers Færden i hine fjerne Egne, turde i sin Almindelighed være bekjendt nok."⁵⁶

De danske skibe kunne uden videre stilles ringere end skibe, der sejlede under kolonimagternes flag. Dette var et gennemgående vilkår for Aabenraaskibene i deres oversøiske sejlads. Deres aktiviteter var ikke militært understøttet af hjemstaten. Det fik flere slesvig-holstenske skibe at føle under den dansk-tyske krig i 1864, hvor den preussiske orlogsskorvet *Gazelle*, som det eneste af de krigsførende magters orlogsskibe i Fjernøsten spredte skræk og rædsel blandt de danske skibe. Fire slesvig-holstenske skibe blev opbragt under forholdsvis fredelige omstændigheder.⁵⁷ Til gengæld havde den danske stat ikke de omkostninger som Storbritannien, Frankrig og USA havde ved at være til stede med en flådestyrke i de kinesiske farvande. Preussen var heller ikke stærkt repræsenteret i Kina, hvilket blandt andet blev omtalt i tidsskriftet *Hansa* i december 1866:

Gegen 600 Deutsche Schiffe sind in diesen Gewässern beschäftigt, ein Deutsches Capital von vielen Millionen wird hier verwerthet, und um dieses zu schützen, könnte wohl etwas von unsern Regierungen gethan werden. Blicken wir auf andere Nationen. Was haben England, Frankreich und Amerika zum Schutze ihres Handels und ihrer Schifffahrt gethan. Die Kaufleute und Seeleute dieser Nationen treten selbständig und energisch auf, sie wissen, dass, wenn Unbill und Ungerechtigkeiten ihnen zugefügt werden, durch ihre Regierungen ihnen Recht verschafft wird. Dadurch kom-

55 Kaptajn Jes Peter Boysens kopibøger 14.6.1862, Søfartssamlingen, pk. nr. 1, Landsarkivet for Sønderjylland.

56 Steen Bille: *Min Reise til China i 1864*, København: Bianco Lunos Bogtrykkeri ved F.S. Muhle, 1865, s. 245f.

57 Mikkel Leth Jespersen: "Krigen 1864 på Kinakysten", udkommer i *Sønderjyske Årbøger* 2014, s. 29-56.

me ich hier auf eine zweites Uebel in China; es ist das Deutsche Consulatwesen. Wir haben zwar in den meisten Häfen dieses Landes Consuln, aber diese Herren können beim besten Willen nur wenig für uns thun. Durchgehends sind es Kaufleute; hat man nun Streitigkeiten mit Chinesen, so können sie erstens nicht energisch auftreten, weil es ihrem Geschäfte schaden würde und zweitens haben sie auch gar keine Macht, auf die sie sich stützen können. Einem Englischen oder Französischen Consul stehen fortwährend Krieg[s]schiffe zu Gebote. Alle seefahrenden Deutschen Staaten müssten nur ein Consulat haben, und dieses sollte durch Diplomaten, nicht durch Kaufleute besetzt sein. Ferner müsste hier ein Deutsches Kriegsgeschwader fortwährend stationirt werden; die Consuln hätten alsdann eine Macht zur Hand, um für die Deutschen Interessen Kräftig aufzutreten.⁵⁸

Den manglende militære tilstedeværelse havde således betydelige konsekvenser. I den efterfølgende tid iværksatte Preussen derfor initiativer, der skulle styrke statens magt i Fjernøsten. Det gik dog ikke hurtigt nok. Under den fransk-tyske krig 1870/71 var det de tyske skibe, der nu inkluderede skibene fra Aabenraa, som måtte oplægges på grund af Frankrigs overlegne flådestyrke i Fjernøsten.⁵⁹

Jes Peter Boysens kommentar om den britiske herrementalitet og den dansk-tyske menneskelighed over for kineserne er ikke enestående i 1800-tallets kilder. Ud over almindelig britisk klassekultur, hang dette formentlig sammen med den forskel, der var på at være garant for den koloniale situation og blot at deltage i de koloniale relationer. Som ovenstående citat fra *Hansa* påpeger, havde de britiske skibe den fordel, at deres repræsentanter på Kinakysten var i stand til umiddelbart at sætte magt ind i eventuelle konflikter med kineserne, heroverfor var danskerne og tyskerne afhængige af uproblematisk relationer til deres lokale samarbejdspartnere. Derfor værnedes Jes Peter Boysen og de andre Aabenraakaptajner om deres forhold til de kinesiske befragtere ved at behandle dem og deres repræsentanter som ligemænd.

Allerede i 1863 kunne Jes Peter Boysen meddele, at dampskibene havde overtaget fragtruter, som blot få år tidligere var blevet varetaget af sejlskibe. Et dampskib kunne sejle en fragtrute to til tre gange på den tid, det tog et sejlskib at tilbagelægge samme rute én gang. Samtidig skete der en øget tilførsel af kul fra Australien og Europa, der pressede priserne ned mod samme niveau som i Europa. På flere strækninger måtte sejlskibene nu sejle i ballast. I den forbindelse undrede det kaptajnen, hvorledes de kinesiske befragtere kunne få forretningen til at løbe rundt. Så længe han blot fik sin betaling, var det dog ikke hans problem.⁶⁰ Samme år tog *Java* en tur tilbage til Europa, og Jes Peter Boysen havde tjent penge nok til at kunne gå i land og nyde sit otium hjemme på Aabenraaegnen. Som man-

58 Anonym tysk sømand i tidsskriftet *Hansa*, december 1866, s. 621-622.

59 Holm-Petersen: *Under sejl i fjernøstlige farvande*, s 14.

60 Kaptajn Jes Peter Boysens kopibøger, den 13. febr. 1863.

ge af sine kaptajnskolleger investerede Jes Peter Boysen en del af sine sparepenge i sin kaptajnsgård i hjemstavnen på Løjt.

Selvom Jes Peter Boysen mærkede den skærpede konkurrence fra dampskibene i 1860'erne, så var sejskibstiden endnu ikke forbi. Antallet af Aabenraasejskibe på Kinakysten forblev stabilt op igennem 1870'erne, og først i 1880'erne begyndte det at falde. Et af de sidste forsøg på at fastholde sejskibenes konkurrencedygtighed var at spare på udgifterne til mandskab. I 1881 skrev kaptajnen på sejskibet *Margrethe*, Jes Jessen (1837-1915), således hjem til en af skibets redere, Friedrich E.A. Thiesen (1839-1912), og fortalte, at han nu havde hyret malaysisk mandskab:

For første Gang har jeg Malaier Mandskab, som bekoster dem selv, 6 Mand, det er jo mig en hel Forandring, da man ikke er vant dertil, men Billig er det dog på enhverfald, bruger ikke at købe alt det dyre Proviant, og naar man først bliver vant dertil, vil det vist gå bedre.⁶¹

Besparelserne på mandskab var imidlertid ikke nok til at fremtidssikre sejskibene i Kinafarten, og den sidste halvdel af 1880'erne var hovedparten af de store sejskibe beskæftiget i interkontinental sejlads, men det varede heller ikke længe.

Tabel 1 Afviklingen af Aabenraas sejskibsflåde fordelt på typer af sejlads

År/ Typer	Langfarts- sejlere	Kystsejlads i Østen	Capetraders	Lokalfart (småskibe)	Ukendt
1871	13	26	4	12	0
1879	6	27	4	6	0
1887	8	3	0	?	3

Kilde: 1868-1920, Akthefter III, Søfartssager, Alphabetisches Verzeichniss der in der Stadt Apenrade heimathlichen Kauffahrteischiffe, Aabenraa Købstad, Landsarkivet for Sønderjylland.

KAPFARTEN

Mens dampskibene vandt frem på Kinakysten, opstod der nye muligheder for de mindre Aabenraaskibe i de britiske kolonier på sydspidsen af det afrikanske kontinent omkring Kapstaden og Port Natal. Hidtil havde den europæiske interesse for området været begrænset, og det beskedne britiske engagement var udelukkende drevet af et ønske om at bevare fodfæste i Kapstaden, en vigtig mellemstation på søvejen fra Europa til Østen. Udover de to britiske kolonier fand-

⁶¹ Holm-Petersen: *Under sejl i fjernøstlige farvande*, s. 96.

tes to boer-republikker og adskillige afrikanske høvdingedømmer i området. Med fundet af diamanter i slutningen af 1860'erne indledtes en ny fase i den sydafrikanske historie, da rigdommene ikke blot øgede den britiske interesse for kolonierne, men også tiltrak horder af lykkejægere fra hele verden til Kimberley, som *diamanternes by* kom til at hedde i 1873.⁶²

Frem til 1860'erne havde der ikke været megen samhandel mellem de forskellige sydafrikanske pladser, men med en voksende befolkning opstod et behov for at tilføre varer og flytte landbrugsprodukter rundt langs kysten. Den mulighed greb blandt andre en mindre gruppe af Aabenraakaptajner, og således befandt der sig fra slutningen af 1860'erne fire til fem skonnerter fra Aabenraa i området. Det var således ikke de store langfartssejlere, som Aabenraa hidtil havde været kendt for, men mindre og mere manøvredygtige skibe, der kunne gå over baren ud for de små sydafrikanske havne. Skonnerterne sejlede op langs kysten og ud til øerne Madagaskar og Mauritius i Det Indiske Ocean. På Mauritius hentede de sukker til fastlandet, mens enkelte ture gik helt til Australien efter korn. Højdepunktet var slutningen af 1870'erne, hvorfra der findes et gruppefoto af otte dansk/tyske kaptajner i Kapstaden. De syv af kaptajnerne kan forbindes til Aabenraasøfarten. I de første år af 1880'erne ophørte denne sejlads, da dampskibene efterhånden også blev flere på den sydafrikanske kyst samtidig med, at antallet af skibe indregistreret i den britiske Kapkoloni voksede og overtog markedet.⁶³

Flere af Kapfarerne fra Aabenraa havde tætte kontakter til de britiske kolonister, der boede i havnebyerne langs kysten. I sine erindringer fortæller kaptajn Hans Markussen Krag (1845-1927) fra Aabenraa, at han "stod sig godt med de engelske Købmænd", hvem han selv beskriver som sine venner. Kaptajnens engelske agent i den sydafrikanske by Port Alfred og en engelsk kaptajnsfrue stod endog faddere for hans søn, der var blevet født om bord på skibet *Hydra*, mens det sejlede syd om Madagaskar.⁶⁴ I et brev hjem fortalte Hans Markussen Krag hustru om barnedåben: "Der var en 40 personer med, og de drak og dansede til hen på morgenen, og jeg tror nok, at alle morede sig godt". Under de forholdsvis korte ophold i havnebyen Port Alfred fik kaptajnsfamilien således nære relationer til personer i det engelske kolonistmiljø. Venskabsforholdene kom da også sidenhen Hans Markussen Krag til gode i fragtforretninger langs kysten. Familien Krag indgik således i briternes koloniale miljø, når de var i land.

Selvom skonnerterne var mindre end de store langfartssejlere, så tyder meget på, at de kaptajner, der sejlede på Kapkysten tjente rigtig godt. I 1880 kunne Hans Markussen Krag gå i land og købe sig en gård på Løjt samtidig med, at han fortsatte som korresponderende reder for to til tre skibe frem til anden halvdel

62 Leonard Thomson: *A History of South Africa*, London: Yale University Press 1995, s. 109.

63 Jespersen: *Diamant-Petersen*, s. 32ff.

64 Grethel Lildholdt: "Mit levnedsløb. Fra Hans Marcussen Krag's dagbog", *Det gamle Løjt* 6, 1983, s. 28-51. s. 43f.

af 1880'erne. Deltagelsen i den britiske kolonialisme i Sydafrika havde gjort ham meget velhavende. I sine erindringer fortæller han om tidens velstand:

Søfarten tjente godt. Oversøiske kaptajner satte sig for det meste allerede til ro ved omkring 40 år. De købte en gård på Løjt og levede temmelig ekstravagant. Fra denne tid stammer også ordsproget, som blev brugt i [nabosognene] Genner og Hoptrup [...] Stå ind til siden, og tag hatten af, der kommer en Løjtinger!⁶⁵

AFSLUTNING

Historien om Aabenraasøfarten er således ikke blot historien om, hvordan en forholdsvis beskeden slesvigsk købstad udviklede en udpræget søfartskultur og byggede fremragende skibe, der sendtes jorden rundt. Det er også historien om en verdenshistorisk proces, 1800-tallets globale kolonialisme, som skibene fra Aabenraa var involverede i. Den voksende europæiske efterspørgsel på råvarer fra hele verden førte til et politisk spil om adgangen til de oversøiske ressourcer, der i høj grad definerede mulighederne for Aabenraasøfarten. Samtidig havde det stor betydning, at der blev opdaget nye ressourcer – ikke mindst guldfundene i Californien og Australien samt diamantfundene i Sydafrika – der på kort tid tiltrak store mængder af indvandrere og med dem handel og søfart til områderne. Kampen om adgangen til de oversøiske ressourcer førte til forskellige grader af kolonisering af store dele af den ikke-europæiske verden.

Begrebet partcipierende kolonialisme indkredser, hvorledes et europæisk lands (primært Storbritanniens) oversøiske engagement åbnede muligheder for, at aktører fra andre europæiske stater kunne deltage, selv om kolonialismen som udgangspunkt var et nationalt projekt. Den partcipierende kolonialisme var væsentlig billigere, men til gengæld havde man ingen steder at henvende sig, når der opstod problemer. Samtidig anskueliggør anvendelsen af kolonialismebegrebet, at handel og søfart ikke altid var politisk neutrale aktiviteter, men ofte indgik i et spil mellem forskellige interesser. I Sydamerika var der gensidige interesser i skibenes sejlads, men uenighed om hvilke vilkår, de skulle sejle under. I Kina trådte konflikten tydeligere frem. Her var sejladsen på havnebyerne sikret af de krigsskibe, som søfolkene mødte i havnene. Kaptajnsfruen Dorothea Nissen (1841-1899) fra Løjt fortæller, hvorledes hun i de kinesiske havnebyer så store vestlige "Manuarer" (man-of-wars), krigsskibe, men hun var efter alt at dømme ikke klar over, at de udgjorde hele det politiske fundament for, at hendes mands skib og alle de andre europæiske skibe kunne få lov at sejle på Kina. Der kan således føjes et nyt kapitel til dansk kolonihistorie, som hidtil kun har beskæftiget sig med søfarten på de danske kolonier. I tiden efter Napoleonskrigene havde Danmark hverken ressourcer eller vilje til klassiske koloniprojekter: "Det danske imperium" var

65 Lildholdt: "Mit levnedsløb. Fra Hans Marcussen Krag's dagbog", s. 45.

under afvikling og danske skibes oversøiske søfart var således i stigende grad henvist til parteciperende kolonialisme.

Da Aabenraa overgik til tysk herredømme efter krigen i 1864, fortsatte man deltagelsen i det britiskdominerede engagement i Kina. Parteciperende kolonialisme havde i grunden været det koloniløse Tysklands specialitet. Preussen og senere Det Tyske Kejserrige (efter 1871) var kun i meget begrænset omfang militært engageret i at holde Kina åbent for europæisk handel og søfart, så Aabenraaskibene blev en del af en handelsflåde, hvor parteciperende kolonialisme havde været det almindelige igennem hele 1800-tallet. Det var jo de tyske købmænds aktiviteter i Hongkong, som Bert Becker beskrev med begrebet *partizipierender Kolonialismus*.

Tysklands rolle var på vej til at ændre sig, men da det skete i 1880'erne og 1890'erne med tyskernes erhvervelse af kolonier i Afrika og Kina, var Aabenraasøfartens storhedstid en saga blot. En mand fra Aabenraa holdt dog liv i den gamle søfartstradition, og det var skibsrederen Michael Jebsen (1835-1899), hvis dampere fra begyndelsen af 1880'erne var med til at udkonkurrere sejskibene på Kinakysten.⁶⁶ Selvom hans skibe formelt var hjemmehørende i Aabenraa, og hovedparten af kaptajnerne og styrmændene var hyret på Aabenraaegnen, kom hans rederi aldrig til at præge området, som sejskibene havde gjort det. Dampskibene var ikke bygget i byen – et stålskibsvæft fik Aabenraa ikke i 1800-tallet – og kun mindre andele af skibene var ejet af byens borgere, som alt for sent havde forstået, at sejskibstiden sang på sidste vers. Da de mange penge, som blev tjent på den oversøiske søfart ikke længere strømmede til Aabenraa, medførte det en økonomisk krise og et faldende indbyggertal i en tid, hvor befolkningen i de fleste andre byer voksede. Fra 1820'erne havde Aabenraa været en vinder i spillet om de globale ressourcer, men i 1870'erne og 1880'erne formåede byens redere og kaptajner ikke at omstille sig, og byen blev nu i stedet en af globaliseringens tabere. Aabenraa måtte nu finde sin plads og tjene sine penge som tysk provinsby uden at have direkte adgang til de rige ressourcestrømme, den havde haft som aktør i den verdensomspændende langfart.⁶⁷

MIKKEL LETH JESPERSEN
MUSEUMSINSPEKTØR, PH.D.
MUSEUM SØNDERJYLLAND – KULTURHISTORIE
AABENRAA
EMAIL: MIJE@MUSEUM-SONDERJYLLAND.DK

66 Om Michael Jebsens baggrund og rederi se Becker: *Michael Jebsen*.

67 *Aabenraa Bys Historie*, bind 3, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 1974, s. 27f.

ABSTRACT

Participating Colonialism? 19th Century Aabenraa Shipping in a Global Perspective**Mikkel Leth Jespersen**

Museum Sønderjylland, Cultural History, Aabenraa.

E-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

The article analyses the shipping tradition of 19th century Aabenraa and discusses, whether it can be characterized as *participating colonialism*. Based on experience from European long distance shipping in the 18th century and a local ship-building tradition of high quality, the ships from Aabenraa began sailing to Brazil around 1820. The British had opened the former Portuguese colony for other nation's trade and shipping. In the 1830's and 40's a greater number of Aabenraa ships sailed to Rio de la Plata and round Cape Horn, and when gold was found in California in 1848 they sailed all the way up to San Francisco. In China The First Opium War (1839-42) had opened new possibilities, and around 1850 the ships from Aabenraa seems to have preferred the Far East over America. In the East other possibilities also opened up in a number of British colonies; Calcutta, Hong Kong and Australia. In the 1860's and 70's the ships from Aabenraa specialized in coastal shipping in China, and at the same time a small number of Aabenraa schooners were sailing on the Cape Coast. When the British formal and informal colonialism opened new possibilities the ships from Aabenraa followed. Therefore it can be said that the ships from Aabenraa *participated* in the British *colonialism*.

FRA VELFÆRDSBEVÆGELSE TIL LIGELØNSBEVÆGELSE

DE OFFENTLIGE KVINDEFAGS KAMP FOR LIGELØN I FORBINDELSE MED FORLØBET OMKRING OVERENSKOMSTFORHANDLINGERNE 2008

■ ASTRID ELKJÆR SØRENSEN

INDLEDNING

I denne artikel beskriver og argumenterer jeg for, hvordan den stærke ligelønsbevægelse, vi så i forbindelse med forløbet omkring de offentlige overenskomstforhandlinger i 2008, bør ses som en forlængelse af den velfærdsbevægelse, der opstod i 2006 i protest mod VK-regeringens bebudede velfærdsnedskæringer. Igennem velfærdsbevægelsen fik ligelønsbevægelsen både sin indre opslutning og sin brede gennemslagskraft. Tidligere har forskningen ikke beskrevet nogen forbindelse mellem de to bevægelser, og jeg mener derfor med denne artikel at bidrage med noget nyt til forståelsen af forløbet omkring overenskomstkonflikten i 2008.¹

I min analyse fokuserer jeg på de offentlige kvindefag² og deres medlemmer, og hvordan disse først blev centrale for velfærdsbevægelsen og sidenhen skiftede fokus fra velfærd til ligeløn. Igennem ligelønsbevægelsen formåede de offentlige kvindefag for alvor første gang i 25 år at genoplive ligelønsdebatten i medierne såvel som på Christiansborg.

Det er min opfattelse, at ligelønsbevægelsen kan ses som et brud med nogle af de tendenser, kønsforskningen hidtil har beskrevet som gældende for Danmark. Her er det beskrevet, hvordan tilslutningen til en kollektiv ligestillingsbevægelse har været faldende siden rødstrømpebevægelsens nedlæggelse i 1985.³ Christi-

1 Det er dog interessant, at venstrefløjten ved flere lejligheder har beskrevet forløbet som sammenhængende. Et eksempel herpå er Birte Sørensen m. fl: *Tid til nye tider – fotobog over OK08-strejkerne*, København: Forlaget Arbejderen 2008. Her bringes billeder fra demonstrationen 17. maj 2006 sammen med billeder fra strejken i 2008, og for bogens redaktører er denne kobling så naturlig, at der kun sporadisk redegøres for den i bogen indledning.

2 Defineret her som fag, hvor kvinder udgør langt størstedelen af de ansatte – dvs. 75 % eller mere. Grundet det stærkt kønsopdelte arbejdsmarked i Danmark er de fleste store offentlige fag stærkt kvindedominerede – f.eks. hører hele sundhedssektoren og pædagogområdet ind under min definition af kvindefag.

3 Ann-Dorte Christensen og Birte Siim: *Køn, demokrati og modernitet. Mod nye politiske identiteter*, København: Hans Reitzels Forlag 2001, s. 12; Anette Borchost og Drude

na Fiig har nuanceret dette i sin ph.d. afhandling omkring den danske feministiske offentlighed omkring årtusindskiftet. Her konkluderer Fiig, hvorledes det er svært at finde en nutidig feminisme, der er knyttet op på en social bevægelse eller en politisk ideologi, men at man dog kan tale om en form for feministisk offentlighed.⁴ Denne feministiske offentlighed tager i sine medieindlæg primært udgangspunkt i et personligt perspektiv, og dens repræsentanter er kendetegnet ved at være yngre kvinder med en akademisk grad.⁵

Disse tendenser inden for dansk ligestilling, betragter jeg ikke som gældende for den anden halvdel af 2000'erne, i og med at vi så en relativt stor bevægelse, der kollektivt organiserede sig omkring en ligestillingssag. Hermed bryder mine konklusioner altså direkte med de ligestillingstendenser, forskningen har beskrevet som dominerende i 1990'erne og starten af 2000'erne, hvilket kan pege i retning af, at udviklingen måske er ved at skifte. Dette betyder dog ikke, at ligelønsbevægelsen nødvendigvis bør betragtes som en ny form for rødstrømpebevægelse på trods af visse lighedstræk med denne, da den i langt højere grad var knyttet op på en enkeltsag fremfor en ideologi. Ligelønsbevægelsen bør dog heller ikke betragtes som en del af den feministiske offentlighed, Fiig har beskrevet, dels fordi den tog udgangspunkt i et fælles kollektivt problem og ikke i personlige perspektiver, og dels fordi den primært bestod af kvinder med kort eller mellem-lang videregående uddannelse. Hvorledes og om disse to forskellige feministiske grupperinger påvirker hinanden, er en interessant fremtidig overvejelse, som jeg dog ikke kommer ind på i denne artikel.

VELFÆRDSBEVÆGELSEN

I slutningen af 2005 startede VK-regeringen på baggrund af Velfærdskommissionens anbefalinger forhandlingerne vedrørende fremtidens velfærd. Kommissionens analyse gik kort sagt ud på, at fald i arbejdsstyrken såvel som øget pres fra globalisering nødvendiggjorde en række besparelser på velfærdsområdet. Denne analyse tog VK-regeringen grundlæggende til sig, og dens udgangspunkt var derfor, at en kommende velfærdsreform måtte indeholde udgiftsbegrænsninger på velfærdsposterne.⁶

Velfærdskommissionens anbefalinger og regeringens udspil baseret herpå vakte fra starten en del kritik hos fagbevægelsen, såvel som hos det politiske cen-

Dahlerup: *Ligestillingspolitik som diskurs og praksis*, Frederiksberg: Samfundslitteratur 2003, s. 189.

4 Christina Fiig: "Det vigtigste er debatten", i Anette Borchorst og Ann-Dorte Christensen *Kønsrefleksioner – om magt og mangfoldighed*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag 2006; Christina Fiig: *En feministisk offentlighed – Ph. D-forelæsning*, Aalborg Universitet den 23. september 2004, Aalborg: Freia, 2004.

5 Fiig: *Feministisk offentlighed*, s. 161-162.

6 <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/velfaerdsforliget-2006/> (29.11.2013).

trum-venstre.⁷ Det var dog initiativet *Genstart Danmark*, en nystartet alliance fra 2005 bestående af LO Ungdom,⁸ Danmarks Socialdemokratiske Ungdom (DSU), Socialistisk Folkepartis Ungdom (SFU) og Socialistisk Ungdomsfront (SUF),⁹ der hovedsageligt kom til at stå for den samlede modstand ved at tage initiativ til en række demonstrationer mod besparelserne på velfærden. Demonstrationerne fandt sted 17. maj 2006 i mange af landets byer, og blev af medierne døbt velfærdsdemonstrationerne. Udover ungdomsorganisationerne fra *Genstart Danmark* tilsluttede 86 faglige organisationer og 5 elevorganisationer sig projektet.¹⁰ 17-maj-demonstrationerne blev de største demonstrationer i Danmark siden protesterne mod Schlüter-regeringen i 1985.¹¹

Velfærdsdemonstrationerne havde ikke fokus på ligelønsspørgsmålet, men var bredt rettet imod enhver nedskæring på offentlige ydelser, hvilket fremgår af følgende citat fra arrangørernes pressemeddelelse udsendt kort før demonstrationen: "Regeringens forslag skal fejles af bordet. Vi afviser, at man kan sikre velfærden ved at gennemføre forringelser af efterlønsordning, nedskæringer af dagpenge, kontanthjælp og SU. Det vil tværtimod øge uligheden."¹²

Når demonstrationerne alligevel er interessante at beskæftige sig med i denne analyse, skyldes det, at mange af de fagforbund, som var på arrangørlisten, er at betragte som store kvindeforbund, bl.a. Børne- og Ungdomspædagogernes Landsforbund (BUPL), Handel og Kontor (HK), Sygeplejestuderendes Landssammenslutning (SLS) samt Fag og Arbejde (FOA). Parolemæssigt var de dog fuldstændig på linje med de øvrige deltagere, f.eks. begrundet deres deltagelse med, at de er imod nedskæringerne i SU'en:

Regeringens bebudede forringelser af SU-systemet vil få negative konsekvenser for optaget på sygeplejestudiet og dermed den fremtidige mangel på sygeplejersker. Gennemføres ændringerne, vil flere få svært ved at tage sygeplejeuddannelsen – og det i en tid med hurtigt voksende sygeplejerskemangel. Det virker meget ugennemtænkt.¹³

7 <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/velfaerdsforliget-2006/> (29.11.2013).

8 LO ungdom er en paraplyorganisation for 12 faglige ungdomsorganisationer, dette synes dog ikke at have haft nogen betydning for organisations evne til at agere som en samlet enhed i *Genstart Danmark*.

9 SFU.net (29.11.2007): "Genstart Danmark – en samlet ungdoms opposition"; Nanna Westerby Jensen (red.): *SFU's Aktivist Håndbog* København: SFU 2007, s. 111.

10 Dr.dk (8.5.2006): Demonstrationer 17. maj mod velfærdsreform; SLS: "SU-forringelser forstærker fremtidens sygeplejemangel – sygeplejestuderende demonstrerer i hvidt d.17. maj" (pressemeddelelse), 2006; FOA Odense: "Protestdemonstration onsdag den 17. maj 2006", internt nyhedsbrev, 2006.

11 Tv2Nyhederne 17. 5 2006: "Største demonstration siden 1985".

12 Dr.dk (8.5.2006): "Demonstrationer".

13 SLS (pressemeddelelse 2006): "SU-forringelser".

Kvindefagene havde stor succes med at få deres medlemmer til møde op til demonstrationerne – særligt de sygeplejestuderende, såvel som BUPL's medlemmer, synes at have været massivt tilstede. Men også plejepersonalet organiseret gennem FOA kom, på trods af at dette ikke er en gruppe, der historisk set er mødt op til demonstrationer.¹⁴

Den 20. juni 2006 indgik VK-regeringen et bredt forlig med Dansk Folkeparti (DF), Radikale Venstre og Socialdemokraterne omkring fremtidens velfærd,¹⁵ som blev modtaget positivt af LO.¹⁶ Denne positive modtagelse skyldtes især, at de besparelser, fagforeningerne og elevbevægelserne primært havde protesteret imod – bl.a. på efterlønnen og SU'en, ikke indgik i det brede forlig. Denne fjernelse af disse besparelser fra det endelig forlig betød, at en stor del af velfærdsbevægelsens organisatoriske kerne forsvandt, da de ikke længere havde grund til at protestere, da deres krav var blevet opfyldt. Således opstod der et magtvakuum. Kvindeforbundene måtte dog konstatere, at på deres arbejdspladser i kommunerne og regionerne ville der stadig blive sparet betragteligt. Regeringens skattestop i kombination med velfærdsforliget medførte nemlig, at næsten alle landets kommuner ved de kommende kommunale budgetforhandlinger ville være nødt til at skære i den borgernære velfærd. Derfor kunne kvindeforbundene argumentere for fortsatte protester, og da besparelserne ville finde sted på et kommunalt niveau, var indgangsvinklen, i hvert fald på overfladen, ny. Forliget medførte altså udover en svækkelse af en velfærdsbevægelse også et skifte i hvilke organisationer, der var de ledende.

Fra demonstrationerne 17. maj havde de mest engagerede af kvindefagernes medlemmer fået konkrete erfaringer med demonstrationsplanlægning. Velfærdsbevægelsen havde således stadig en erfaren base tilbage, og dette kom til udtryk, da de kommunale budgetforhandlinger for 2007 begyndte i september 2006.¹⁷

Næsten alle landets kommuner var som sagt nødsaget til at finde besparelser på de kommunale udgifter for 2007, og blandt disse var Aarhus Kommune en af de hårdest ramte. Her skulle findes 410 millioner kr. – hvoraf en stor del blev taget fra børne- og ungeområdet.¹⁸ Dette fik pædagogerne og pædagogmedhjælperne fra flere af byens institutioner til overenskomststridigt at nedlægge arbejdet den

14 Ingeborg Bach, Inger Marie Marie Dyrberg og Mette Ringsted: "Fra hjemmegående husmor til socialarbejder", i Anne Margrethe Berg m.fl.: *Kvindfolk*, bind 2, København: Gyldendals Bogklub 1986, s. 117-120.

15 Ritzau 20.6.2006: "Velfærdsaftale mødes med kritik".

16 Ritzau 20.6.2006: "Glæde blandt fagforeningerne over velfærdsforlig".

17 Svend Ågesen: *Socialistiske ballademagere – "Nu er vi her igen!"*, Aarhus: Klim 2007, s. 87. Her angiver aktive fra bevægelsen, hvordan de betragter 17. maj 2006 som startskuddet.

18 Steffen Hagemann: "Nedskæringer; Klubber og fritidshjem bliver til SFO", *Børn & Unge* 28, 2006.

13. september,¹⁹ og over de næste 14 dage bredte strejken sig så til resten af landet.²⁰ Det var dog ikke kun landets øvrige pædagoger, der fulgte århusianernes eksempel, men også andre grupper af offentlige ansatte – alle fra store kvindeslag. Heriblandt var både socialrådgiverne²¹ og plejepersonale i ældreplejen,²² som sluttede sig til de demonstrerende og strejkende ultimo september. Dette kan ses som et udtryk for, hvordan velfærdsbevægelsen med pædagogerne som indpiskere formåede at tilpasse deres strategi, så bevægelsen kunne overleve skiftet i den overordnede politiske ramme.

Strejkerne var planlagt individuelt af hver enkelt institution, og i starten forsøgte BUPL faktisk at overtale pædagogerne til at stoppe protesterne.²³ Derfor kan vi udlede, at strejkerne opstod på et græsrodsniveau. Efterhånden som protesterne bredte sig, endte flere fagforeninger, herunder BUPL, FOA og 3F dog med at slutte aktivt op om de strejkende både økonomisk og mediemæssigt. Fagforeningerne blev således mere eller mindre tvunget ind i velfærdsbevægelsen af deres egne medlemmer.

På trods af at velfærdsbevægelse havde skiftet fokus til lokale besparelser, formåede den alligevel at være en samlet national bevægelse. Dette skete dels ved at koordinere protesterne landet rundt, og dels ved at kommunikere til og gennem medierne, at man anså kommunernes besparelsesbehov for at være et udslag af regeringens økonomiske politik.²⁴ Denne nationale strategi kan også ses afspejlet i, at BUPL, FOA og Forældrenes landsforening den 2. oktober afleverede over 100.000 underskrifter mod velfærdsforringelserne i kommunerne til statsminister Anders Fogh Rasmussens kontor.²⁵ Den genoplivede velfærdsbevægelses styrke blev dog for alvor tydelig ved Folketingets åbning dagen efter, hvor der var indkaldt til demonstration mod velfærdsbesparelserne i landets kommuner. Demonstrationerne havde ca. 50.000 deltagere på landsplan²⁶ – dette var færre end i foråret – men imponerende set i forhold til det slag, velfærdsbevægelsen havde fået med Velfærdsforliget i juni.

Selvom velfærdsbevægelsen skiftede lederskab fra *Genstart Danmark* til de kvindedominerede fag hen over sommeren 2006, forblev dagsordenen dog ca. den samme – nemlig protest mod nedskæringer i velfærden. Kvindefagenes engagement i bevægelsen synes således udadtil altruistisk, hvor fokus var på nedskæringerne negative betydning for brugerne. De offentligt ansatte risikerede selvfølgelig også at miste jobs på grund af nedskæringerne, men fokus på omkost-

19 dr.dk (27.9.2006): "Demonstration foran Århus Rådhus".

20 Ritzau 29.9.2006: "Forsat masser af aktioner mod besparelser landet rundt".

21 Ritzau 22.9.2006: "Socialrådgiverne strejker i Århus mod besparelser".

22 Ritzau 24.9.2006: "Budgetaktion i flere byer mandag".

23 dr.dk (27.9.2006): "Demonstration".

24 dr.dk (27.9.2006): "Demonstration".

25 dr.dk (27.9.2006): "Demonstration".

26 Anne Sofie Kragh: "Lille Lars fra Græsted", *Euroman* 218, 2012.

ningerne for de ansatte selv, var i hvert fald i medierne meget lille. Dette har nok haft en positiv indvirkning på befolkningens syn på de offentlige ansatte, i og med at disse fremstillede sig selv og i høj grad også blev fremstillet som kæmpende for børns, syges og gamles sag og ikke deres egen.²⁷

Denne altruistiske ramme kan dog også ses gennem Judith Butlers teori om kulturel forståelighed og Dorte Marie Søndergaards tese om kulturel genkendelighed.²⁸ Både Søndergaard og Butler arbejder ud fra, at individets opførsel er nødt til at være genkendelig for andre, hvis ikke vedkommende skal misforstås eller tabe status. Dette betyder ikke, at enhver kulturel kode skal overholdes, men at individet ikke kan sprænge rammen totalt, hvis dette skal beholde sin plads i samfundet: "Tager man individets perspektiv, kan man derfor sige, at hans eller hendes gøren og væren hele tiden forløber på grundlag af den helt fundamentale præmis, at et vist omfang af kulturel genkendelighed og accept udgør en nødvendig forudsætning for hans eller hendes samfundsmæssige og kulturelle integration."²⁹

I de offentligt ansatte kvinders tilfælde betød dette, at de kulturelt (både af sig selv og samfundet) var identificeret som kvinder ansat i omsorgserhverv, og herigennem var pålagt en række kulturelt forankrede, om end ikke konkret formulerede, forventninger til deres opførsel. F.eks. forbinder de færreste kvindelige sygeplejersker eller social- og sundhedsassistenter med egoisme eller aggressivitet. Hvis kvinderne i velfærdsbevægelsen havde givet sig til at demonstrere aggressivt for en sag udelukkende knyttet op på egeninteresse, havde dette været et brud med de uskrevne forventninger for disse grupper, og kunne have ført til en afstandstagen fra samfundets side. Ydermere havde det også været i konflikt med deltagernes egen selvopfattelse, der jo også er påvirket af kulturen, og herigennem er det tvivlsomt, om disse overhovedet havde følt sig tiltrukket af bevægelsen.

Ligelønsspørgsmålet kom altså ikke op under strejkerne. Men kort efter demonstrationer den 3. oktober kunne pædagogerne i deres fagblad læse følgende udtalelse af medlem af BUPL's forretningsudvalg, Lasse Bjerg Jørgensen: "Men mediekampanjer gør det ikke alene, og BUPL har ingen grund til at hvile på eventuelle laurbær. Der er meget at gøre for at forbedre pædagogers løn- og ansættelsesvilkår, og det arbejde er stadigvæk det lange, stædige træk."³⁰

I citatet er det ikke brugernes, men derimod pædagogernes vilkår, som er i fokus. Kronikken indeholder ikke noget kønsperspektiv på lønnen i det offentlige, men den er alligevel interessant, fordi den afspejler en gryende bevidsthed blandt

27 Ritzau 4.10.2006: "Pædagogernes image i top".

28 Dorte Marie Søndergaard: *Tegnet på kroppen – Køn: koder og konstruktioner blandt unge voksne i akademien*, København: Museum Tusculanums Forlag, 1996, s. 33-34.

29 Søndergaard: *Tegnet*, s. 33.

30 Lasse Bjerg Jørgensen: "BUPL mener: Kampagner, velfærd og professionen", *Børn og Unge* 35, 2006.

ansatte i det offentlige om, at velfærdsbevægelsen også kunne bruges til at agitere for forbedringer til egne faggrupper.

I de kvindedominerede fagforeninger kan man desuden iagttage, hvordan der i slutningen af 2006 opstår et medlemskrav om, at fagforeningens ledelse skal sikre fagene en højere løn. Lønkravet ser altså ud til, ligesom velfærdsbevægelsen, at vokse frem nedefra. Dette forhold er bl.a. afspejlet i debatten i Dansk Sygeplejeråds (DSR) fællesblad 'Sygeplejersken' nr. 20 til nr. 23, hvor flere medlemmer skriver ind og beklager sig over DSR's resultater på lønningssiden, f.eks.:

Jeg ved ikke, om tiden er forpasset for DSR til at få tag i sine medlemmer igen. Jeg er i hvert fald rystet over og ked af, at det er gået, som det er. Jeg kan stadig huske, da det var utænkeligt ikke at være medlem. Hvis tilliden til DSR skal genoprettes, skal der ske noget drastisk med lønnen ved de kommende overenskomstforhandlinger – og så er det ikke nok at håbe på arbejdsgivers velvilje. Skaf os en løn, vi kan leve af, og som vi tør sige højt uden at skamme os.³¹

Denne lidt snørklede omvej mod organisering for egne krav kan have været en betydelig faktor for, at mange af de offentligt ansatte kvinder overhovedet følte, at de kunne tillade sig at organisere sig. For kvinder ansat i den offentlige sektor, og særligt kvinder ansat inden for sundhedsvæsenet er lønkrav historisk set, både i og udenfor faget, ofte blevet anset som et udslag af grådighed og ukvindelighed.³² Ved først at organisere sig omkring en mere altruistisk sag, og så langsomt at tilføje egne krav, men stadig bibeholde den oprindelige altruistiske rammefortælling, brød kvinderne ikke med disse konventioner. De forblev således kulturelt forståelige, men formåede at udvide rammen for, hvordan en kvinde ansat i et omsorgsfag kan bære sig, eller med andre ord: de genforhandlede deres position inden for de givne kulturelle og samfundsmæssige normer.³³

SOCIAL- OG SUNDHEDSASSISTENTERNES SPONTANE STREJKE JUNI 2007

Den 13. juni 2007 nedlagde de ansatte inden for social- og sundhedsområdet³⁴ i Holstebro arbejdet i protest mod deres løn og arbejdsvilkår.³⁵ Strejken kom relativt pludseligt og var overenskomststridig. På trods af dette bredte strejken sig over de næsten 14 dage til resten af landet, og da strejken begyndte at ebbe ud i

31 Birgit Schøler: "Skaf os en løn vi kan leve af", *Sygeplejersken* 23, december 2006.

32 Pia Fris Laneth: "Familieoverhovedets og husmoderens lange og vanskelige sammenliv", i Mette Deding og Helle Holt: *Hvorfor har vi lønforskel mellem kvinder og mænd – en antologi om ligeløn i Danmark*, København: SFI 2010, s. 26-27.

33 Søndergaard: *Tegnet*, s. 38-39.

34 Tæller social- og sundhedsassistenter, social- og sundhedshjælpere, hjemmehjælpere og sygehjælpere – går i medierne ofte under fællesbetegnelsen sosu'er og sosu-området.

35 *Berlingske Tidende* 22.6.2007: "Ældrepleje på nødblus".

starten af juli måned, havde over halvdelen af landets kommuner været berørt.³⁶ Blandt de strejkende var der en klar bevidsthed om, at problemerne indenfor sosu-området var nationale: *Plejerne i resten af landet er blevet inspireret til at nedlægge arbejdet.* "Det er jo de samme dårlige arbejdsforhold og de samme problemer de kæmper med. De er blevet enige om at nok er nok."³⁷

Denne bevidsthed ses også afspejlet i den opbakning, strejkerne nød blandt sosu'erne landet over, hvor der var stor strejkeparathed, såvel som villighed til at deltage i faglige møder og demonstrationer.³⁸ Strejkerne synes også at have været organiseret af de lokale sosu'ere og ikke af FOA. Dette var også FOA's eget udsagn, f.eks. udtalte FOA's forhandlingschef Steen Parker Sørensen: "De kører jo fuldstændig uden om det hele. Det er ikke engang tillidsfolkene, som står bag."³⁹

Dette billede var det dog gavnligt for FOA at give, da det fik de strejkendes krav til at virke mere rodfæstede, og desuden beskyttede FOA mod at skulle betale bod for overenskomststridig konflikt. Men kigger man på fotografierne fra diverse demonstrationer landet rundt, var skilte, T-shirts, bannere m.m. tydeligvis fremstillet af deltagerne selv – så her har der i hvert fald været et relativt stort stykke græsrodsarbejde. Ligeledes synes en stor del af mobiliseringen såvel som organisationen at være foregået via sms'er, som er blevet sendt og videresendt rundt om i landet – hvilket også har krævet et engagement fra den enkelte deltager.⁴⁰

Ligeledes kan man finde flere forbindelsesled mellem de strejkende sosu'er og demonstrationerne året før, hvor flere af de strejkende sosu'er sandsynligvis har deltaget. Herfra må flere af de strejkende have haft aktionserfaring, hvilket sandsynligvis har gjort, at de nu var parate til at slutte op igen. Mindre åbenlyst, men ligeså vigtigt, er det, at flere af de ledende skikkelser i FOA-strejkerne havde direkte berøringsflade med de personer og organisationer, som var mest aktive i organisationen af demonstrationerne 2006. På helt lokalt græsrodsplan var f.eks. Bettina Davali, tovholderen for aktiviteterne under strejken blandt dagplejerne i Sønderborg,⁴¹ også mor til Yasmin og Philip Davali, der begge var aktive i planlægningen af demonstrationerne 2006 gennem Danske Gymnasieelevers Sammenslutning (DGS), og i forlængelse heraf meldte sig ind i SFU.⁴² På et mere nationalt plan var FOA's ungdomskonsulent Ane Stær Nissen samtidig medlem af SFU's landleddelse. Hun havde også gennem DGS deltaget i planlægningsarbejdet

36 Politiken.dk (3.7.2007): "Sosu-strejkerne er på retur".

37 *Berlingske Tidende* 22.6.2007: "Ældrepleje". Citat er af Marianne Jensen, næstformand for Social- og Sundhedsafdelingen, FOA.

38 Arbejder.dk (16.6.2007): "Vestjysk lønoprør breder sig".

39 Politiken.dk (2.7.2007): "Sosu-strejker er organiseret via sms".

40 Politiken.dk (2.7.2007): "Sosu-strejker".

41 Marianne Schjøtte Rohweder: *Kamp til strengen – 50 dage, der gjorde en forskel*, København: FOA 2008, s. 59.

42 <http://sfunet.files.wordpress.com/2012/03/philip-davali.pdf> (2.11.2013); <http://sfunet.files.wordpress.com/2011/04/yasmin-davali.pdf> (2.11.2013).

af 17. maj demonstrationerne og var i FOA bl.a. ansvarlig for at bringe mere aktivisme ind i fagforeningen.⁴³ Således havde sosu'erne altså direkte kontakt til flere af de unge, som var politisk organiseret på venstrefløj og havde deltaget i 17. maj demonstrationerne. Dette har utvivlsomt haft en indvirkning på de strejkendes måde at tænke strejkeaktiviteter på, såvel som venstredrejningen af samme. Sociologiprofessor Sylvia Walby har beskrevet, hvordan samarbejdende grupper ofte gennemgår en forhandling af identitet, der tit ender med, at de oprindelige gruppeidentiteter opløses og en ny fælles hybrididentitet opstår.⁴⁴ Erfaringsudvekslingen mellem de strejkende og de venstreorienterede unge kan ses som et udtryk for Walbys hybrididentitet,⁴⁵ hvor de forskellige grupper gensidigt redefinerede hinandens projekter og samfundsanalyser.

Blandt de strejkende finder man fra starten en bevidsthed om, at sosu-området er et kvindedomineret fag, hvilket blandt andet afspejles i valget af talsmand for de strejkende i Holstebro, hvor strejken startede: "Det var lidt tilfældigt, at det lige blev mig, som kom til at tale vores sag. En af mine mandlige kolleger var valgt til talsmand, men da vi overvejende er et kvindefag, ville vi også have en kvinde."⁴⁶ Ligeledes kommunikerede man centralt fra også, at kravet om mere løn også var et ligestillingskrav: "Især der hvor vi har et ligelønsproblem, og det er især den kortuddannede del af kvindefagene. Altså dem, der arbejder med pleje og omsorg inden for ældreplejen, børnepasningen og sundhedsvæsenet."⁴⁷ For mange af de strejkende synes ligestillingen dog i ligeså høj grad at betyde ligestilling mellem de privat ansatte og de offentligt ansatte, som ligestilling mellem mænd og kvinder. Den første strejke skulle da også være indledt, fordi flere af sosu-assistenterne sagde op, da de kunne få 20 kr. mere i timen som ufaglærte arbejdere på den lokale vinduesfabrik.⁴⁸

På kommunalt plan var strejkerne flere steder en succes for de strejkende, i og med at flere af kommunerne bøjede sig og lovede lønforhøjelse.⁴⁹ Strejkerne udløste ligeledes debat på Christiansborg, hvor DF krævede, at man fra statens side tilførte kommunerne ekstra midler til løn specielt øremærket til social- og sundhedsassistenterne.⁵⁰

I forbindelse med debatten om DF's forslag mødtes FOA's formand Dennis Kristensen i juli med Helle Thorning-Schmidt (formand for Socialdemokraterne) og

43 <http://dk.linkedin.com/in/anenissen> (3.11.2013). Ane Stær Nissen fremhæver selv, at en af hendes primære opgaver var kontakten til *Genstart Danmark*.

44 Sylvia Walby: *The future of feminism*, Cambridge: Polity Press 2011, s. 10-11.

45 Walby: *The future*, s. 10-11.

46 *Jyllandsposten* 5.5.2008: "Jannie fra Vemb åbnede konflikten". Citatet er af Jannie Pedersen, talsmand for de strejkende i Holstebro).

47 Politiken.dk (26.6.2007): "Forbundsformand: Ja tak til lønpulje". Citatet er af FOAs formand Dennis Kristensen.

48 Kvindefag.dk (16.9.2007): "Farvel Florence Nightingale".

49 Politiken.dk (2.7.2007): "Sosu-strejker har været en succes".

50 Politiken.dk (02.8.2007): "DF lover milliarder til offentligt ansatte".

Villy Søvndal (formand for SF). Her bad Dennis Kristensen politikerne afsætte en pulje på 5 milliarder kroner øremærket til de lavtlønnede kvindefag til de kommende overenskomstforhandlinger i 2008.⁵¹ Dennis Kristensens politiske manøvre var i dansk kontekst usædvanlig, da fagforeningerne ved overenskomstforhandlinger altid tidligere har afvist politisk øremærkning, idet de har ønsket selv autonomt at forhandle lønnen. Dette synes Dennis Kristensen også bedst om, og i medierne understreger han flere gange, at hans bøn om politisk øremærkning skyldes særlige forhold: "Men vi står i en helt særlig situation, hvor en lang række kvindefag halter efter de øvrige ansatte på arbejdsmarkedet. De gør det af rent historiske grunde, og det er noget vi i virkeligheden alle skammer os over. Men vi kan ikke rette dem op af egen kraft".⁵²

INGEN SOLIDARITET KVINDEFAGENE IMELLEM

Selvom sosu-strejkerne havde stor intern opbakning og også førte til konkrete lønforbedringer flere steder i landet, fik de ikke meget støtte fra deres centrale forhandlingsorganisation Kommunale Tjenestemænd og Overenskomstansatte (KTO), eller den øvrige fagbevægelse, der i pressen langede ud efter Dennis Kristensens ønske om politisk øremærkning.⁵³ Torsdag den 30. august 2007 førte dette så til en afstemning i KTO omkring en fælles offentlig udtalelse, hvori centralorganisationen frabad sig politisk indblanding i de kommende offentlige overenskomstforhandlinger. Denne udtalelse stemte Dennis Kristensen på vegne af FOA nej til, men da flertallet var for, kom udtalelsen igennem.⁵⁴ Dette fik den konsekvens, at Dennis Kristensen trak sig fra formandsposten i KTO, hvilket vidner om, at splittelsen i KTO var relativt alvorlig.

Selve sosu'ernes strejker blev også kritiseret af de to andre store kvindefag, nemlig pædagogerne og sygeplejerskerne. Hos begge faggrupper var den grundlæggende holdning, at sosu'erne ikke kunne få en lønstigning, medmindre de to andre fag også blev tilgodeset.⁵⁵

Denne manglende solidaritet med andre underbetalte kvinder kan forklares ud fra uddannelsesforholdet mellem sosu-assistenterne og pædagogerne samt sygeplejerskerne. Sosu-assistenternes uddannelse er nemlig væsentligt kortere end pædagogstudiet og sygeplejerskestudiet, der begge er mellemlange videregående uddannelser. Det er derfor set fra en sygeplejerskes synspunkt urimeligt, hvis en indenfor samme sektor, men med uddannelsesmæssigt færre kompetencer, skulle komme op på næsten samme løntrin. Dette modsætningsforhold mel-

51 Ritzau 24.8.2007: "Citathistorie fra Nordjyske Stiftstien: FOA i dobbeltspil om overenskomster".

52 Ritzau 24.8.2007: "Citathistorie fra Nordjyske Stiftstien".

53 F.eks. Ritzau 24.8.2007: "Citathistorie fra Nordjyske Stiftstien" eller 30.8.2007: "Fagforbund intern strid før lønforhandlinger".

54 Ritzau 30.8.2007: "Dennis Kristensen går som KTO-formand efter strid".

55 Politiken.dk (27.6.2007): "Sygeplejersker kræver også lønhop".

lem interesser viser tydeligt, at køn ikke er den eneste kategori, der spiller ind på, hvem man føler fællesskab med. I feministisk teori kaldes dette fænomen for intersektionalitet og kan forklares som det forhold, at hvert enkelt individs identitet og position i samfundet består af en myriade af forskellige hierarkier eller kategorier f.eks. race, køn, uddannelse, seksualitet etc.⁵⁶ Disse kategorier påvirker hinanden, og således er en kategori aldrig ren eller upåvirket af andre kategorier. Denne gensidige transformationsproces ses her, hvor uddannelse i ligeså høj grad som køn er formende for, hvordan de forskellige grupper anskuer lønspørgsmålet. Pointen herfra er, at de kvindedominerede fag på trods af kønsmæssigt fællesskab også spænder over interne interessemodsætninger.

På trods af at de andre kvindedominerede fagforeninger kritiserede sosu'ernes strejke, har fagforeningernes top såvel som måske særligt dens medlemmer nok også bidt mærke i, at sosu'ernes nye metode skaffede dem håndgribelige resultater og til dels også ændrede spillets regler for, hvordan forbedringer kunne opnås. Opsummeret i punktform beviste FOA's strejke overfor sosu'erne såvel som den øvrige fagbevægelse, følgende:

1. At det kunne lade sig gøre for et fag i sundhedssektoren at gå i en effektiv strejke og samtidig bevare et nødberedskab, der gjorde, at man ikke satte befolkningens sympati over styr.
2. At kvinder også kan strejke og have succes med det.⁵⁷ Følgende citat fra Dennis Kristensen, viser at fagbevægelsen tidligere tvivlede på dette: "Det er kommet fuldstændig bag på mig, hvordan de bliver ved med at stå der dag efter dag med knejsende hoved og råbe lige så højt som en havnearbejder."⁵⁸ Hermed brød sosu'erne altså med en meget gammel kønsstereotyp i fagbevægelsen, en stereotyp, der tydeligvis også eksisterede i de kvindedominerede fagforeninger.
3. At de offentlige kvindefag ofte har en interesse i at gøre deres arbejdskrav politiske og indlede en form for forhandling direkte med regeringen. Dette skal ses i sammenhæng med, at det offentlige kan i sidste ende ikke konfliktes økonomisk ihjel, dels fordi regeringen ville gribe ind, længe før dette skete, og dels fordi at en strejke i det offentlige på den korte

56 Nina Lykke: *Kønssforskning – En guide til feministisk teori, metodologi og skrift*, Frederiksberg: Forlaget Samfundslitteratur 2008, s. 104-105.

57 Kvinder (herunder også offentlige ansatte) har strejket før, men har generelt strejket langt mindre end mænd. Se Christer Thörnqvist: "Kvinder og strejker – I Norden og internationalt" i Mette Deding og Helle Holt (red.): *Hvorfor har vi lønforskelle mellem kvinder og mænd – en antologi om ligeløn i Danmark*, København: SFI 2010, s. 200-203. Ydermere har kvinder i den offentlige sektor ofte være begrænset af, at strejker i det offentlige kan sjældent være altomfattende. Dette gælder især for personalet i sundhedssektoren, der er udelukket fra at bruge midler som total arbejdsnedlæggelse, da dette ville koste menneskeliv.

58 Kvinfo.dk (16.9.2007): "Farvel Florence Nightingale".

bane ofte sparer penge i form af sparede lønkroner. I det private spares der selvfølgelig lønudgifter, men her er til gengæld et tab af produktion og profit – hvilket sjældent er tilfældet i det offentlige. En regering kan til gengæld blive så upopulær, at den taber næste valg, og heraf er det for kvindefagene i det offentlige, langt mere centralt at vinde offentlighedens sympati end at belaste deres arbejdsgivernes økonomi.

Sosu'ernes og FOA's ageren kan i et bredere perspektiv også betragtes som et forsøg på som et offentligt kvindefag at agere mest hensigtsmæssigt i et arbejdsmarkedssystem, der i sin grundstruktur er opbygget og tilpasset et private arbejdsmarked med hovedsageligt mandlige arbejdere.⁵⁹ For i det offentlige, hvor staten er arbejdsgiver såvel lovgiver og budgetmyndighed, må forhandlingssituationen som udgangspunkt være en anden. Ligeledes er det svært at opretholde den danske model krav og ideal om, at forhandlingerne ikke bør involvere politikerne, da det er dem, der igennem finansloven sætter rammen for de tilgængelige midler, og hermed er direkte involveret i forhandlingerne fra starten i og med at de diktere den økonomisk ramme.

Da forhandlingerne omkring de offentlige overenskomster i 2008 gik i gang, adopterede de andre offentlige kvindefag samme strategi som FOA, hvilket jeg uddyber længere nede i artiklen.

VELFÆRDSDEMONSTRATION 2. OKTOBER 2007

Da Folketinget åbnede tirsdag den 2. oktober 2007, skete det til demonstrationer i 8 byer,⁶⁰ hvor mellem 100.000 til 130.000 demonstrerede for mere velfærd såvel som lønforhøjelser i det offentlige.⁶¹ Velfærdsbevægelsen var således tilbage med mere styrke end den havde ved sin første demonstration 17. maj 2006. Budskaberne mod nedskæringer fra sidste års demonstrationer gik igen, men nye paroler om højere løn i det offentlige var samtidig kommet til. I demonstration deltog store dele af fagbevægelse, bl.a. hele FTF-familien, 3F, FOA og Sundhedskartellet.⁶²

Lønkravet blev under demonstrationerne stærkest fremsat af sosu'erne, der syntes at have bevaret gejsten fra forårets strejker og mødte frem i stort antal. Sosu'erne brød desuden den linje, der centralt fra var lagt af FTF og LO, om at der ikke måtte foregå arbejdsnedlæggelser i forbindelse med demonstrationerne og nedlagde flere steder i landet arbejdet fra kl. 11 for at deltage i fordemonstrationer.

59 Henning Jørgensen: "Det offentlige aftalesystem og uligelønnen" i Deding og Holt (red.): *Hvorfor har vi*, s. 154-155.

60 Byerne var København, Aarhus, Aalborg, Odense, Rønne, Viborg, Kolding og Sønderborg.

61 Ritzau 02.10.2007: "Titusinder i demonstration for velfærd".

62 Ritzau 25.9.2007: "3F forventer over 100.000 til velfærdsdemonstration".

Sundhedskartellet er et forhandlingsfællesskab for 12 sundhedsfaglige fagforeninger, alle med medlemmer med mellemlang uddannelse.

ner. Dette brud på disciplinen blev dog forbigået i tavshed af den øvrige fagbevægelse.

Flere af de politiske partier deltog også i demonstrationerne den 2. oktober, og både SF's formand Villy Søvndal og Socialdemokraternes formand Helle Thorning-Schmidt var til stede. Oppositionspartiernes deltagelse virkede også indirekte som en erklæring mod regeringen. Oppositionspartierne prøvede altså at knytte de demonstrerende og herigennem også fagbevægelsen endnu stærkere til venstrefløjens end før. Hos dele af fagbevægelsen synes man dog at være skeptisk overfor den stigende politisering, og før demonstrationen udtalte DSR's formand Connie Kruckow:

DSR er partipolitisk fuldstændig neutral. Vores støtte til og deltagelse i 2. oktober demonstrationerne er et udtryk for, at vi vil gøre opmærksom på sygeplejerskernes urimeligt lave løn og de massive problemer, som sundhedsvæsenet står over for. Vores deltagelse er altså ikke et for eller et imod regeringen, men et klart signal til alle de politiske partier.⁶³

Kruckows udtalelse kan dog også anskues i det lys, at DSR ikke anså kommunerne, men derimod regeringen, som den primære forhandlingspartner ved de kommende overenskomstforhandlinger og derfor ikke ønskede at grave for dyb en grøft til dem før forhandlingernes start.

OVERENSKOMSTFORHANDLINGERNE 2007-2008

De offentlige overenskomstforhandlinger blev indledt den 10. oktober 2007 og var programsat til at slutte marts 2008, så den nye aftale herefter kunne træde i kraft per 1. april, og der var generelt store forventninger til resultater på lønningssiden. Dette gjaldt særligt for kvindefagene, hvilket vi kan se afspejlet i deres interne nyhedsbreve og magasiner, hvor medlemmer såvel som tillidsvalgte gentagne gange giver udtryk for, at lønnen skal hæves markant.⁶⁴ Således skriver DSR allerede før det første møde med arbejdsgiverne følgende: "Sundhedskartellets krav til OK 08 er ikke til at tage fejl af: Løn, løn og atter løn som det absolutte hovedkrav."⁶⁵

63 Sara Holt Fischer og Mads Krøll Christensen: "Sygeplejersker demonstrerer for bedre løn", *Synergi* 4, 2007.

64 Ivan Enoksen: "OK 2008: Vi vil have mere end de private", *Børn og Unge* 41, 2007; Lis Pedersen: "BUPL mener: For 93 mandatets højere løn, tak", *Børn og Unge* 40, 2007; Signe Hagel Andersen: "Flere sygeplejersker – spræng lønrammen", *Sygeplejersken* 1, 2007; Hugo Holm Larsen: "Nu skal det være: Vi vil have mere i løn", *FOA Nordsjælland's medlemsblad* 4, september 2007.

65 Erik Harr: "OK 08: Sundhedskartellet vil have markante lønforbedringer", *Synergi*, 10.10. 2007.

I de kvindedominerede fagforeningers interne kommunikation omkring de kommende overenskomstforhandlinger er kønsperspektivet massivt tilstede, mens det tidligere skel mellem private og offentligt ansattes lønninger er gledet i baggrunden. Dette kan f.eks. ses i decemberudgaven af *Tidsskrift for jordemødre*, hvor argumentet for en lønstigning er, at tjenestemandereformen af 1969 straffede de kvindedominerede fag, og at man nu bør rette op på denne skævhed.⁶⁶ Dette er et skift i kommunikation i forhold til før, hvor kvindefagene primært slog på, at det offentlige var underbetalt i forhold til det private. Skiftet kan have sine rødder i, at Sundhedskartellet i forbindelse med overenskomstforhandlingerne opfordrede regeringen til at lave en ligelønsreform ud fra argumentet om, at fagbevægelsen ikke har kunnet løse problemet selv: "Ideelt set skulle fagbevægelsen selv have løst problemet, men det har man ikke kunnet hidtil."⁶⁷ Ligelønsreformen var dog vanskelig at vinde ved et tæt samarbejde med de ikke kvindedominerede dele af fagforeningen, da disse ikke ville vinde noget særligt ved forslaget, Sundhedskartellet måtte derfor forfølge en ny strategi for at få det gennemført.

Sundhedskartellets opfordring til en ligelønsreform er magen til den FOA kom med i sommeren 2007, hvor de bad om øremærkning af penge til de lavtlønnede kvindefag – en opfordring, der på dengang gjorde FOA upopulære i forhandlingsfællesskabet KTO. Sundhedskartellet undgik dog FOA's stigmatisering, måske til dels på grund af det fællesskab, der var blevet skabt omkring 2. oktober, men nok hovedsagelig, fordi resten af fagbevægelsen ønskede at undgå et internt slagsmål oven i overenskomstforhandlingerne. Til sammen dannede Sundhedskartellet og FOA (og efter en vis tøven også BUPL) altså en stærk ny tendens i fagbevægelsen, der udover at være stærkt kvindedomineret adskilte sig fra den øvrige fagbevægelse på to centrale områder.

For det første gik man bort fra princippet fra fælleserklæringen fra 1987 om, at lønnen altid forhandles indenfor en samfundsøkonomisk ansvarlig ramme.⁶⁸ Herunder lå også et brud med tanken om en synkron lønudvikling mellem det private og det offentlige:

Vi skal have en lønudvikling, der ikke kun forbedrer medlemmernes realløn, men også mindsker lønforskellen til det private arbejdsmarked. Det betyder, at vi ikke kan nøjes med de forbedringer, der blev aftalt på privatområdet i foråret, men at Sundhedskartellets grupper skal overhale de privatansatte. Vi vil have ligeløn.⁶⁹

For det andet anskuede man politisk indblanding som en nødvendighed for at løse ligelønsspørgsmålet, og man anskuede den kommende overenskomstforhand-

66 Anne Marie Kjeldset: "Lige løn – nu", *Tidsskrift for jordemødre*, december 2007.

67 Kjeldset: "Lige løn – nu".

68 Kjeldset: "Lige løn – nu", s. 26.

69 Connie Kruckow: "Markant bedre løn til sygeplejerskerne", *Sygeplejersken*, 21, 2007.

ling som en forhandling, der i hvert fald delvist skulle tages med regeringen. Dette sidste ses afspejlet i, at ordet "Folketing" er et gennemgående ord, når kvindefagene argumenterer for, hvem der burde lytte til deres krav. Et af de tydeligste eksempler på denne tendens er DSR's åbne brev i november stilet direkte til Folketinget og regeringen om hvad de burde gøre: "Uligeløn er et samfundsproblem. Derfor er det nødvendigt, at Folketinget afsætter en ekstra pulje penge til de offentlige overenskomstforhandlinger. Den nye regering skal også nedsætte en ligelønskommission, der kan bane vejen for en egentlig ligelønsreform."⁷⁰

Overenskomstforhandlingerne var derfor fra starten præget af spændinger, ikke bare henover forhandlingsbordet, men også i forhandlingsfællesskabet KTO, hvor der var meget lidt forståelse for kvindefagernes krav og metode. F.eks. udtalte Akademikernes Centralorganisations (AC) chefforhandler Sine Sunesen følgende om muligheden af en skævvridning af lønpengene til fordel for FOA: "Det vil være svært at få mit bagland med på idéen om at tilgodese de lavtlønnede, for så vil akademikerne opleve at de afleverer penge til andre grupper, og det er jo ikke derfor, at man er med i forhandlingsfællesskab."⁷¹ Disse interne spændinger førte den 26. februar 2008 til, at FOA meldte sig ud af KTO's forhandlingsudspil og valgte at forhandle selvstændigt.⁷²

Selvom samtlige forbund generelt kom med store krav til forhandlingerne var det Sundhedskartellet, FOA og BUPL, der generelt var mest aggressive, og allerede før forhandlingerne gik i gang, havde de alle meldt sig klar til at strejke. Følgelig har det næppe været nogen overraskelse, da de i løbet af februar og marts alle varslede konflikt.⁷³ En linje, de fastholdt på trods af, at de statsansatte indgik forlig den 18. februar og KTO med Kommunernes Landsforening (KL) den 11. april.⁷⁴ KTO's og KL's forlig indeholdt bl.a. en lønstigning på 12,8 % over de næste 3 år, og det tal blev i høj grad omdrejningspunktet i resten af forløbet. For de tre forbund blev det nemlig et mål at få en højere lønstigning end den, som KTO fik, og for Danske Regioner, KL, regeringen og til dels også den øvrige fagbevægelse blev det en prinsipsag at 12,8 % måtte være loftet.

STREJKERNE BEGYNDER

Den 16. april 2008 indledte FOA og Sundhedskartellet deres strejke, og her var gejsten stærk fra starten:

Medlemmerne er parate. Vi kæmper ikke kun for vores egen skyld, men for alle kvindedominerede fag i den offentlige sektor. Man kan sammenligne det med at sætte

70 Connie Kruckow: "Kære regering og folketing", *Sygeplejersken* 23, 2007.

71 Kurt Jacobsen og Dorthe Pedersen: *Kampen om den danske model – da sosu'erne rystede det etablerede system*, Viborg: Informations Forlag 2010 s 167-168.

72 Tv2 *Nyhederne* 11.4 2008: "Overenskomst 2008".

73 Tv2 *Nyhederne* 11.4 2008: "Overenskomst 2008".

74 Tv2 *Nyhederne* 11.4 2008: "Overenskomst 2008".

popcorn i mikroovnen. De første, der popper op, er det strejkende sundhedspersonale. Bagefter kommer andre faggrupper, og til sidst ligger der nogle sorte i bunden, og det skal vi ikke tage os af.⁷⁵

Strejken blev således indledt under en feministisk parole, der rakte udover den enkelte faglige gruppe. Herudover giver Kruckow i sit sprog billede til sidst en bredside til dem, der ikke støtter kravet om ligeløn, de bliver her til et uappetitligt restprodukt.

Den øvrige fagbevægelse forholdt sig dog også noget ambivalent til de strejkende. På den ene side støttede LO de strejkende ved at bistå FOA økonomisk under strejken.⁷⁶ På den anden side meldte flere forbund, herunder bl.a. HK/Kommunal, 3F og AC åbent ud i pressen, at de strejkende ikke måtte opnå mere end de 12,8 % i lønstigning, da det ville skade muligheden for at opnå forlig ved næste overenskomstforhandling⁷⁷ og derfor true den danske model. Store dele af fagbevægelsen holdt altså fast ved sit gamle princip om lige fordeling mellem grupperne. Denne manglende indre støtte til kvindefagene såvel som den stærke støtte til det etablerede system underbygger sociolog Joan Ackers pointe om, hvordan mange mennesker (herunder særligt de, som er privilegerede) har tendens til at opfatte ulighed som legitimt, hvis den er forankret i samfundsstrukturen.⁷⁸ En ændring af denne strukturelle forankring af ulighed er derfor ofte en lang og svær kamp, da den kræver en ændring på et dybereliggende diskursivt niveau.

Ackers pointe om, at noget opfattes som legitimt, fordi det er etableret, blev yderligere eksemplificeret, da KTO's nye formand Anders Bondo Christensen den 17. april tilsluttede sig den etablerede fagbevægelses advarsel om, at kvindefagene truede aftalesystemets interne sammenhængskraft: "Jeg hejser advarelsflaget ét sted, og det handler om, at sygeplejerskerne og sosuassistenterne ikke må komme ud med et resultat, der underminerer vores."⁷⁹ Her er bevarelsen af den danske model og det nuværende system et mål i sig selv, og der behøves derfor ikke en forklaring på, hvorfor det nuværende er godt, da dette i høj grad er alment accepteret.

Udover Bondos udtalelse forholdt KTO sig dog, i lighed med regionernes chefforhandler Bent Hansen, udadtil relativt passivt til sammenbruddet. Denne mulighed fik politikerne dog ikke, da FOA og Sundhedskartellet fra starten tvang dem i debat. Dette skete delvist ved, at Dennis Kristensen og formændene for Sundhedskartellet medlemmer i medierne altid identificerede regeringen som

75 Britta Søndergaard: "Vi har ramt en nerve i befolkningen", *Sygeplejersken* 9, 2008. Citatet er af Dansk Sygeplejeråds formand, Connie Kruckow.

76 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 195.

77 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 196-197.

78 Joan Acker: "Theorezing Gender, Race and Class in Organizations", i Emma Jeanes: *Handbook of Gender, Work and Organization*, Wiltshire: Wiley 2011, s. 74.

79 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 197-198.

den primære forhandlingsmodstander. Oveni kørte FOA desuden en avis-kampagne 'Gi' nu kvinderne den løn, de fortjener!' henvendt til partierne udenfor regeringen, som FOA opfordrede til at benytte deres alternative flertal til de strejkendes fordel.⁸⁰ SF og Enhedslisten var dog de eneste, som var positive overfor denne ide. Hos DF, der ellers havde snakket om øremærkede midler til de lavtlønnede kvindes fag, lød det nu, at de strejkende var en skoleklasse, der ikke kunne finde ud af at høre efter.⁸¹ Socialdemokraterne forholdt sig generelt tøvende,⁸² og regeringens første udmelding var, at (stik imod de strejkendes udtalelser) havde de intet at gøre med den igangværende konflikt.⁸³

Regeringens udtalelse var dog en sandhed med modifikationer, da finansminister Lars Løkke Rasmussen under forhandlinger i februar og marts flere gange havde forhindret et forlig, ud fra at regeringen ikke ville acceptere nogen lønramme, der gav mere end 12,8 % af hensyn til de offentlige udgifter.⁸⁴

Pædagogerne gik ikke i strejke samtidig med FOA's og Sundhedskartellet's medlemmer, da deres forhandlinger med KL trak ud. Dette skyldtes, at BUPL modsat FOA forblev i forhandlingsfællesskabet KTO, og herigennem indgik en række delforlig – først ved lønrammen trak de sig.⁸⁵ Herefter forhandlede KL og BUPL løn (men ikke de andre delforlig) sammen med forligskvinde Mette Christensen, og nåede fredag den 11. april 2008 frem til en løn aftale, som over 2/3 af BUPL's hovedbestyrelse kunne godkende. Denne aftale blev herefter sendt til urafstemning blandt BUPL's medlemmer.⁸⁶ Hovedbestyrelsens argument for at stemme ja var, at med den nye aftale sikrede en mere stabil lønudviklingen og delforligene opnået gennem KTO (som i tilfælde af konflikt ikke længere kunne betragtes som sikre).⁸⁷ I den nye aftale forblev lønnen dog inden for de 12,8 %, hvilket betød, at lønhierarkiet i det offentlige ikke ville flytte sig, hvis medlemmerne stemte ja.

Den 13. maj forelå resultatet af urafstemningen, hvilket var et massivt nej til mæglingsforslaget (61,1 % nej/ 38,9 % ja).⁸⁸ Konsekvensen af nej var, at BUPL herefter var i konflikt og strejkede fra den 19. maj. BUPL blev således skubbet ind i konflikten af sine egne medlemmer, og BUPL's hovedbestyrelse synes således ikke på linje med sine medlemmer. Dette var en relativt ny udvikling, for ved sidste urafstemning om overenskomsten i 2005, havde 90 % af pædagogerne stemt ja til det af hovedbestyrelsens anbefalede forslag, og det selvom lønstigningen

80 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 203.

81 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 196.

82 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 194.

83 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 192.

84 Jesper Due og Jørgen Steen Madsen: *OK 2008: Resumé af det offentlige forhandlinger fra sommeren 2007 til 31. marts 2008*, København: FAOS 2008, s. 9.

85 Tonny Andersen: "BUPL mener: Nej til OK-resultatet", *Børn og Unge* 10, 2008.

86 Ivan Enoksen: "OK 2008: Sådan stemte de til mæglingsforslaget", *Børn og Unge* 14, 2008.

87 Ivan Enoksen: "OK 2008: Så skal der stemmes", *Børn og Unge* 14, 2008.

88 Steffen Hagemann: "OK 2008: Så skal lønnen op", *Børn og Unge* 17, 2008.

dengang kun var 9,3 %.⁸⁹ En forklaring på det stærke nej i 2008 kan findes i den mobilisering, der havde fundet sted blandt pædagogerne siden 17. maj 2006, såvel som den afsmittende effekt, der kom fra de andre kvindefag.

Pædagogerne havde været en aktiv gruppe i gadebilledet siden 2006, både gennem velfærdsbevægelsens demonstrationer 2006-2007, men også selvstændigt i forbindelse med de overenskomststridige strejker i efteråret 2006. Gennem disse var forventningerne nok langsomt vokset, og for de strejkeparate pædagoger ville en konflikt undgået i sidste minut delvist føles som en aflyst finale.

Gejsten fra de andre kvindefag kan også have haft en indvirkning på pædagogernes strejkelyst. Følgende citat fra fritidspædagogisk leder på SFO Skrænten, Carin Weibull, afslører i hvert fald en stor lyst til at slutte sig til de andre strejkende kvindefag: "I disse dage møder jeg de gule veste, de røde hænder, de høje storke på min vej til og fra arbejde. Det gør mig helt høj og dybt misundelig."⁹⁰ Denne tendens blev muligvis også forstærket af, at pædagogernes gennem deres arbejdspladser allerede var i direkte forbindelse med strejken, da pædagogmedhjælperne, som hører under FOA, allerede strejkede. Pædagogerne var altså kollegaer med strejkende, og flere har nok ikke villet stå tilbage for disse.

Efter at pædagogerne tilsluttede sig strejken var omkring 44 % af alle offentlige ansatte i konflikt.⁹¹ Dette siger noget om, hvor stor en del af den offentlige sektor, der består af rene kvindefag, såvel som hvor omfangsrig konflikt faktisk var.

FORSLAGET OM LIGELØNSKOMMISSIONEN

UDVIDEDE LIGELØNSBEVÆGELSEN

Før og i løbet af strejken krævede både BUPL, FOA og Sundhedskartellet, at der skulle nedsættes en ligelønskommission efter norsk forbillede, der skulle kortlægge forskellene mellem mænd og kvinders lønninger i Danmark,⁹² og ligesom i Norge skulle politikerne forpligte sig på at følge op på kommissionens anbefalinger. En forpligtelse, der sandsynligvis ville bevirke, at politikerne på længere sigt ville skulle øremærke en betragtelig sum på finansloven til kvindefagene. Strategien for at kræve en ligelønskommission var bevidstheden hos de kvindedominerede fag om, at ligelønnen selv i bedste fald ikke ville blive vundet igennem en enkelt strejke, og at man derfor var nødt til at tænke langsigtet.⁹³ Noget fagforeninger også meldt klart ud under strejken:

Vi skal have en ligelønskommission. Vi skal have gennemanalyseret præcist hvor meget, pædagogerne og de andre grupper halter bagefter, og så skal der rettes op på for-

89 Steffen Hagemann: "OK 2008: Så skal lønnen op", *Børn og Unge* 17, 2008.

90 Sørensen mfl: *Tid til nye tider*, s. 55.

91 Jesper Due og Jørgen Steen Madsen: *Resume*, s. 6.

92 *Berlingske Tidende* 14.4 2008: "Politisk uro om ligelønskommission".

93 <http://fysio.dk/Lon-og-ansattelse/Nyheder/OK-08-Klar-til-konflikt/> (27.11.2013).

holdene ved hjælp af en ekstraordinær pose penge fra statskassen. Nedsættelse af en ligelønskommission er også et af BUPL's krav for at afslutte strejken.⁹⁴

Ideen om en ligelønskommission med bindende forpligtelser var politikerne dog langt fra enige om.⁹⁵ Overordnet set var VK-regeringen såvel som Socialdemokraternes holdning dog den, at man godt kunne nedsætte en undersøgende lønkommission, men ikke en, hvori der fulgte penge med: "Helt generelt er pengene brugt. Hvis der er skævheder i systemet, må parterne tale om, hvordan de kan rette op på dem."⁹⁶ Politikernes forslag om en undersøgende lønkommission fremfor en bindende ligelønskommission blev ikke modtaget positivt hos kvindefagene, der var bange for at ligelønnen skulle drukne i den bredere undersøgelse, og at det ville blive en syltekrukke.⁹⁷

I fagbevægelsen fik det oprindelige forslag om en ligelønskommission støtte fra HK og 3F, der dog betingede sig, at en ligelønskommission også skulle beskæftige sig med ligelønnens tilstand på det private arbejdsmarked.⁹⁸ Ud af HK's medlemmer er 77 % kvinder, og selvom et flertal af disse er ansat i den private sektor,⁹⁹ er det indlysende, hvorfor fagforeningen så en fordel i ligelønsskmissionen. 3F derimod har knap 1/3 kvindelige medlemmer,¹⁰⁰ så samme umiddelbare interesse i en ligelønskommission som HK har denne fagforening ikke. 3F har dog historiske grunde til at støtte op om ligestillingsinitiativer, da fagforeningen opstod ud fra en fusion mellem det rent kvindelige forbund Kvindeligt Arbejderforbund Danmark (KAD) og Specialarbejderforbundet i Danmark (SID). Arven fra KAD betinger derfor en hensynstagen til ligestillingsspørgsmål. Alt i alt kan det altså konkluderes, at kravet om ligeløn i det offentlige også fik aktiveret fagforeninger med kvinder ansat i det private.

Der var dog også dele af fagbevægelsen, der var stærkt kritiske over for den forslåede kommission, heriblandt AC og Danmarks Lærerforening: "Jeg har svært ved at forstå, hvad organisationerne vil med det her. Jeg har ikke en tro på, at en ligelønskommission eller en lønkommission er en slags mirakelkur, der løser alting. Jeg tror, at man skal passe på med at skabe nogle urealistiske forventninger

94 Lasse Bjerg Jørgensen: "BUPL mener: Løsning til ligeløn ligger lige for", *Børn og Unge* 19, 2008.

95 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 193-194.

96 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 194. Citatet er af Lars Barfoed, De Konservative.

97 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 194.

98 http://www.hk.dk/handel/nyheder/nyhedsarkiv/maj_2008/hk_lad_os_saa_faa_den_ligeloenskommission?tilpas (19.8.2013).

99 http://www.hk.dk/om_hk (19.8.2013).

100 <http://forsiden.3f.dk/apps/pbcs.dll/artikkel?Avis=SD&Dato=20060420&Kategori=OM3F&Lopenr=60420054&Ref=AR&profile=2195> (19.8.2013).

- så vil vi bare få yderligere frustrationer.”¹⁰¹ Citatet vidner om en frygt for, at en ligelønskommission ville skabe øget splittelse i fagbevægelsen. Denne frygt var nok ikke helt ubegrundet, og da fagbevægelsen i forvejen var splittet omkring overenskomstforhandlingerne 2008, er det forståeligt, hvorfor flere af fagforbundene var bekymrede for, om forhandlingsfællesskaberne ville kunne holde til uenighederne i fremtiden. For en udefrakommende kan det dog virke som en dårlig taktik at prøve at lukke ned for de særlige problemstillinger knyttet til de kvindedominerede fag. Men dette kan muligvis forstås i sammenhæng med, at de kritiske fagforbund også var bekymrede for, at en ligelønskommission ved kommende forhandlinger ville betyde et autoritetstab for fagbevægelsens i forhold til selv at fordele midler,¹⁰² da dele af disse på forhånd ville være øremærket til bestemte grupper. Et sådan autoritetstab ville være en ændring i fagbevægelsens rolle, og selvom den politiske indblanding kun ville være midlertidig, ville det stadig være et autoritetstab for fagbevægelsen. Ydermere ville en forpligtende ligelønskommission sandsynligvis ikke fremsætte konklusioner, der ville gavne AC og Danmarks Lærerforening ved kommende overenskomstforhandlinger. Snarere ville den diktere tilbageholdenhed mht. til løn for at finansiere kvindernes lønfremgang, og dette ville være svært at sælge til medlemmerne.

Det var dog ikke kun fagbevægelsen og politikerne, der forholdt sig til en mulig ligelønskommission, men også kønsforskere og arbejdsmarkedsforskere, som fordelte sig på to hold, hvor kønsforskerne udtrykte begejstring for de ligestillingsperspektiver, strejken bragte med sig, mens arbejdsmarkedsforskerne udtrykte bekymring omkring ideen om en ligelønskommission og øremærkning af midler til kvindeafdelingerne, med henvisning til, at det var en underminering af den danske model.

Kønsforskerne gik aktivt ind i strejken, bl.a. holdt lektor Kenneth Reinicke tale i forbindelse med Sundhedskartellet demonstration for ligeløn den 17. april 2008,¹⁰³ og fra Karen Sjørup (leder af Center for Ligestillingsforskning, RUC) blev der heller ikke sparet på de rosende ord: ”Man kan ikke rose Dennis Kristensen og Connie Kruckow nok for at holde fast ved, at der er tale om en køns-lønspøblematik. Det, at man overhovedet får taget hul på den problemstilling, synes jeg er et stort skridt.”¹⁰⁴ Arbejdsmarkedsforskerne allierede sig ikke på samme måde direkte med en af parterne, men positionerede sig i rollen som uvildige eksperter, der manede til forsigtighed:

101 Politiken.dk (30.5 2008): ”Fagforbund advarer mod ligelønskommission”. Citatet er af Anders Bondo Christensen, formand for Danmarks Lærerforening og for KTO.

102 Politiken.dk (30.5 2008): ”Fagforbund”.

103 Maria Jørvad: ”40.000 krævede ligeløn foran Christiansborg”, *Synergi* 23.4.2008.

104 *Tv2 nyhederne* 6.5.2008: ”Danmark langt bagud med ligeløn”.

Med et politisk indgreb og en stor pose penge er der jo ingen grund til at gå til forhandlingsbordet næste gang, så kan vi istedet have et system, hvor de enkelte organisationer fremsætter ønsker og argumenter for lønstigninger til en komite. Komiteen skal så beslutte, hvilke lønstigninger de enkelte organisationer må få.¹⁰⁵

Forskernes forskellige standpunkter til samme konflikt er en ret præcis spejling af de to principper, der stødte sammen i diskussion omkring ligelønskommissionen, nemlig princippet omkring arbejdsmarkedets parterers uafhængighed og princippet omkring ligestilling mellem kønnene. Et kompromis mellem disse principper var svær at finde i sagen om ligestillingskommissionen og øremærkning af midler, og derfor er det ikke underligt, at forskerne, som trods alt også er påvirket af forskellige diskurser, stod splittet omkring, hvad der var vigtigst at tilgodese.

Alt i alt kan det konkluderes, at kravet om en ligelønskommission satte en kædereaktion i gang i samfundet, hvor resten af fagbevægelsen, Folketinget såvel som dele af academia blev hevet ind i ligestillingsdebatten. Dette er et udtryk for, hvor dygtig ligelønsbevægelsen var til at diktere dagsordenen og samtidig interessant i forhold til, at ligelønnen længe havde været et dødt emne i den brede samfundsdebat.

STREJKERNES FORLØB

Strejkerne var på mange måder usædvanlige. For sygeplejerskerne blev den knap 9 uger lange strejke den længste nogensinde.¹⁰⁶ For pædagogerne var det første gang, at man ikke strejkede overenskomststridigt.¹⁰⁷ For FOA var strejken usædvanlig i og med, at man strejkede på både kommunalt og regionalt niveau, og dermed faktisk kørte to strejker sideløbende (før kommunalreformen i 2007 forhandlede man kun på et plan). Således indgik FOA forlig med KL den 5. maj 2008, og derfor stoppede strejkerne i kommunerne, men fortsatte på regionalt niveau.

Overalt i landet var der stor aktivitet blandt de strejkende, hvilket udmøntede sig i et væld af forskellige aktioner organiseret på græsrodsplan. Organisationerne kørte selvstændigt deres egne strejker, men disse havde alligevel mange fællestræk, og lokalt valgte de strejkende ofte at samarbejde på tværs af faggrupper. Dette beviser, at de strejkende i kraft af deres kønsmærkede fag opfattede sig som et samlet interessefællesskab, og at de tidligere stridigheder på baggrund af uddannelseslængde var glemt eller i hvert fald skubbet i baggrunden. Dette store fællesskab havde stor betydning for de strejkende. I hvert fald fremhæver mange af de strejkende de fælles aktioner som værende de bedste, f.eks.: "Men det aller-

105 *Information* 30.4.2008: "Ligelønskommission vil give rivegilde i fagbevægelsen". Citatet er af arbejdsmarkedsforsker Jesper Due, KU.

106 Sigurd Nissen-Petersen: "Den længste strejke", *Sygeplejersken* 12, 2008.

107 Ivan Enoksen: "OK 2008: Et stort skridt nærmere konflikten", *Børn og Unge* 8, 2008.

bedste var at være med i det store fælles optog gennem byen sidste tirsdag sammen med sundhedskartellet og BUPL Århus.”¹⁰⁸ De få steder, hvor der ikke blev arrangeret fællesaktioner eller lignede, udtrykker flere da også skuffelse herover: ”På et tidspunkt skulle sygeplejerskerne samles på Christiansborg slotsplads. Vi foreslog, at vi gik med, støttede dem, ud fra devisen: Jo flere man er, jo højere lyder man jo. Men de var slet ikke interesserede.”¹⁰⁹

Ved overenskomststrejkerne kan de medvirkende altså fremstilles som en samlet kvindebevægelse organiseret omkring en fælles ligestillingsdagsorden. Omend overstående citat viser, at der har været regionale forskelle på, hvor stærkt fællesskabet har været. Dette er interessant, da en sådan bevægelse ikke har været til stede i Danmark siden starten af 1980’erne. Når jeg bruger udtrykket kvindebevægelse, vil jeg gerne understrege, at det ikke skal opfattes således, at fagenes mandlige medlemmer ikke var med, men at de strejkende havde en klar selvforståelse som værende kvindefag og tildelt en lavere løn, fordi de arbejdede i et stereotype kvindejob.

Den bevidsthed omkring sig selv som kvindefag, og derfor underlagt specielle forhold på arbejdsmarkedet, ser vi også tydeligt i fagforeningernes kampanjer, der alle havde et tydeligt kønsperspektiv. Sundhedskartellet og FOA markerede det meget direkte med skrevne slogans som ”offentlige koner vil have flere kroner” og ”ligeløn, det handler om vilje” på bannere, T-shirts og de karakteristiske skilte formet som røde hænder.¹¹⁰ BUPL derimod valgte en mere underspillet strategi ved at lave alt deres materiale såsom bannere, T-shirts og foldere i farven magenta (stærk pink-lilla), der i vores kultur typisk associeres med det feminine. De strejkende valgte desuden hovedsagelig at lave deres aktioner og happenings humoristiske og/eller venlige. Befolkningen blev således ikke mødt af alvorlige strejkende med røde faner, men oftere af små grupper af f.eks. dansende sygeplejersker,¹¹¹ pædagoger på prinsessepicnic¹¹² eller sosu’er, der delte gær ud for at få lønnen til at hæve.¹¹³

STREJKENS RESULTAT

BUPL, FOA og Sundhedskartellet endte alle med at indgå forlig, og ingen af strejkerne endte således med det regeringsindgreb, som mange ellers havde spået. Det første forlig blev indgået 5. maj mellem FOA og KL med en lønramme på 13,4, altså en beskedent sprængning af KTO rammen.¹¹⁴ Et lignende forlig fik FOA igen-

108 Sørensen mfl.: *Tid til nye tider*, s. 47. Citatet er af Jytte Svensson, sosu-vikar, Aarhus.

109 Rohweder: *Kamp til strengen*, s. 35. Citatet er af Dorthe Andersen, sygehjælper.

110 Sørensen mfl.: *Tid til nye tider*, s. 47 og 79.

111 Sørensen mfl.: *Tid til nye tider*, s. 51.

112 Sørensen mfl.: *Tid til nye tider*, s. 62.

113 Sørensen mfl.: *Tid til nye tider*, s. 45.

114 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 211.

nem med Danske Regioner den 23. maj.¹¹⁵ Sundhedskartellet og BUPL strejkede til og med den 13. juni, hvor pædagogerne indgik forlig med KL og Sundhedskartellet med Danske Regioner, også her blev KTO-rammen på 12,8 % sprængt, dog kun med omkring 0,4-0,5 %.¹¹⁶ Alle fire forlig gik massivt igennem ved urafstemningerne, og i alle fagforeningerne var stemmeprocenten usædvanlig høj.¹¹⁷ Således fik de strejkende altså en større lønfremgang, end de kunne have opnået ved KTO-forliget. Ser man kun på, om ligelønsgabet flyttede sig procentvis, havde forløbet op til og under strejken kun ringe effekt. Dette skyldes, at sprængningen af rammen var relativt begrænset, hvilket betød, at de ekstra penge, det enkelte medlem ville få om måneden, ikke var specielt flere, end de havde fået med lønrammen på 12,8. Dette betyder dog ikke, at de strejkede forgæves. For det første lykkedes det de strejkende at få sat gang i en debat om ligeløn både i Folketinget og i medierne, herunder om den danske model i sin nuværende form kan tilbyde en holdbar løsning til kvindefagene. For det andet lykkedes det dem at skabe et stærkt fællesskab organiseret omkring ligelønssagen.

Strejkerne sluttede ligeledes, uden at kvindefagene fik den ligelønskommission efter norsk forbillede, som de havde ønsket sig. Men i september 2008, knap 4 måneder efter den sidste strejkes afslutning, blev der nedsat en lønkommission.¹¹⁸ Lønkommissionens opgave blev udelukkende kortlæggende, dvs. at politikerne ikke forpligtede sig økonomisk på dens anbefalinger. Lønkommissionen fik derfor ikke den slagstyrke, som kvindefagene havde bedt om. Ydermere blev målet for dens undersøgelser også bredere, end kvindefagene havde ønsket.¹¹⁹ Udover overvejelser omkring ligeløn og det kønsopdelte arbejdsmarked skulle kommissionen også arbejde med spørgsmål som uddannelse, fleksibilitet og lederskab i henhold til at sikre en effektiv drift af den offentlige sektor, særligt med henblik på at udvikle og fastholde talentmasse.

Kommissionen bestod af i alt 36 medlemmer; heraf 4 eksperter på området, 5 fra LO (herunder 1 repræsentant for FOA), 4 fra FTF (herunder 1 repræsentant fra BUPL), 2 fra AC, 1 fra CFU¹²⁰, 2 fra KTO, 1 fra Sundhedskartellet, 5 fra Finansministeriet, 6 fra KL, 6 fra Danske Regioner og 1 fra DA tilknyttet som ekspert.¹²¹ Således var alle de stridende parter fra forløbet omkring overenskomsten 2008 med i kommissionen, og et væld af forskellige interesser var derfor stadig på spil. Dette kom da også tydeligt til udtryk, da kommissionen efter halvandet år

115 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 214-215.

116 Britta Søndergaard: "Sygeplejerskerne stemte ja", *Sygeplejersken* 13, 2008 og Ivan Enoksen mfl: "OK 2008: Smal strejkesejr", *Børn og Unge* 22, 2008.

117 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 213-215.

118 *Lønkommissionens redegørelse*, bind 1, København: Lønkommissionen 2010, s. 5.

119 K. Jacobsen og D. Pedersen: *Kampen*, s. 235-236.

120 Centralorganisationernes Fællesudvalg.

121 http://www.lonkommissionen.dk/lonkommissionens_medlemmer.html. Citeret 22.10.2014.

fremlagde sin rapport, og medlemmerne var dybt uenige om, hvordan den skulle læses.¹²² Kommissionen løste altså ikke de grundlæggende uenigheder, ej heller flyttede den regeringen. Finansminister Claus Hjort Frederiksen drog nemlig en langt mere vidtrækkende konklusion på rapporten, end nogle af kommissionsmedlemmerne havde gjort, nemlig at der slet ikke var noget ligelønsproblem i det offentlige: "Jeg er glad for at få bekræftet, at der ikke er noget ligelønsproblem inden for det offentlige."¹²³

Alt i alt var uenigheden om uligelønnen, og hvad der skulle gøres ved den, altså lige stor før og efter kommissionen. Alligevel udråbte kvindefagenes fagforeninger både kommissionens nedsættelse såvel som rapporten som en succes.¹²⁴ Disse udsagn var nok til dels taktiske, i og med at fagforeningerne havde interesse i, at medlemmerne syntes strejken havde været en succes. *Men* kommissionen var på sin måde også en succes for kvindefagene, da den holdt liv i debatten om ligeløn, og hermed sikrede en platform at fortsætte kampen fra – dels i forhold til at holde gejsten oppe hos medlemmerne mellem overenskomstforhandlinger, men også i forhold til at bevare sympatien i befolkningen. Ergo kan kommissionen betragtes som en i hvert fald delvis opfyldelse af målet om at fastholde ligestilling og uligeløn som et centralt tema i samfundsdebatten efter konfliktens slutning.

Alt i alt var ligelønsbevægelsen største sejr altså på det diskursive niveau, dvs. i forhold til at forandre, hvordan vi betragter kvinder ansat i omsorgsfag såvel som synet på, hvordan vi skal håndtere det kønsopdelte arbejdsmarked. Mens sejren på det realpolitiske niveau, dvs. i forhold til at forandre deres lønmæssige arbejdsvilkår, var beskeden. Dette kan anskues i forhold til teorien omkring "windows of opportunity", der forudsiger, at en bevægelses forandringspotentialer aldrig kan være større end revnerne i den strukturelle ramme tillader.¹²⁵ Dette efterlader os med spørgsmålet, om de nuværende strukturer i det danske samfund simpelthen ikke havde de nødvendige åbninger til store realpolitiske forandringer i kvindefagenes løn. I så fald kan de diskursive ændringer, bevægelsen opnåede, betragtes som det, der muligvis kan skabe de revner i strukturen, som åbner en mulighed for at opnå en realpolitisk forandring i fremtiden.

122 Marie Bille: "Uligeløn: Ekspertter er vildt uenige", *Børn og Unge* 1, 2011.

123 Marie Bille: "Uligeløn".

124 Se f.eks. Sundhedskartellet.dk (17.9.2008): "Nedsættelse af lønkommission stor sejr for Sundhedskartellet" og uoplyst skribent, citeret fra *Berlingske Tidende*: dr.dk. (25.5.2010): "Lønkommission: Kvindeløn 30 pct. Bagud".

125 Myra Marx Ferree: *Varieties of feminism – German gender politics in global perspective*, Stanford: Stanford University Press 2012, s. 11.

VAR FORLØBET OMKRING

OVERENSKOMSTFORHANDLINGERNE 2008 USÆDVANLIGT?

Forløbet omkring overenskomstforhandlingerne 2008 er flere gange blevet fremhævet som usædvanligt, først i medierne,¹²⁶ og siden hen også i forskningen: "Tilbage står alt i alt, at det helt usædvanlige forløb af overenskomstforhandlingerne 2008 efter vores opfattelse er et udtryk for, at den "danske model" på det offentlige område både er sat under et stærkt ydre pres og ramt af indre opbrud..."¹²⁷

Men var kvindefagenes optræden historisk set så usædvanlig, som den bliver fremhævet som? Dette er selvfølgelig et relativt spørgsmål, men kvindefagenes ageren omkring forløbet i 2008 er i hvert fald ikke unik, hvis man ser på, hvordan kvinder tidligere har ageret i forbindelse med faglig organisering. Historisk set har kvinder haft et anderledes forhold til fagbevægelsen end mænd, hvor de har haft en lavere organisationsgrad, mindre strejkeparathed og ringe ledelsesmæssig repræsentation.¹²⁸ I hele fagbevægelsen har der historisk set desuden ikke været vilje til at prioritere ligelønskrav ved overenskomstforhandlinger.¹²⁹ Arbejdende kvinder har derfor helt tilbage til 1800-tallet ofte søgt alternative veje til at gennemføre ligelønskrav.¹³⁰

Omkring overgangen til 1900-tallet opgav de danske lærerinder f.eks. at få Danmarks Lærereforening til at støtte deres krav om ligeløn med de mandlige lærere, og valgte i stedet at appellere direkte til folkestemningen og Folketinget gennem Dansk Kvindesamfund. Så selv om danske lærerinder kun udgjorde en begrænset del af medlemmerne i Danmarks Lærereforening omkring skiftet til 1900-tallet,¹³¹ kan de alligevel betragtes som en velorganiseret og aktiv faggruppe. Et nyere eksempel er KAD's krav om ligelønnens indførelse i 1960'erne og 1970'erne. Her var den øvrige fagbevægelse sen til at slutte op om KAD, hvilket førte til en alliance med rødstrømpebevægelsen omkring ligelønskravet. En alliance, der blev betydeligt stærkere efter overenskomstforhandlingerne i 1971, hvor den øvrige fagbevægelse accepterede ikke at få ligeløn mod en betragtelig lønstigning til de ufaglærte mænd. Overenskomstresultatet 1971 førte desuden til en skarp kritik af den etablerede fagbevægelse fra KAD's og andre mindre kvindeforbunds side, såvel som krav om, at Folketinget gik aktivt ind i problemstillingen.¹³²

126 Ritzau 10.12.2007: "Slagsmål om nye overenskomster går i gang".

127 Jacobsen og Pedersen: *Kampen om den danske model*, s. 248.

128 En undtagelse er dog DSR, der altid har været ledelsesmæssigt domineret af kvinder.

129 Hening Jørgensen: *Det offentlige*, s. 160-161.

130 Christer Thörnqvist: "Kvinder og strejker" i Deding og Holt (red.): *Hvorfor har vi*, s. 201-203.

131 Adda Hilden og Erik Nørr: *Lærerindeuddannelsen – Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften – Dansk læreruddannelse 1791-1991*, bind 3, Odense: Odense Universitets forlag 1993, s. 230.

132 <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/kampen-for-ligeloen-1951-til-nu/> (30.2.2014).

Ergo kan det konkluderes, at de offentlige ansatte kvinders alliance med velfærdsbevægelsen i 2000'erne er sammenlignelige med både KAD's alliance med rødstrømpebevægelsen i 1970'erne og lærerindernes med Dansk Kvindesamfund ved overgangen til 1900-tallet. I alle tre tilfælde finder vi desuden et ønske fra kvinderne om, at Folketinget skulle gå aktivt ind i problemstillingen, hvilket var anledning til konflikt med den resterende fagbevægelse. Princippet om det af Folketinget politisk uafhængige arbejdsmarked er altså noget arbejdende kvinder ligeledes har fundet det fordelagtigt at bryde med før.

I dag er kvinderne dog langt mere etablerede på arbejdsmarkedet, end de var i slutningen af 1800-tallet og i 1970'erne, og ligeledes udgør kvindefagene en langt større del af arbejdsmarkedet end før, og hermed er det sandsynligt, at presset på den nuværende model vil stige i fremtiden.

RØDSTRØMPERNES TILBAGEVENDEN?

I forløbet omkring overenskomstforhandlingerne 2008 blev ligelønsspørgsmålet behandlet som et kollektivt problem. Ligeledes så man, hvordan kvinder organiserede sig under paroler om ligestilling, og herigennem skabte fællesskaber hovedsagelig bestående af kvinder. Dette bringer umiddelbart tankerne tilbage til 1970'ernes kvindebevægelse. En association flere af de strejkende også selv fik: "Denne her strejke har virkelig gjort noget ved kvinderne. Vi har fundet de gamle røde strømper frem."¹³³

I sit 2-bindsværk om rødstrømperne¹³⁴ beskriver Drude Dahlerup, hvordan kvindeoprøret i 1970'erne gjorde opposition mod den traditionelle kvinderolle legitim. Dette fordrede, at samfundsdiskursen omkring kønsrollerne flyttede sig, samt at politikerne reagerede ved at vedtage love og afsætte penge til projekter, der understøttede de nye kønsroller.¹³⁵ Ligelønsbevægelsen i slutningen af 2000'erne gjorde i høj grad også deres krav legitime i befolkningen i og med, at støtten til de strejkende var høj hele konflikten igennem. Derfor vil jeg også hævde, at ligelønsbevægelsen synes at have haft held med til at ændre diskursen omkring de ansatte i kvindefag, ligesom rødstrømperne gjorde det med kønsrollerne. Men i modsætning til 1970'erne havde denne diskursændring tilsyneladende ingen effekt på, hvordan Folketinget forholdt sig til problemstillingen – jævnfør, at regeringen og det meste af Folketinget nægtede at imødekomme de strejkendes krav om øremærkede midler eller en forpligtende ligelønskommission.

I kønsforskningen har det været en fremherskende tese, at der i Danmark er en vis bevægelsesafhængighed i forhold til kønspolitiske spørgsmål, idet disse

133 Britta Søndergaard: "Sejheden kan ingen tage fra os", *Sygeplejersken* 13, 2008. Citatet er af Alma Kathrine Jensen, sygeplejerske og fællestillidsmand ved Holstebro Sygehus.

134 Drude Dahlerup: *Rødstrømperne – den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-1985*, Bind 1-2, København: Gyldendal, 1998.

135 Dahlerup: *Rødstrømperne* bind 2 s. 42-44. Eksempler på love er kvinders adgang til militæret i 1971, loven om fri abort i 1973 og ligelønsloven 1976.

generelt er blevet bragt til Folketingets opmærksomhed gennem udenomsparlamentarisk pres og aktivitet.¹³⁶ Hele forløbet omkring overenskomstforhandlingerne 2008 viser dog, at selv om der opstår en relativt stærk bevægelse med en ligestillingspolitisk sag, synes dette altså ikke længere nødvendigvis at føre til, at Folketinget opprioriterer området. Der synes altså ikke nødvendigvis at eksistere den samme kobling, som vi så i 1970'erne og starten af 1980'erne.

Et andet fællestræk mellem ligelønsbevægelsen i 2000'erne og rødstrømpebevægelsen var, at disse også benyttede græsrodsaktivisme. Men trods disse fællestræk adskilte ligelønsbevægelse sig dog også på fra 1970'ernes kvindebevægelse på en række centrale punkter:

1. Rødstrømpebevægelsen havde et ideal om flad struktur i bevægelsen og undgik af princip at udpege ledere eller at organisere sig i traditionelle organisationer. Disse idealer havde ligelønsbevægelsen aldrig. Godt nok arrangerede de menige medlemmer ved flere lejligheder aktiviteter lokalt og spontant, men hos disse aktivister var der hele tiden et ønske om, at fagbevægelsens top også skulle gå ind i kampen.
2. Rødstrømperne var primært akademikere, mens ligelønsbevægelsens kerne bestod af kvinder med mellemlang videregående eller kort uddannelse.
3. Rødstrømperne, og for den sags skyld også fagforeningen KAD, der også var meget aktiv i ligestillingsdebatten i 1970'erne, var rene kvindebevægelser. Ligelønsbevægelsen derimod havde rødder i den kønsblande velfærdsbevægelse, og under overenskomststrejken deltog de mænd, der tilfældigvis arbejder i et kvindefag også. Inklusionen af disse mænd betød, at der i 2000'erne ikke opstod den samme rammefortælling som i 1970'erne om, at en kamp for ligestilling også nødvendigvis måtte betyde en kamp mellem kønnene. Dette har nok gjort legitimeringen af lønkravet nemmere
4. Hvor rødstrømperne ville omlægge hele samfundet, ville ligelønsbevægelsen "kun" sikre en lukning af ligelønsgabet. Dette betyder, at ligelønsbevægelsen modsat rødstrømpebevægelsen ikke var synlig og gældende på stort set alle politikområder, men også, at de havde nemmere ved at samle sympati i befolkningen, da deres projekt var mere overskueligt og mere inden for generel konsensus. Begge bevægelser synes dog at have haft en vis orientering mod venstrefløjen.

Således er 2000'ernes kamp for ligeløn altså ikke rødstrømpebevægelsens tilbagevenden, men denne nye kollektive organisering er alligevel interessant. For det første fordi det betyder, at man i forbindelse med ligestillingspolitik på arbejds-

136 Fiig: *Det vigtigste*.

markedet såvel som ved overenskomstforhandlinger må medregne en ny aktør. For det andet fordi det på længere sigt kan medføre ændringer i vores mentalitet omkring, hvordan ligestilling bedst sikres - fra at ligestilling er individets ansvar til, at det er kollektivets. Ligeledes går bevægelsen imod de tendenser, forskningen ellers har beskrevet som herskende inden for ligestillingspolitik - nemlig at opslutningen til en kollektiv ligestillingsbevægelse er faldende, og at ligestilling i højere og højere grad bliver anset som et personligt anliggende.¹³⁷ Tiden må så vise, om man bør betragte ligelønsbevægelsen som starten på en ny tendens omkring, hvordan ligestillingspolitik i Danmark forgår, eller om forløbet bare var en enkelt undtagelse fra den generelle udvikling.

ASTRID ELKJÆR SØRENSEN

PH.D.-STUDERENDE

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND (HISTORIE), AARHUS UNIVERSITET

EMAIL: HISAES@CAS.AU.DK

ABSTRACT

From welfare-movement to equal pay-movement: The fight for equal pay by public-sector, female-dominated professions in connection with the collective bargainings in 2008

Astrid Elkjær Sørensen

Department of Culture and Society (History), Aarhus University.

E-mail: hisaes@cas.au.dk

This article demonstrates how the strong equal-pay movement (consisting of public and female-dominated professions) that was active around the time of the collective bargaining 2008, arose. The equal-pay movement is an interesting topic because it is the first time since the dissolution of the Danish women's movement "rødstrømperne" in 1985 that we have seen an active and collective movement for gender equality in Denmark.

I argue how the equal-pay movement must be understood as an extension of the leftist welfare-movement that emerged in 2006 as a reaction to the Liberal-Conservative government's welfare initiatives.

The female-dominated professions did not get the equal pay they had fought for in the collective bargaining 2008. But that does not mean that they went on strike or demonstrated in vain.

137 Fiig: *Feministisk offentlighed*, s. 12.

Firstly, they managed to start a debate on equality and equal pay, both in Parliament and in the media, including a discussion about the ability of the Danish model to offer a viable solution to women's professions.

Secondly, the female-dominated professions succeeded in creating a strong collective community organized around the issue of equal pay. This is contrary to the trends we've seen in gender policy for the last twenty years and might mean that we can expect a new player in future collective bargaining.

billede kontekst

GRAF ZEPPELIN OVER RÅDHUSPLADSEN: MODERNITETENS VERTIKALE RUM

■ MIKKEL THELLE OG DORTHE GERT SIMONSEN

Fotografiet på forsiden af dette nummer af *temp* er taget i maj 1931, hvor det gigantiske tyske luftskib, *Graf Zeppelin*, fløj over København. Fotografen var landets første avisfotograf, Holger Damgaard, der arbejdede for *Politiken*. Det var en begivenhed, som hele byens befolkning var på gaden for at bevidne. Selvom Zeppelinere ikke længere var en nyhed – det første luftskib, LZ1, fløj over Bodensøen allerede i år 1900 – var det kun anden gang en Zeppeliner kunne ses over København, og netop *Graf Zeppelin* var umådelig populær. På et tidspunkt hvor passagerflyvemaskiner (tungere-end-luften) endnu ikke fløj over verdenshavene, foretog *Graf Zeppelin* en jordomflyvning i 1929, og det 236 meter lange luftskib var verdenskendt via effektiv PR og talrige reportager om dets eksotiske destinationer og passagerernes luksuriøse liv i luften.¹ Som et globalt mediefænomen, snarere end

1 Mark Steadman og Martin R. Jensen: *Luftskibet kommer!*, København: Post og Tele Museum, 2006. Se også det velresearchede site <http://www.airships.net/lz127-graf-zeppelin>

et transportmiddel, fløj luftskibet aldrig uden journalister – heller ikke denne dag i maj, hvor Ebbe Munck fra *Berlingske Tidende* og Axel Dahlerup fra Statsradiofonien var med om bord. Førstnævnte kastede sin artikel om luftrejsen ned over København i et rør, som finderen skulle aflevere på *Berlingskes* redaktion mod en findeløn. Dahlerup forsøgte sig med en direkte radiotransmission fra luftskibet, der dog kun lykkedes i et par minutter.²

Den samtidighed, der tilstræbtes i kommunikationen mellem luft og jord, kan ses som et forsøg på integration af det rum, der strakte sig vertikalt snarere end horisontalt med flyvningens og højhusenes fremkomst. Billedet er taget imens *Graf Zeppelin* flyver over Rådhuspladsen, der var blevet Københavns centrum i årene omkring 1900. Pladsen husede den nye bys høje tårne og særligt rådhus-tårnet, der med sine 105,6 meter arbejdede sig op over sin konkurrent på Christiansborg på Slotsholmen. Ikke mange bygninger i hovedstadens indre by har siden matchet denne opadstræben, som materialiserede det urbane vertikale rum og tegnede moderniteten fra omkring århundredeskiftet. Rådhuspladsen var det vertikale Københavns kulmination, og derfor har netop dette foto af *Graf Zeppelin* ikonisk karakter.

Hvis man ser på fotografiet, bliver blikket trukket ind midt i motivet langs gaden (Vesterbrogade), trafikken og menneskestrømmen, der ender i den horisontale linje af hoteller og andre prestigebygninger. Lodret over dette forsvindingspunkt svæver imidlertid luftskibet som en horisontal krop alene blandt de stikkende tårne. Synet har været stort set det samme, som da zeppelinieren *Hansa* 19 år tidligere krydsede pladsen på vej til den københavnske aerodrom, Kløvermarken, i 1912. Rådhuspladsen var også omdrejningspunkt for den første dristige flyvning udenfor Kløvermarken i en flyvemaskine tungere-end-luften i 1910. Journalist og aviatiker Alfred Nervø vandt prisen på 500 kroner udsat af Nordisk Film, da han som den første fløj ind over byen og rundt om Rådhus-tårnet i juni.³

Når man skulle se de tidlige flyvninger, var det almindeligt at klatre op – på hustagene, i tårne og træer, eller på taget af bilerne. Det rum, som de flyvende maskiner og kroppe åbnede over Rådhuspladsen, kastede fokus tilbage på byens overflade og de kroppe, der her var bundet til jorden.

Men det vertikale rum udviklede sig også under jorden. Fra midten af 1800-tallet begyndte de første teknologiske netværk at sprede sig i, og særligt under, København såvel som andre større byer i den industrialiserede verden. Vand, kloakering, gas og elektricitet blev skelettet i en underjordisk by, der forsynede og regulerede livet på overfladen. Forskning i teknologi- og kulturhistorie peger på,

(21.09.2014) omkring *Graf Zeppelins* historie mv. For luftskibenes tyske kulturhistorie se Peter Fritzsche: *A Nation of Fliers*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992.

2 *Luftskibet kommer!*, s. 15-16.

3 Alfred Nervø: *Ti Aar Bag Rattet. Fra Flyvemaskinernes Barndomsaar*, København: Plo 1918, kap. 14.

at den industrialiserede bys undergrund blev et helt centralt rum, teknologisk, socialt og symbolsk.⁴ Her opstod en "tåget geografi", hvor netværk samlede og spredte sig under jorden for med mellemrum at gennembryde overfladen i gadelygter, brønddæksler eller telefonkiosker. Rådhuspladsen blev Københavns knudepunkt for disse sammenfildrede netværk.⁵

Det underjordiske udviklede sig til et slags centralnervesystem for byen. Ved brand kunne man for eksempel slå alarm med en telegraf, der løb under jorden til brandstationen og viste åstedets lokalisering – i stedet for som tidligere at sende en brandmand op i Nikolaj tårn for at se, hvor ildskæret var. I stedet for et overskuende blik på byen opstod en række blinde netværk, som del af det man i stedet for panoptisk kan kalde en "oligoptisk" by.⁶ Samtidig kom det underjordiske rum til at spejle den sociale topografi på overfladen, som når gadelygterne blev koncentreret på Amalienborg, Kongens Nytorv og Rådhuspladsen.

Brandtelegrafen under jorden var – som luftskibet over den – del af en ny mobilitetskultur. Byens rum blev aftegnet og udvidet af kloakrør og telefonlinjer, jernbaner centraliserede og sporveje spredte. Bevægelsen af affald, information, varer og kroppe kom til at producere det offentlige rum på linje med de statiske tårne.⁷

På denne måde er mobilitet og rum forbundet, om end den vertikale dimension endnu står relativt uudforsket i litteraturen. Et par centrale kulturgeografiske studier er publiceret på det seneste – tænk fx droner, raketter og tunneler og deres rumlige strukturering af hverdagsliv og geopolitik i Gaza⁸ – imens historiske undersøgelser af undergrundens netværk og luftrum fortrinsvis er foretaget gennem analyser af horisontale lag, ekstrapoleret opad eller nedad fra jordens overflade. Forsidens foto giver forhåbentlig anledning til at overskride den "flade geografi", der har karakteriseret kulturhistoriske studier af urbane rum og mobilitet.

4 Rosalind Williams: *Notes from the Underground. An Essay on Technology, Society, and the Imagination*, Massachusetts: MIT Press 2008; David Pike: *Metropolis on the Styx. The Underworlds of Modern Urban Culture 1800-2001*, Ithaca: Cornell University Press 2007; Anique Hommels: *Unbuilding Cities. Obduracy in Urban Socio-Technical Change*, Massachusetts: MIT Press 2005.

5 Stephen Graham and Simon Marvin: *Splintering Urbanism. Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*, London: Routledge 2001, s. 59; J. Reiser o.a., "The Water Project: Foggy Geographies," i *City Speculations*, New York: Princeton University Press 1996, s. 73-75.

6 Ignacio Farias og Thomas Bender (red.): *Urban Assemblages: How Actor-Network Theory Changes Urban Studies*, London: Routledge 2010; Chris Otter: *Victorian Eye: A Political History of Light and Vision in Britain 1800-1910*, Chicago: University of Chicago Press 2008.

7 Tim Cresswell og Peter Merriman (red.): *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, Oxford: Blackwell 2011; Mimi Sheller, John Urry, og Kevin Hannam: "Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings", *Mobilities* 1 (1), 2006, s. 1-22; Peter Adey: *Mobility. Key Ideas in Geography*, London: Routledge, 2010.

8 E. Weizman: *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*. London: Verso 2007; L. Hewitt og S. Graham: "Getting off the ground: On the politics of urban verticality", *Progress in Human Geography* 37 (1), 2012.

debater armele

SKILSMISSE ELLER SEPARASJON?

ARVEGODSETS FORDELING ETTER 1814

Under det dansk-norske jubileumsåret 2014 er det satt nytt fokus på både sammenhenger og forskjeller i den politiske og kulturelle utviklingen i Danmark og Norge. Akademiske så vel som mer populære bidrag har skapt et intellektuelt klima for utveksling av ideer uten sidestykke, i hvert fall ikke i nyere tid.¹ Rimeligvis har aktiviteten vært størst på norsk side, knyttet til feiringen av grunnlov og nasjonal uavhengighet. Men gledelig nok har også det ofte oversette «tapet» av Norge i 1814 avfødt ny interesse i Danmark. Her er jeg imidlertid nødt til å ta utgangspunkt i jubileet slik det hittil har forløpt i Norge, siden det er dette jeg kjenner best.

STATEN OG NASJONENE

De to nasjonalstatene vi i dag benevner som Danmark og Norge, er ikke de samme som de historiske Danmark og Norge. La oss bare slå fast det først. Ellers er det lett å blande sammen våre umiddelbare forestillinger i dag med mer korrekte forestillinger fra fortiden. Men siden vi uansett bærer moderne forestillinger om våre land med oss i det daglige, trenger vi noen tilleggsbegreper som presiserer hva disse faktisk *var* for 200 år siden, og dette har nyere forskning rundt 1814 faktisk bidratt til. Heldigvis kom danske historikere på banen allerede før jubileumsmarkeringene startet og presenterte et tydeligere bilde av hva slags Danmark som eksisterte den gangen. Nå ble det benyttet begreper som 'imperium' om dette gamle Danmark.² Omtrent samtidig våget norske historikere for første gang på mange tiår å innføre begreper som 'kolonial' om samme periode i Norge.³ Sammentrekningen 'Danmark-Norge' er dermed også avslørt som en nyere konstruksjon av likestilling som var ukjent i enevoldstiden selv.⁴ Både Danmark og Norge ble rett nok forstått som gamle kongeriker i Kongeloven, men da helst av

1 Både det danske og norske forskningsrådene har gitt støtte til forskningsprosjektet knyttet til jubileumsåret (i Norge 8 enkeltprosjekter). En lang rekke seminarer/konferanser er blitt arrangert både i Danmark og Norge; i Danmark f.eks. 6 med forskningsnettverket om 1814 fra 2010 til 2012, og i Norge 8 med 1814-prosjektet ved IAKH, Universitetet i Oslo fra 2007 til 2014. Et annet norsk prosjekt publiserte 6 antologier om forfatningsteori og forfatningshistorie.

2 Jf. Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen: *Det danske imperium. Storhed og fald*, København: Aschehoug 2004.

3 Jf. Odd Arvid Storsveen: "Nasjonal identitet i Norge og Danmark", *Nytt norsk tidsskrift* 3-4 2004, s. 372.

4 F.eks. Edvard Holm: *Danmark-Norges udenrigske Historie under den franske Revolution og Napoleons Krige fra 1791 til 1807*, Kjøbenhavn: Gad 1875, og *Danmark-Norges indre Histo-*

pompøse, dynastiske grunner. *Danmark* var alltid det korrekte begrepet på staten i politisk forstand. Norge var bare en nasjonal enhet innenfor denne staten, og både formelt og reelt uten noen politisk status.

Rent taktiske hensyn kunne nok gjøre at regjeringen i København ga den norske delen visse politiske friheter, som da kronprins Frederik opprettet en regjeringskommisjon for Norge med sivil myndighet i 1807. Men det kan ikke være tvil om at hovedtendensen under eneveldet gikk i retning av sentralisering og makt-konsentrasjon. Frederik selv ønsket å knytte Norge enda sterkere til Danmark og resten av staten, samtidig som han fryktet norske separatisters intriger med Sverige.

Egentlig kunne Frederik ha sluppet å bekymre seg så mye for nordmennene. Den forsiktige norske nasjonalismen før 1814 hadde større økonomisk og kulturell frihet som mål, men ikke et politisk brudd med Danmark. I Norge utgjorde de svensk-orienterte ennå bare en mindre, konspirativ tendens.⁵ Den egentlige faren for det samlede riket lå et annet sted – hos stormaktene Frankrike, Russland, Østerrike og Storbritannia, som først og fremst betraktet Danmark, Norge og Sverige ut fra sine egne militære, økonomiske og geopolitiske interesser. Det som historikeren Rasmus Glenthøj har døpt 'skilsmissen' mellom Danmark og Norge, var drevet frem av den svenske kronprins Carl Johan og hans allierte.⁶ Den skyldtes ikke noe dyptgående ønske i verken Norge eller Danmark.

STATSBRUDET

At storpolitikk lå bak skilsmissen, har vært godt dokumentert og anerkjent i alle år. Det nye som er vunnet gjennom de senere års jubileumsforskning, er snarere hvor lite tilfeldig skismaet likevel var. Gjennom involveringen i Napoleonskrigene var den danske staten utsatt for et press den vanskelig kunne komme seg gjennom uten livstruende sår. Når stormaktene for alvor begynte å fatte interesse for Norden, var kanskje den gamle statsordningen allerede dømt. Det har i den forbindelse vært flittig diskutert om Frederik VI's politikk var evneløs og taktisk håpløs, eller om han tvert om var bundet opp av nesten uløselige dilemmaer.⁷ Hadde han valgt andre allianser på ulike tidspunkter, kunne utvilsomt noe av det som skjedde i 1814 ha vært unngått. På den annen side kunne det også ha gått

rie under Enevælden fra 1660 til 1720. Indledning til den dansk-norske Stats Historie fra 1720-1814, København: Gad 1885. Uttrykket er også kjent fra flere nyere historieverk.

5 Jf. Bård Frydenlund: "Før unionspartiet. Omstridte forbindelser og norske møter om helstatens fremtid 1809-1814", i Bård Frydenlund og Odd Arvid Storsveen (red.): *Veivalg for Norden 1809-1813*, Oslo: Akademika 2013, s. 23-42, og Bård Frydenlund: *Spillet om Norge. Det politiske året 1814*, Oslo: Gyldendal 2014, s. 31-40.

6 Rasmus Glenthøj: *Skilsmissen. Dansk og norsk identitet før og efter 1814*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2012.

7 Se f.eks. Søren Mentz: "Neutralitetens sammenbrud: skæbneåret 1807", og Michael Bregnsbo: "Det danske imperium og napoleonskrigene", i Bård Frydenlund og Rasmus Glenthøj (red.): *1807 og Danmark-Norge. På vei mot atskillelsen*, Oslo: Unipub 2009, s. 11-23 og 25-36.

enda verre for den danske staten. All gevinst i Norge kunne ha vært spist opp ved å miste Jylland, øyene, ja til og med Sjælland, og dermed kanskje riket som sådan. I visse situasjoner blir ethvert historisk valg destruktivt.

Det eneste som muligens kunne ha reddet Norge for Danmark på lengre sikt, var da nettopp det Christian Frederik prøvde å få til med sitt opprør mot Kielfreden. Siden opprøret bare lyktes halvveis, ble imidlertid skilsmissen fra Kiel seimentert, og etter hvert også varig. Men skilsmissen fikk likevel ikke den karakter som Carl Johan og svenskene hadde håpet på. Det delvis selvstyrte Norge i union med Sverige kom til å fortsette som en slags avlegger av den gamle danske staten.

Her ligger kanskje også den største svakheten ved nyere forsknings dveling ved bruddet i 1814 og dets forutsetninger. De nasjonale løpene i de to statene er jo innvevd i hverandre på en måte som har skapt særlig nære forbindelser. Tyskland og Frankrike står lenger fra hverandre kulturelt og mentalt enn Danmark og Norge, selv om de har delt områder der felleselementer har vært godt blandet. Heller ikke Sverige og Norge står hverandre like nært, til tross for 90 års unionelt fellesskap. I Norge har det jo vært vanlig å snakke om 'dansketiden' i historien, en tid som grovt sett spenner fra år 1400 (eller i hvert fall 1500) og helt frem til 1814, og av og til ser det ut som det danske publikum trenger å bli påminnet om den overveldende betydningen som dette danske styret måtte få for det norske samfunnet. Men egentlig fortsatte denne 'dansketiden' enda lenger. Vi ser rester av den selv i dagens Norge.

DEN KULTURELLE DIMENSJON

Her er det naturlig å ta utgangspunkt i alt som *ikke* ble direkte endret i Norge av det politiske bruddet i 1814. Embetsstand og statsbyråkrati var en arv fra enevoldstiden, det samme var utdanning og skolevesen, og også lovverket var uendret og ble bare langsomt revidert. Litterær og offentlig samtale i aviser, blader og bøker foregikk på dansk. Europeisk høykultur gjennom teater, kunst og musikk ble filtrert (og til dels også skapt) gjennom Danmark. Det nye Norge på 1800-tallet var en halv-dansk stat.

Ikke alle koloniale konsekvenser er heller negative. Høykultur, akademisk dannelse, en profesjonell administrasjon og borgerlige bynæringer var alt sammen konstruktive produkter av dansketiden i Norge. Økonomisk sett klarte innbyggerne seg også rimelig godt om vi sammenlikner med andre avhengige økonomier. Historikeren J. E. Sars snudde like godt perspektivet rundt: Når bondebefolkningen i Norge ble holdt tilbake på et mer tradisjonelt nivå, slapp den også unna reføydaliseringen som bøndene på kontinentet måtte tåle. Kanskje overdrev Sars denne funksjonen, og den var selvsagt ikke ganske tilsiktet ovenfra. Men antakelig betydde dette likevel bedre vilkår for en mer egalitær samfunnsutvikling enn i store deler av Europa. Betydningen for Danmark er ikke like tydelig hos Sars. Men det går an å anta at ressursutnyttelsen av Norge også la demper på økonomiske tvangstiltak overfor befolkningen i Danmark.

At nasjonene hadde grepet så dypt inn i hverandre før 1814, skapte imidlertid klare problemer for norsk nasjonsbygging etterpå. Norske dikteres metaforiske uttrykk om den danske påvirkning spenner fra Henrik Wergelands påstand om en 'uægte Lodning' til Henrik Ibsens uttrykk '400-årsnatten' og Arne Garborgs forakt for 'heimedanskar', enten dette nå var alvorlig eller ironisk ment. Striden om dansk kulturell innflytelse preget norsk kulturkamp fra Nicolai Wergelands pamflett om 'Danmarks politiske Forbrydelser' i 1816 via hans sønns strid med Welhaven til norsksdomsfolkets parole fra 1890-årene: 'Ut or unionane'. De tenkte på den politiske unionen med Sverige, men også på den gamle kulturelle 'unionen' med Danmark.

Noe rett må de også ha hatt i sin motstand mot dansk innflytelse. Ikke bare satte Christianias offentlige teater (anlagt i 1827) i stor grad opp stykker hentet fra repertoaret til Det Kongelige Theater i København. Også skuespillerne var hentet fra Danmark, gjerne slike som ikke hadde fått engasjement ved Det Kongelige. Denne praksisen vedvarte helt opp til 1850-årene, da både Ibsen og Bjørnson febrilsk agiterte for norsk språk på teaterscenen. Skjønt norsk? Det dreide seg ennå bare om å bruke skuespillere med norsk *talemål* til det som stadig var danskspråklige tekster. For Ibsen og Bjørnsons eget skriftspråk var jo i grunnen dansk, isprengt norske talemålsformer og en mer muntlig preget syntaks. Det ble imidlertid førende for moderne bokmål (riksmål), det 'kreolspråket' som i dag er hovedspråket for den norske befolkning.

Takket være norsksdomsfolket ble Ivar Aasens nye, nasjonale 'landsmål' fra 1850-tallet vedtatt som nasjonalt likestilt med bokmålet allerede i 1885. Men under 10 % bruker i vår tid dette skriftspråket (nå kalt nynorsk) til daglig. Splittelsen mellom sektorene for landsmål og bokmål har nok fortsatt frem til i dag. Men historisk sett har dansken vunnet språkslaget om Norge.

Kanskje skal nordmenn bare være glade for det? Det språklige fellesskapet førte i hvert fall til at de store norske forfatterne på slutten av 1800-tallet ble like populære, like mye lest og hørt i Danmark som i sitt hjemland. Det Norge som ble mistet i 1814, kom på en måte tilbake 'with a vengeance' da Ibsen, Bjørnson og andre erobret en plass i den kultur som deres forfedre hadde hatt felles.⁸ For dem ble også Danmark selve transitthavnen for ferden inn på det europeiske kontinentet – deres verdensnavn ble skapt i en linje fra Christiania via København til Hamburg, Berlin, München, Paris og Roma. Uten den danske forbindelsen og med et annet og fremmedartet 'norsk-norsk' språk, hadde de da kunnet bli de store stjerner de ble? Det er det all grunn til å tvile på. Talent alene er sjelden nok i det

8 Det første norskskrevne stykket på det Det kgl. Theater skal ha vært Andreas Munchs tragedie *Salomon de Caus* (1854), oppført 19. desember 1856. Jf. J.B. Halvorsen: *Norsk Forfatter-Lexikon 1814-1880*, Fjerde Bind, Kristiania: Den norske Forlagsforening 1896, s. 151. Bjørnson måtte imidlertid vente til 1865, Ibsen til 1870.

store litterære markedet, selv ikke i dagens globale medielandskap. Det trengs hjelpere, og i Danmark fantes det slike.

Norskdomsfolkets forsøk på å rendyrke norskheten og drive ut alt dansk arvegods med psykisk og fysisk makt lyktes da heller aldri. De mest synlige resultatene har vært retoriske, som da et 'amt' etter 1. verdenskrig skiftet navn til det gammelnorske 'fylke', og et 'stift' ble hetende 'bispedømme'. Men selv om byer som Fredrikshald på denne tiden ble til Halden og Kristiania til Oslo, var restene av deres tilhørighet til dansketiden stadig synlige. Verken Fredriksten festning eller Christian IVs kvadratur i Oslo sentrum kunne utryddes. Eneste reelle mulighet til total nasjonal eksorsisme ville antakelig ha vært et langvarig styre av det vikingtidsdyrkende, nasjonalsosialistiske Nasjonal Samling. Men en må jo bare grøsse ved tanken på et Oslo som 'norrønt' speilbilde av Hitler og Speers vanvitlige planer for Berlin.

DEN POLITISKE DIMENSJON

Ved det norske grunnlovsjubileet har det naturlig nok vært rettet et særlig søkelys på konstitusjonelle forhold, på tenkningen rundt folkesuverenitet og statsformer, og på påvirkninger som de norske grunnlovsfedrene hadde med seg da de utformet Grunnloven i 1814. Blant de nye innsiktene som er blitt presentert, fortjener fokuset på lærdomskildene i enevelldets København en særlig kommentar. De ledende juristene på Eidsvoll i 1814 hadde alle mer eller mindre vært studenter under J.F.W. Schlegel.⁹ Ideene fra fellesstatens egen akademiske lærdom er dermed vel så synlig i den norske Grunnloven som påvirkningen fra samtidens amerikanske, franske, hollandske eller svenske konstitusjoner. Igjen viser det seg at den indre linjen mellom Danmark og Norge i 1814 var essensiell ikke bare sosialt og personlig, men også tankemessig.

Vel så viktig er det kanskje at lærdommen heller ikke var reservert for beslutningene i 1814, men at innflytelsen hadde langsiktige virkninger. Noe egentlig intellektuelt brudd med dansketiden fant aldri sted i Norge. Også de nye konstitusjonelle ideene hadde en 'hjemlig' basis, selv om de ikke fikk utfolde seg i Danmark på samme måte som i Norge. Men det er ingen grunn til å tro at danske studenter lærte mindre av Schlegel enn deres norske kolleger. Kanskje har den nødvendige konsolideringen av rest-staten Danmark etter 1814 bare skygget for vår forståelse av tenkemåtenes nærhet, i 1814 så vel som i 1849? Den felles politiske arven har imidlertid blitt forstyrret av et fysisk skille, som jo forhindret den militære hjelp som danskene etterlyste. Unionen mellom Norge og Sverige fjernet oss fra de kontinentale problemer som Danmark fikk med tysk nasjonalisme og maktpolitikk.

⁹ Jf. Ola Mestad og Dag Michalsen (red.): *Frihetens forskole. Professor Schlegel og eidsvollsmennenes læretid i København*, Oslo: Pax 2013.

Skillet var samtidig noe av en illusjon. Den politiske støtten til Danmark i 1864 var i virkeligheten stor i Norge. Det var den politiske evnen som sviktet, blant annet på grunn av manglende demokratiske reformer. Dermed kunne det *se ut* som fellesskapet mellom nord og sør hadde forvitret for godt av geopolitiske grunner, slik Carl Johan i sin tid hadde villet det. Men den gang ei! Den marine opprustningen etter 1900 gjorde plutselig igjen Nordsjøen og Atlanterhavet til sentralområder for internasjonal maktkamp. Både Danmark og Norge ble okkupert 9. april 1940 for å skaffe Nazi-Tyskland baseområder mot verdens sterkeste sjømakt.¹⁰ Med disse to landene under kontroll trengte ikke tyskerne til Sverige. Carl Johans politikk fra 1814 var satt sjakk matt av Adolf Hitler. Etter 1940 fikk våre to land igjen dele historisk skjebne, og nordmenn ble stadig påminnet om dette – dels av 'danskepakken' med mat, dels av kong Haakons aksent når han talte i radio fra London til sine 'kjære Landsmænd'.

Okkupasjonserfaringene ble avgjørende for valget av forsvarsallianse i 1949. Den felles politiske kursen kunne nok ha fått en knekk da Norge og Danmark valgte ulikt om EF (EU). Men EØS-avtalen gjør jo at Norges forhold til EU er blitt omtrent som et medlemskap. Likhetene har dermed forblitt større enn ulikhetene.¹¹

DEN SENTIMENTALE DIMENSJON

Ut fra det som her er sagt, kan det da spørres om begrepet 'skilsmisse' egentlig står i veien for forståelsen av de mer *varige* ideologiske og politiske forbindelsene mellom Danmark og Norge. Spørsmålet er om vi ikke bør erstatte forestillingen om skilsmisse med en annen tanke? Det var et statspolitisk brudd, en fysisk atskillelse, ja visst, og en tilhørende mistenksomhet oppstod kanskje mellom den løsrevne og den forlatte. Men en åndelig tilhørighet ble bevart som et sentimentalt fellesskap, en følelse av at noe var gått tapt, men at noe viktig også bestod. Med andre ord var det en atskillelse som ikke *føltes* ganske total og definitiv, og dermed mer av en påtvunget separasjon enn en gjensidig skilsmisse. Dette relasjonelle aspektet er kanskje det forskerne har oversett aller mest i forbindelse med jubileene, selv om det også har vært berørt.¹²

Sentimentalitet er en reell stemning som kan ha en ganske treg historisk karakter og som ikke uten videre lar seg viske ut av skiftende politiske forhold. Den kan være søt eller smertelig, men også konstruktiv og resiprok. Riktig idyllisk blir den når litteraten Christen Pram omtaler "Biergboerne" i Norge som ikke var

10 Danmark ble et viktig ledd i angrepet på Norge 9. april, som flybase for tidlige tyske luftangrep.

11 Som medlemsland fra 1973 ville Norge også ganske sikkert ha fulgt samme linje som Danmark har gjort, med distanse til mange samordningstiltak, bibeholdelse av egen valuta, mm.

12 Mest påfallende er det i Glenthøys *Skilsmissen*, men også der er det mer fokus på nasjonale særtrekk enn på sentimentale fellestrekk.

"fordærvede ved Yppighedens Forfiinelser i de siste Aarhundrede".¹³ Og riktig smertefull blir den når historikeren P.A. Munchs klager over at nordmenn ikke får "træde i Række med de to andre nordiske Folk" i historien, og at norske særegenheter «ej ret anerkjendtes eller forstodes" av danske historikere på 1800-tallet.¹⁴

Kampen om historien ble raskt avsluttet. Til gjengjeld seiret en dansk modell for folket. Grundtvigs program kom med Uffe Østergårds ord til å utgjøre en slags 'sivil religion' i Danmark.¹⁵ Men folkehøyskolenes 'levende ord' slo ikke bare gjennom der. Også i Norge ble morsmål og fedrelandshistorie prioritert foran slik klassisk dannelse som har preget Tyskland, Frankrike og England. Politiseringen av Norge på 1800-tallet skapte kanskje overdrevne tanker om statens rolle, mens noe av det motsatte skjedde i Danmark etter 1864. Likevel kom disse to folkene med forskjellige erfaringer til å dyrke samme folkelige åndsideal, et ideal som er synlig ennå i dag.

Kan det være at våre relativt små land uten storpolitisk makt rett og slett har trengt hverandre, både som kontraster og referanser? At vi foretrekker trygg utveksling mellom mentale slektninger fremfor å kopiere stormakter? Nærhet eller fjernhet oppstår riktignok på mange måter. Likhetsopplevelser i dag kan like gjerne skyldes felles erfaringer med innvandring, eller at serier fra *Krøniken* til *Broen* har suksess på norsk TV, eller at dansker setter pris på norske krimforfatters bidrag til 'Nordic noir'. Osv. Dette vet vi ikke. Hva som kan slås fast, er at den gjensidige interessen for våre stater og folk går i en slags bølgebevegelse, og at vi akkurat nå (igjen) er på en liten bølgetopp – noe også denne artikkelen blir et bevis på. Om dette vil fortsette, er en annen sak. Men helt forsvinne vil det neppe, med mindre statene og folkene selv gjør det.

TAP OG GEVINST

Bruddet med enevoldstidens tvangstrøye var utvilsomt positivt for begge folk. Men istedenfor å hvile oss på forfedrenes laurbær, burde vi våge å stille det kritiske spørsmålet: Hva ble for øvrig unngått ved statsbruddet i 1814? Muligens en fremtidig opprivende nasjonal konflikt. Men kanskje ikke så mye mer? Begge land har jo gått i samme hovedretning, og kontinuiteten har veid opp for tapene. Også et slikt perspektiv kunne vi med fordel ha hatt plass til under de siste års jubileumsaktiviteter.

Hva skal vi da ta med oss etter jubileenes slutt? Blant annet forsoningens pris. Dansker må akseptere sine historiske røtter i en kolonimakt, nordmenn må slut-

13 Christen Pram: "Om Norge", *Minerva* 1790, s. 81.

14 P.A. Munch: "Om Skandinavismen" (1849), *Samlede Afhandlinger* II, Christiania: Cammermeyer 1874, s. 28.

15 "Civil religion er den amerikanske betegnelse for grundtrækkene i den amerikanske politiske kultur". Uffe Østergård: "Nationaldannelsesprocessen i Danmark fra 1600 til 1900", *Norden og Baltikum*. Rapport til det 22. nordiske historikermøte, Oslo 1994, s. 162.

te å sutre over en gang å ha blitt kolonisert. At maktpolitikk og materielle interesser begrenser nasjonale og statlige muligheter, er noe som har rammet mange land og mange folk. Det er ikke noe unormalt i det. Samtidig har det vært en fordel å tilhøre Europas periferi. Når Norge først ble tvunget til omstøpning, var et mellomstort rike som Danmark langt fra det verste å bli underlagt – Norge ble aldri tråkket ned som et Irland, et Litauen eller et Bulgaria. Men Danmark ble heller aldri slukt, som et Alsace, et Burgund eller et Ruthenia. Begge land og folk er blitt forandret. Men de finnes der, fortsatt.

I slike banale historiske gevinster ligger kanskje den viktigste årsaken til den gjensidige vennlighet i dag. Våre politiske forfedre sør og nord for Skagerrak maktet å overleve og føre sine nasjoner videre. De sårene som ble påført i 1814, 1864 eller 1940, var ikke ulegelige, og smerten ble ikke lammende. Derfor kan vi, deres arvinger, lettere velge drømmene, fremfor raseriet og hevnen.

ODD ARVID STORSVEEN

PROFESSOR

INSTITUTT FOR ARKEOLOGI, KONSERVERING

OG HISTORIE, UNIVERSITETET I OSLO

O.A.STORSVEEN@IAKH.UIO.NO

ET RUMLIGHT FIX FOR HISTORIEVIDENSKABEN?

David Harvey: *Rebel Cities. From the Right to the City to the Urban Revolution*, Verso 2012, 187 sider

Hvad er det fælles mellem finanskrisen og baron Haussmans Paris i 1870'erne? Svaret på det spørgsmål er emnet for en artikel i tidsskriftet *New Left Review* fra 2008, skrevet af geografen David Harvey.¹ Som en af de få eksplicit marxistiske intellektuelle har Harvey fået stjernestatus på universiteter verden over. Ved siden af sin stilling som professor ved *Center for Place, Culture and Politics* i New York er han jævnligt udnævnt til den mest indflydelsesrige geograf i dag, og hans indflydelse rækker langt ud over faggeografiens felt. I en særegen kombination af at følge konstant skiftende debatter og fastholde én, uforanderlig grundfortælling om byens rum er Harvey blevet et omdrejningspunkt i den kritiske teori, i humangeografiens genfødsel og i det, der siden er blevet kaldt den rumlige vending. I anledning af hans bog *Rebel Cities* fra 2012 kan det være interessant for historikere at se på Harveys forløb og de felter for tænkning af rum, tid og magt, som han har været del af.²

Men først tilbage til artiklen. Haussmanns omvæltning af det parisiske byrum, skriver Harvey her, er ofte blevet betragtet som en rent social intervention. Efter oprørene i Paris i 1830 og 1848 ville det franske monarkis støtter have en by, der kunne kontrolleres, og da Louis-Napoleon Bonaparte i 1851 udråbte sig selv til kejser Napoleon III, var omformningen af byen øverst på dagsordenen. Baron Haussmann blev bragt til byen, og som præfekt udarbejdede han en byplan, der påvirkede omkring 60 procent af den daværende by. Gamle kvarterer med promiskuøse og oprørske beboere blev jævnet med jorden, og i stedet anlagde man brede boulevarder, som kunne beskydes med kanoner, og hvor barrikader nemmere kunne ryddes. Det nye system skulle også skabe en bedre cirkulation af trafik, affald og luft, så den kriseramte by kunne genopstå som en sund, smuk og sikker hovedstad.

Denne fortælling om Paris' transformation står stærkt i den historiske tolkning af Paris' transformation, fra Walter Benjamin og frem.³ Harvey forklarer sa-

1 David Harvey: "The Right to the City," *New Left Review* 53, September 2008, <http://newleft-review.org/11/53/david-harvey-the-right-to-the-city>.

2 David Harvey: *Rebel Cities. From the Right to the City to the Urban Revolution*, London, New York: Verso 2012.

3 D.P. Jordan: *Transforming Paris. The Life and Labours of Baron Haussmann*, New York: Free Press 1995; Walter Benjamin: "Critique of Violence", i Walter Benjamin: *Reflections: Essays*,

gen anderledes. Projektet var gældsfinansieret og nåede op på over en halv milliard francs i anlægsudgifter. Det skabte en kolossal mængde arbejdspladser i anlægsperioden frem til 1870. Kort sagt var opgaven i virkeligheden at få gang i de kapitalistiske hjul og få skabt omsætning og ikke mindst opsuge det overskud, der skulle til for at få kapitalen i det nye kejserdømme til at vokse. Haussmann forstod sin opgave klart, men tænkte den på en skala, som ingen tidligere havde gjort. Når hans arkitekt præsenterede sine boulevardplaner for præfekten, smed Haussmann dem efter sigende tilbage i hovedet på ham med ordene: "Du vil have dem 40 meter brede. Jeg vil have dem 120!" Han fik skabt ekspropriationslove og nye kreditinstitutioner, annekterede forstadsområder og byggede helt nye kvarterer som for eksempel Les Halles. Alt sammen under den nye kejsers beskyttelse og uden parlamentarisk kontrol.

I en periode fungerede projektet efter hensigten, og ud over kapitaliseringen af selve byrummet opstod også et nyt byliv, der indbød til forbrug og omsætning. Det genopståede Paris blev 'lysets by', et centrum for stormagasiner, turisme og modeindustri. Men i 1868 krakkede det finanssystem, som havde båret projektet. Efter pres fra regeringen blev Haussmann fyret, Louis-Napoleon kastede sig ud i den katastrofale krig mod Preussen og tabte. I det efterfølgende tomrum opstod Pariserkommunen. Byen blev indtaget af sine egne borgere, en begivenhed Harvey beskriver som "one of the greatest revolutionary episodes in capitalist urban history, wrought in part out of a nostalgia for the world that Haussmann had destroyed and the desire to take back the city on the part of those dispossessed by his works".

Og det er her, Harvey kan lave springet til nutidens finanskriser, den største siden 1930'erne. En række kriser, med det bristende amerikanske boligmarked i 2006 som en afgørende faktor, udsprang ifølge Harvey af nye finansielle redskaber. Der var særligt *subprime*-lånene, der til sidst skabte styrtdykkende priser og kollapsende markeder. Harvey skriver: "This global scale makes it hard to grasp that what is happening is in principle similar to the transformations that Haussmann oversaw in Paris". Og videre: "The current crisis, with vicious local repercussions on urban life and infrastructures, also threatens the whole architecture of the global financial system and may trigger a major recession to boot [...] that will precipitate a massive crisis." Man må sige, han fik ret i det sidste.

Nu skal man nok ikke tillægge Harvey for store profetiske evner. Man skulle ikke være *rocket scientist* for i september 2008 at konstatere, at verdensøkonomien var i en skidt forfatning. Til gengæld kunne Harvey konstatere, at hans bekymring havde været berettiget, da han fire år senere udgav sin indtil nu seneste bog om byer, *Rebel Cities*. Bogen, hvoraf ovennævnte artikel er skrevet ind i første kapitel, er skrevet i et lettilgængeligt sprog, har et overskueligt noteudstyr,

og er interessant i sin konstante blanding af polemik og analyse. Bogen er todelt, og første del udvikler den idé, at byen fra Haussmann og frem er kernen i udviklingen af kapitalismen. Det urbane rum er en værdimaskine, der kan opsuge det overskud, som skabes og skal investeres, og gennem store omlægninger og nybygning – kreativ destruktion – dermed løse kapitalens problem med at vokse. Vi møder her nogle konkrete aktører, som de statsstøttede finansielle institutioner i USA, forskellige lånetyper, Verdensbanken og forskellige økonomiske tiltag i England og USA under Thatcher og Reagan. I det hele taget er det ofte på det her niveau, Harvey foretager sine analyser: Det er ikke så meget politiske partier eller sociale grupper, der spiller de centrale roller i hans politisk-rumlige univers, men snarere de mekanismer og redskaber, som får strukturerne til at virke. For selv om Harvey er kritisk overfor elementer i klassisk marxistisk tænkning, er der hos ham nogle klare strukturer, som driver historiens hjul: kapital, merværdi og cyklisk økonomisk udvikling er grundlæggende, men med det interessante skift, at Harvey ser 'produktion' anderledes end mange marxister før ham – nemlig som det levede rum. Netop dette greb gør ham interessant at læse for historikere over en bred kam, som vi skal vende tilbage til. Overordnet kan man sige, at bogen samler tre grundlæggende tråde i Harveys forfatterskab og kobler dem med den seneste, globale byhistorie: dels det urbane rum som kapitalakkumulator, som vi har set, dels den fælles ret til byen og endelig de sociale bevægelser, der sætter denne ret på dagsordenen. Lad os blive lidt ved den første tråd.

Byen er således ifølge Harvey ikke blot et rum, hvor kapitalen arbejder – f.eks. fra byens børs og finansdistrikter – men er i sig selv et middel til værdiskabelsen. Derfor vil der med mellemrum – gennem cykliske bevægelser – ske store omvæltninger, hvor nye rum skabes for at kunne give kapitalen ny luft, så at sige. Det er det, Harvey kalder *the spatial fix*.⁴ Ordspillet er ikke helt så godt på dansk, men der menes altså 'fiksering', hvor kapitalen skal materialisere sin værdi for at kunne realisere den – men også den midlertidige løsning på et større problem, som narromanen oplever med sit 'fix'. Endelig spiller Harvey måske også på det *technological fix*, som man taler om i teknologihistorien.⁵

Så kapitalen bruger byerne til rumlige fix – udover Haussmanns Paris nævner Harvey bygeboomet i USA i 1940'erne – men det er som at tisse i bukserne på godt dansk. Sjovt nok påkalder Harvey sig her bysociologen Robert Park for at sige, at byen er "man's most consistent, and on the whole, most successful attempt to re-make the world he lives in, after his heart's desire [...] in making the city, man re-made himself". Billedet står flot, men man kan tænke over, om Park, som var en

4 David Harvey: "The Spatial Fix: Hegel, Von Thünen and Marx", i *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001, s. 284-311.

5 Siden det blev brugt til promovering af atomkraft i 1960'erne har begrebet fået betydningen af en teknologisk smutvej rundt om større, samfundsmæssige problemer. Alvin Weinberg, *Reflections on Big Science*, Massachusetts: MIT Press, 1967.

af Chicagoskolens grundlæggere, ville føle sig hjemme i en marxistisk analytik som Harveys.

Men hvis markedet skaber byen, kan den ikke blive efter hjertets lyst for de mennesker, der bruger den. Harvey udfolder dette problem gennem ideen om 'retten til byen', et udtryk som Henri Lefebvre udviklede kort før 1968-oprøret i Paris, hvori han også selv spillede en rolle.⁶ I det hele taget er Lefebvre og tolkninger af ham udgangspunktet for store dele af den rumlige vending. Hen mod hans sidste store værk *La Production de l'espace* fra 1974 udfoldede han en rumlig sociologi over hverdagslivet, som byggede på Marx, men også brød med de strukturelle marxister som Louis Althusser. Særligt hans begreb om den sociale produktion af rum står centralt sammen med hans metodiske insisteren på en treleddet dynamik frem for den dialektiske materialisme. Hos Lefebvre er byens materielle, sociale og imaginære rum i konstant udveksling.⁷ Hvis man ser byens liv i bred forstand som en produktionsproces, så bør dem, der producerer dette liv, også have retten til at forbruge og ændre det – efter deres hjerters lyst, som Park ville sige det. Hos Lefebvre står det ikke helt klart, hvad denne ret nøjagtigt indebærer, eller hvordan man skal udøve den, men begrebet har fået en stor indflydelse, blandt andet blandt urbane aktivister og grupper som *Occupy*-bevægelsen, og i 2001 blev den skrevet ind i Brasiliens føderale lovgivning. I Harveys udlægning er det en grundlæggende rettighed, som i modsætning til andre menneskerettigheder er kollektiv og retter sig mod den urbane befolkning som gruppe.

Et særligt perspektiv knytter sig til menneskers muligheder for at bruge retten til byen. Lefebvre taler om særlige rum i byen, hvor der findes reelle muligheder for alternativt liv. Der, hvor markedet endnu ikke har fodfæste, eller hvor det stadig er uattraktivt at investere, kan folk (et vagt begreb hos begge de to) producere byens rum autonomt. Lefebvre kalder dem 'heterotopier', altså steder der konstituerer muligheden for anderledes liv, og dermed en anden produktion af rum.⁸ Det var et begreb, Michel Foucault nogle få år senere gjorde berømt med en ret anderledes betydning. Heterotopien blev udover panoptikon et af de grundlæggende spatiale begreber, Foucault efterlod, og peger på en mere subtil, spejlende karakter, hvor særlige rum bliver modbilleder på det omkringliggende samfund.⁹ Harvey for sin part har mindre tillid til mulighederne for heterotopiske rum i den senmoderne by. Kapitaliseringen af urbane rum er blevet mere sofistikeret siden 1960'erne, og med nye gentrificeringsprocesser og former for turisme bliver de alternative rum nu også investeringsobjekter. Fattigdomsturisme, slumromantik og kommerialisering af kreative subkulturer i f.eks. amerikanske byer gør ideen om en rumlig modkultur mindre realistisk. Her tænker Har-

6 Henri Lefebvre: *Le droit à la ville*, Paris: Anthropos 1968.

7 Henri Lefebvre: *La production de l'espace*, Paris: Anthropos 1974.

8 Harvey, *Rebel Cities*, s. xvii.

9 Michel Foucault: "Des Espace Autres", *Architectura /Mouvement/ Continuité* 5, 1984, s. 46-49.

vey dog videre og kommer frem til en mulighed, han kalder *spaces of hope*: Hvis man kan kapitalisere alternative livsformer, som for eksempel hiphopkulturen i USA's metropoler, så bliver man måske til en vis grad nødt til at lade dem udvikle sig uden om den *mainstreaming*, som Harvey (og andre) tilskriver markedsliggørelsen af byens rum. Det er her, Harvey er oplivet over de nye, urbane protestbevægelser.¹⁰

Tilbage til retten til byen. Det er både et politisk begreb, men er også del af den måde, Harvey forstår byrummet og kobler det til de sociale bevægelser, der er emnet for den anden halvdel af *Rebel Cities*. Hvis levet rum er en produktion, så bør retten til det tilfalde dem, der producerer det – byens beboere og brugere. Det er her, de urbane sociale bevægelser kommer i spil som dem, der på forskellig vis kræver denne ret. Men før de kommer i fokus, kan det give mening at se på konteksten for Harveys arbejde.

DEN RUMLIGE VENDING

Rebel Cities skriver sig ind i et felt, der siden 1980'erne har fået udbredt indflydelse i socialvidenskab og humaniora under betegnelsen 'den rumlige vending'. Idéhistoriker Louise Fabians gennemgang af dette felt – én af de få danske oversigtsartikler over emnet – foreslår en tolkning af den rumlige vending som som en visuel metafor frem for et billede på bevægelse: i stedet for at se videnskaben vandre i march og skifte retning hvert og hvert andet øjeblik, kan man forestille sig at det er forskernes øjne, der vender sig mod nye lag eller perspektiver i feltet. Billedet passer godt, og beskriver måske ret præcist, hvordan det rumlige perspektiv er blevet mere synligt ad forskellige veje, men dog med nogle klare udspring.¹¹

Fabian placerer den rumlige vending meget præcist ved at pege på det første kapitel i Edward Sojas bog *Postmodern Geographies* fra 1989, hvor han påpeger hvordan der sidst i det 20. århundrede opstår en understregning af rum som en central kategori på linje med tiden, der siden Hegel har været dominerende i den vestlige tænkning.¹² Soja, som selv har påtaget sig prædikatet postmoderne, betragter sig som en arvtager fra Lefebvre på samme måde som Harvey – og så alligevel ikke. I *Postmodern Geographies* gør han som sagt op med den fiksering på tiden, som også fik Foucault til at udråbe det nittende århundrede til tidens og det tyvende til rummets. Gennem en diskussion af forholdet til rum hos Marx knytter Soja sig til den kritisk-teoretiske tradition efter Lefebvre og lægger på den måde op til at gå samme vej som Harvey. Men i den næste bog, *Thirdspace*, bliver hans position i forhold til den kritiske marxisme lidt uklar. Bogen udvikler Lefebvres

10 David Harvey: *Spaces of Hope*, Berkeley: University of California Press 2000. Den norske sociolog Tone Huse opsummerer diskussionen, se Tone Huse: *Everyday Life in the Gentrifying City. On Displacement, Ethnic Privileging and the Right to Stay Put*, Farnham: Ashgate 2014.

11 Louise Fabian, "Spatiale forklaringer. Da den geografiske tænkning kom på den humanvidenskabelige dagsorden", *Slagmark* 57, 2010, s. 19-34.

12 Edward Soja: *Postmetropolis*, Massachusetts: Blackwell, 2000, s. 6ff.

metode til det, Soja selv kalder 'trialektik', altså et samvirke mellem det materielle, det imaginære og det sociale, meget kort sagt. Soja taler om 'firstspace' som det oplevede eller praktiserede (*perceived*) rum, som er konstant udveksling med det forestillede eller materialiserede (*conceived*) rum, 'secondspace'. Tilsammen danner de 'thirdspace', hvor social praksis og materialiserede intentioner er uadskillelige, hvilket han eksemplificerer ved at se den senmoderne by som en *theme park*, hvor kategorier som etnicitet, køn og klasse rumliggøres.¹³ Men samtidig træder de magtforhold, som Lefebvre kritiserede, i baggrunden. I den sidste bog af det, Soja kalder sin trilogi om rum, *Postmetropolis*, kommer han med række analytiske greb der udfordrer selve ideen om den moderne, monocentrale storby, og introducerer *den urbane region* som et bedre begreb til at forstå fremtidens byer. Hans egen by, Los Angeles, (han blev født i Bronx, men er professor ved UCLA) bliver *case* for analysen og fremføres af Soja som en forsmag på den postmoderne byregion.¹⁴ Men selv om Soja forholder sig kritisk til social ulighed, er hans fokus snarere på at introducere nye ideer om f.eks. mangfoldighed

Men hvor Fabian daterer den rumlige vending til et kapitel hos Soja, går han selv længere tilbage for at identificere grundlæggelsen. Gennem et helt kapitel udfolder Soja, hvordan det grundlæggende skete i to bøger, der udkom i 1970'erne, skrevet af to Lefebvre-elever, nemlig henholdsvis Harvey og en lovende ung, spansk sociolog ved navn Manuel Castells. Harvey grundlagde for sin part med *Social Justice and the City* den kobling af den materielle by og social retfærdighed, som han skulle følge konsekvent resten af karrieren, og hvor Paris under Haussmann senere blev en central *case*. Castells' bog, *La Question Urbaine* var en diskussion af forholdet mellem industriborgerskabet og storbyen, hvor han afviser, at byen som socialt system bliver udviklet med industrialiseringen. Tværtimod, siger han, bliver den opløst og genskabt i industriborgerskabets billede og under dets kontrol. Udover Harvey og Soja blev Castells den tredje af Lefebvres 'skole', der skulle blive en vigtig position i det social- og humanvidenskabelige landskab. Han var også inspireret af Louis Althusser, og lavede bl.a. senere studier af byens funktionsopdeling i sociale og geografiske rammer, og studerede sociale bevægelser, inspireret af Alain Touraine.¹⁵

Man kan tage en længere diskussion af dateringen, som nogle også fører tilbage til Chicagoskolen i 1920'erne, men den vil man kunne følge i oversigtslitteraturen.¹⁶ Det kan være interessant, hvad der siden skete med den rumlige vending.

13 Edward Soja: *Thirdspace*, Wiley 1996; Henri Lefebvre: *The Production of Space*, Cambridge, Mass.: Blackwell 1991.

14 Soja, *Postmetropolis*, s. 145ff.

15 David Harvey: *Paris, Capital of Modernity*, New York: Routledge 2003; David Harvey: *Social Justice and the City*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 1973; Manuel Castells: *The Urban Question*, London: Edward Arnold 1977.

16 Barney Warf og Santa Arias (red.): *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*, New York: Routledge 2009.

Inden for kulturstudier kom en bevægelse, som måske mere forholdt sig til Michel Foucault end til Lefebvre, men som også satte rummet først. Her kan man nævne Michel de Certeau, som var Foucault-kritisk og udviklede et rumbegreb ved at modstille de magtfulde 'strategiske' operationer, der skabte de fysiske rum og udpegede de rette steder, imod de 'taktiske' brugere, der gennem deres praksis kunne opponere mod førstnævnte. Certeau påpegede, at magtanalyser som Foucaults overså det almindelige subjekts agens gennem det han kaldte det 'praktiserede rum'.¹⁷ Denne antropologisk inspirerede tilgang fik en vis indflydelse og kom i løbet af 1990'erne i udveksling med et andet spor i kulturstudier, som var inspireret af bl.a. filosofen Gilles Deleuze og hans ide om *agencement* (på engelsk: *assemblage*). En af disse var humangeografen Doreen Massey, som kritiserede Certeau for blot at vandre videre i strukturalismens fiksering på dualistisk tænkning. I et forsvar for et mangfoldigt rumbegreb afviste hun dualismen mellem undertrykkerne og de undertrykte, men lagde sig alligevel i et kritisk spor i sin diskussion af modernitetens tilsyneladende konstante acceleration. Netop accelerationen af information, varer og mennesker efterlader en global underklasse i en stilstand, der relativt er større end tidligere. Argumentet skulle blive centralt for dele af det felt, der senere kaldte sig mobilitetsstudier.¹⁸

Men indirekte rummede Masseys argument også en kritik af Harvey. Som del af sin kapitalismekritik i 1990'erne udviklede Harvey en ide, der blev ret udbredt som *time-space-compression*: Med moderne netværksteknologier kunne kapitalismen overskride tidligere, rumlige afstande og gjorde det i stigende grad. Dermed blev rummet invaderet af tiden, en "rummets tilintetgørelse igennem tiden", som han formulerede det med et lån fra Karl Marx.¹⁹ Med dette greb, som hænger sammen med ideen om det rumlige fix, begår Harvey dog en hurtig generalisering, som bl.a. Massey, men også historiker Dorthe Gert Simonsen herhjemme har kritiseret. Harvey ser her moderniteten – og postmoderniteten i forlængelse heraf – som en homogen acceleration af samfundsudviklingen, mens bl.a. Simonsen insisterer på flere, sideløbende sammenføjninger af tid og rum.²⁰ Blandt kritikerne af den marxistiske, kritiske teori var også humangeografen Nigel Thrift

17 Michel de Certeau: "On the Oppositional Practices of Everyday Life", *Social Text* 3, 1980, s. 3-43; Michel de Certeau: *L'invention du quotidien. Vol. 1: Arts de faire*, Paris: Union générale d'éditions 1980.

18 Doreen Massey: *For Space*, London: Sage 2005; Doreen Massey: "A Global Sense of Place", i *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1994; Mimi Sheller og John Urry: "The New Mobilities Paradigm", *Environment and Planning A* 38, 2006, s. 207-226; Mimi Sheller, John Urry og Kevin Hannam: "Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings", *Mobilities* 1, 2006, s. 1-22.

19 David Harvey: *The Condition of Postmodernity*, Massachusetts: Blackwell 1989, s. 260ff. Se også Karl Marx: Grundrids til kritikken af den politiske økonomi, Århus: Modtryk 1975, s. 393 (tak til Bertel Nygaard for referencen).

20 Dorthe Gert Simonsen: "Accelerating Modernity. Time-space Compression in the Wake of the Aeroplane", *The Journal of Transport History* 26, 2, 2005, s. 98-117.

som i 1990'erne begyndte at skrive om rum. Hans udvikling af en 'non-representational theory' var både et opgør med strukturalismen og den fiksering på sprog og tegn, der kom med bl.a. semiologien, men også et forsøg på at koble det rumlige med begrebet affekt. Her er det centrale studieobjekt det, som ikke artikuleres i sprog eller tegn, men som kan beskrives som 'intensiteter' mellem kroppe.²¹ Herigennem kunne han pege på rumlige erfaringer og begivenheder uden om eller før den sproglige artikulation, hvor den gensidige påvirkning mellem kroppe – forstået som alle objekter, menneskelige som ikke-menneskelige – definerede enhver rumlighed. Thrift er påvirket af filosofen Brian Massumi, der var en indflydelsesrig oversætter af Gilles Deleuze, der ligesom de to ovenstående var meget påvirket af Spinozas ideer.

Netop denne filosofiske indflydelse kan man genfinde hos den mexicanske filosof Manuel de Landa, der prøver at bruge *assemblage*-begrebet i en form for rumlig metode. I en kobling til Fernand Braudel vil Landa lave en konkret, rumlig analyse, der hviler på Deleuzes ide om territorialisering og deterritorialisering. Kort sagt stiller Deleuze sin analytiske model op over to akser, hvor den ene har de to nævnte kategorier som endepunkter. Territorialisering kan groft forstås som fastholdelse af et eksisterende system eller økologi. Når nye komponenter eller invasive arter introduceres, opstår deterritorialisering og systemet kan mutere og ændres. Den anden akse står mellem materialitet og ekspressivitet. Som eksempel anfører Landa elevatoren, som betød materielle ændringer (deterritorialisering) i en bygningskrop, men også ekspressivt (symbolsk, groft sagt), da den sociale prestige i at bo højt oppe ændrede sig. Det er en absolut vigtig indsats at omsætte Deleuzes abstrakte tanker til en form for metode, men tiden vil vise om Landas projekt kan bære frugt i form af faktiske undersøgelser.²²

HARVEY OG RETTEN TIL BYENS RUM

Som strukturel tænker er Harvey umiddelbart langt fra Deleuze og den post-strukturalistiske tradition. Men han trækker alligevel på diskussioner fra det felt, der er aftegnet ovenfor, samtidig med at han knytter an til et andet. Tydeligvis har de urbane oprør og demonstrationer, der har præget slutningen af 90'erne og begyndelsen af det nye århundrede givet anledning til at reflektere over, hvad det kan betyde for retten til byen. Samtidig er social retfærdighed og urbane revolutioner en lang tråd i hans forfatterskab, som vi har set, og han bruger således bogens anden del på at reflektere over fænomenet. Igen er hans interesse både analytisk og politisk, og hovedspørgsmålet er, hvorfor og hvordan urbane oprør er

21 Nigel Thrift: *Spatial Formations*, London: Sage 1996; Ash Amin og Nigel Thrift, *Cities. Reimagining the Urban*, Cambridge: Polity 2002; Nigel Thrift: "Intensities of Feeling: Towards a Spatial Politics of Affect", *Geografiske Annaler. Series B. Human Geography*, 86, 1, 2013, s. 57-78.

22 Manuel de Landa: *A New Philosophy of Society. Assemblage Theory and Social Complexity*, London: Continuum 2007.

relevante i forhold til de rumlige fix og markedets dominans. Som han håbefuldt skriver, "there is something political in the air struggling to be expressed", og nævner det arabiske forår, Gezi Park-urolighederne og *Occupy*-bevægelsen som blot det sidste pust i dannelsen af en global, kritisk offentlighed der har storbyernes rum som scene.

For at besvare sit spørgsmål indleder Harvey med en kritik af den traditionelle marxisme. Det er ikke længere på fabrikkerne og blandt industriarbejderne, man skal finde kernen i problemet – og for en revolutionær tænker som Harvey dermed også løsningen. Fokus må flyttes fra arbejderne i den traditionelle vareproduktion, som Marx havde udpeget til frontkæmperne, til der, hvor der produceres rum. Byernes befolkninger og deres ret til egen produktion af rum er der hvor slaget skal stå. Som det var i resten af Harveys urbane forfatterskab.

Harvey indleder kapitlet med at konstatere, hvordan urbane oprør har været anledning til en oprustning fra myndighedernes side. Gadespærringer, ny politibevæbning og urbane krigsstrategier er udviklet til allehånde konflikter, fra Seattle 1999 over Tahrir-pladsen 2011 og nyligst til pacificeringen af Rios favelaer op mod fodbold-VM eller den israelske kontrol af Gaza. Hvis man tænker efter, er eksemplerne mange, og man kan selv tilføje sine yndlingskonflikter. For Harvey er det blot et blandt flere udtryk for kapitaliseringen af byen, men det er fristende her at nævne et perspektiv, der sætter den urbane krigsførelse helt i fokus. Geografen Stephen Graham skrev i 2011 bogen *Cities under Siege*, som på foruroligende vis dokumenterer en ny kobling af by og krig hen mod det 21. århundrede. Graham er måske en af de humangeografer, der mest tydeligt har forbundet inspirationen fra poststrukturalismen med den kritiske tradition. Han slog igennem i 2001 med en analyse af de urbane netværks privatisering og 'splintring' af samfundet, har her lavet en omfattende analyse af en ny generation af militarisme og det han kalder skiftet fra *battlefield* til *battlespace*. Fra droner til overvågningssystemer bliver den ny tids krig rettet mod byerne, mener Graham, og det både teknologisk og strategisk, men også mod det, Lefebvre ville kalde det imaginære, altså medierede fortællinger om byrummet, fjenden og den urbane Anden. Hertil hører bl.a. argumentet for *gated communities* på den amerikanske højrefløj som en løsning på problemet med urban vold. Senest har Graham arbejdet med begrebet 'den vertikale by' – der præsenteres lidt nærmere i billedessayet i dette nummer af *temp* – som et argument for at studere magt og socialitet gennem nye, rumlige analogier.²³

23 Stephen Graham og Simon Marvin: *Splintering Urbanism. Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*, London: Routledge 2001; Stephen Graham: *Cities Under Siege: The New Military Urbanism*, London: Verso 2011; Stephen Graham *Disrupted Cities. When Infrastructures Fails*, London: Routledge 2010; Stephen Graham: "Getting off the Ground: On the Politics of Urban Verticality", *Progress in Human Geography* 37, 1, 2014, s. 72-97.

Men de tiltagende uroligheder i byer verden over, deres globale organisation og strategiske overskud er nyt. Harvey går ikke ind i de konkrete begivenheder eller bevægelser, men bruger dem som anledning til at diskutere muligheden for at disse kroppe i det offentlige rum – som en yngre Habermas ville have set dybt skeptisk på – kan udgøre en demokratisk kraft. For eksempel bruger han Occupy Wall Street og borgmester Bloombergs reaktion til at spørge, hvem der *egentlig* ejer det offentlige rum. Det er selvfølgelig et elegant twist over retten til byen, og bliver også udgangsreplikken på bogen, men det åbner samtidig for en videre overvejelse.

Hvis Harvey giver sig for lidt tid til at se på de konkrete, sociale bevægelser, er det til gengæld emnet for Manuel Castells bog fra 2012, *Networks of Outrage and Hope*. Castells studerede i Barcelona under fascismen, hvilket kom til at forme hans tilgang til by og magt, og han var længe del af den samme bevægelse for kritisk byteori som Harvey. Senere drejede han sin forskning ind på globalisering og informationssamfund med 3-bindsværket *The Information Society* fra slutningen af 1990'erne. Dermed forlod han dog ikke det rumlige perspektiv, men udviklede ideen om en ny geografi af *space of flows*, hvor informations- og pengestrømme skabte nye, globale rum for magt og modmagt. Dette stillede han op imod det industrielle samfunds *space of places*, hvori sociale hierarkier var knyttet til placeringer på jordoverfladen, kort sagt. I det senmoderne samfund er det blevet vigtigere, hvor *forbundet* du er, end *hvor* du er, kan man sige – et argument, som også Zygmunt Baumann ville kunne støtte.

Senest har Castells taget det virtuelle rumbegreb med ind i en analyse af sociale bevægelser på internettet, og hvordan der her kan opstå egentlige alternative rum. Som andre af Castells' analyser peger denne bog på muligheder for at bruge og udvikle det rumlige i en globaliseret æra (hvad det end betyder...), og han peger på, at koblingen mellem tilegnelsen af fysiske rum koblet med virtuelle har et hidtil uset potentiale for social forandring.²⁴ Sammenligningen med Lefebvres heterotopier og Harveys håbefulde byrum er slående, og endnu mere interessant er det, at både Harvey og Castells samtidig og netop nu vender tilbage til de sociale bevægelser, som de har studeret tidligere i deres karriere.

Det er på den anden side heller ikke overraskende, da både Harvey og Castells gennem mange årtier har været instrumentelle i den rumlige vending. Med Louise Fabian kan vi så tænke over, om der med dette felt er tale om den samme type vending som den sproglige vending og diskursanalysen. Her er meget forskellige fagfelter i spil, tilgangen til begrebet om rum er vidt forskellig, og trækker trå-

24 Manuel Castells: *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*, Oxford: Blackwell 1989; Manuel Castells: *The Information Age: Economy, Society and Culture*, vol. 1, Oxford: Blackwell 1996; Manuel Castells: *Networks of Outrage and Hope*, Cambridge: Polity 2012.

de tilbage til forskellige teoretiske orienteringspunkter. Men flere og flere er begyndt at vende øjnene mod spatiale kategorier.

Hvad kan et forskningsfelt som det historiske bruge alt dette til? I virkeligheden viste det sig, at fortalerne for den rumlige vendings første generation – som Harvey, Castells og Soja – havde et tæt, men uafklaret forhold til moderniteten. En af de ting, de til trods for indbyrdes uenigheder har til fælles, er, at rummet er den primære analytiske kategori, hvilket især Soja anfører igen og igen. Men hvis man ser på deres argumentation, har de alle et historisk element som en grundlæggende komponent. Harvey bygger på ideen om kapitalens cykliske udvikling og den evige modsætning mellem fiksering (som behovet for at stabilisere produktionen for at realisere overskuddet) og bevægelse (behovet for at erstatte gamle geografier med nye gennem kreativ destruktion); Castells' ide om informations-samfundet er at betragte som en historisk periode der efterfølger den industrialiserede modernitet, og Soja kvalificerer sin tese om byer som netværk eller regioner gennem en fejende oversigt fra de tidligste arkæologiske udgravninger af bosættelser til nutidens Los Angeles. Det gælder også til dels for nyere forskere som Graham, der taler i tidlige termer som 'generation' og 'modernitet'. Den rumlige tænkningens frontkæmpere kan, tilsyneladende, ikke forme et større analytisk argument uden at inkorporere historien.

Kan historikere arbejde uden rummet, kunne man spørge. Det er i hvert fald en diskussion værd, om ikke man med fordel kunne inddrage kategorien mere grundlæggende og drage nytte af spørgsmålet om 'hvor' som et værdigt modspil til 'hvornår', når man ellers arbejder med 'hvordan', 'hvorfor' og 'hvem'. Med Harveys konsekvente fastholdelse af byens rum som en produktion hvis ejerskab er en grundlæggende ret, sættes rummet på dagsordenen på flere måder. Udpegnin-gen af byrummet som den centrale kategori for global magt frem for eksempelvis fabrikken sætter Harveys marxistiske variant i stand til at forholde sig mere direkte til den poststrukturalistiske understregning af multiplicitet og heterogene sammenføjninger. Dermed kommer urbane sociale bevægelser, samtidige som historiske, til at spille en ny rolle, der inviterer til historisk undersøgelse. Harvey er uklar i forhold til sit historiesyn på den måde at han udfordrer det teleologiske perspektiv hos Marx, men ikke sætter et klart alternativ i stedet. Hvis kapitalen og magten kun kan udfordres gennem de urbane rum, hvad så med staten og regionen som rumlig skala? Her er et hul, hvor historikere kunne have indlysende bud. *Rebel Cities* står som et politisk manifest, men også som et nyt bud på at tænke samfundsmæssige kriser i deres konstante udveksling mellem økonomisk-politiske strukturer og hverdagslivets mere mikroskopiske praksisser. Netop rummet som kategori er det metodiske greb, der kan kvalificere og udfordre historikernes tænkning omkring forandring og kontinuitet over tid.

En anden og til dels rumligt orienteret tænker, Bruno Latour, taler om *reassembly* – at gen-samle komponenter, som tidligere tiders opfattelser af viden-

skab har splittet ad.²⁵ Det rige landskab af rumlige analyser, hvori David Harvey bare er et blandt flere omdrejningspunkter, peger netop på at forskningsobjekter som eksempelvis by- og statshistorie kan antage helt andre perspektiver gennem rumlige briller. Historikere skal vel ikke underkaste sig en rumlig fiksering, men på den anden side heller ikke, som det kan være tilfældet nu, bruge det som et analytisk fix, der trækkes ind fra tid til anden, når det kan underkastes historiografiens temporale fiksering.

Hvis der altså er den sådan fiksering? For at åbne en diskussion om rummets potentiale kan man her introducere landkortet som metafor og redskab. Udgangspunktet kan være den amerikanske historiker Phillip Ethingtons artikel fra 2006, "Placing History". Her går han i rette med historikernes forståelse af grundbegreber som tid og rum, og argumenterer for at der ikke er blevet reflekteret over disse siden den hermeneutiske pragmatisme omkring år 1900.²⁶ Ethington bruger stedsbegrebet til at foreslå kortet som model for at organisere viden om fortiden. Med afsæt i postkoloniale og begrebshistoriske arbejder understreger han, at kortet frem for tidslinjen giver adgang til den fortidige kompleksitet. Ved at genintroducere ideen om 'topos' som metafor, foreslår han en stedslig fortidsundersøgelse:

Placing the past takes 'the past' out of time, locates it in materialized topoi, and asserts that history, in any symbolic system, is the map of these topoi.²⁷

Ethingtons udsagn om at historikere ikke har reflekteret over tid og rum kan bekvæmligvis. Flere er begyndt at overveje den rumlige vendings betydning for historieforskningen, som Kümin og Osborne skriver i et overblik over rumlig historieskrivning:

the spatial turn reminds us to relativize our 'modern' notion of territorial, measurable, secular, and abstract space and understand it rather as the outcome of specific historical processes.²⁸

Dette er blot ét eksempel blandt flere, og Ethington overser også en længere tradition for at tematisere tid og rum. Særligt er det slående, at han henviser til Fernand Braudels tidslige kategorier som en undtagelse, men slet ikke inddrager f.eks. Reinhardt Kosellecks mere udvidede teori om forholdet mellem den histo-

25 Bruno Latour: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, vol. Clarendon, Oxford; New York: Oxford University Press, 2005.

26 Phillip J. Ethington: "Placing the Past: 'Groundwork' for a Spatial Theory of History", *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* 11, 4, 2007, s. 465-493.

27 "Placing the Past", s. 487.

28 Beat Kümin og Cornelia Osborne: "At Home and in the Workplace: A Historical Introduction to the 'Spatial Turn'", *History and Theory* 52, 2013, s. 318.

riske tid og moderniteten. Kosellecks teori om plurale og overlappende tider burde være bekendt både i sig selv og som del af hans begrebshistoriske arbejde. Kosellecks arbejde som en teoretisering af tid er bl.a. blevet analyseret af Helge Hjordheim, mens Niklas Olsen har behandlet de rumlige figurer og perspektiver i hans værk.²⁹ Olsen konkluderer, at mens Kosellecks grundlæggende interesse er tid, adapterer han rumlige figurer som inde-/ude-dikotomien i sin modernitetsanalyse og forsøger – bl.a. gennem begrebet *Zeitraum* – at forstå rummet som et dobbelt begreb: det er på samme tid et metahistorisk koncept og et historisk foranderligt fænomen, som med moderniteten i stigende grad bliver “subsumed by time as the measure of social reality”. Koblingen til den rumlige vending og *time-space* ligger nær.³⁰

Så der findes altså overvejelser om både tid og rum, men ikke desto mindre sætter Ethington fingeren på en vigtig diskussion. Han foreslår landkortet som en model for at organisere viden om fortiden som en samling ‘positioner’, bl.a. med henvisning til Hayden White. Han kunne være gået andre veje med sin kort-metaphor. Litteraturhistorikeren Franco Moretti har med sin *Atlas of the European Novel* anvendt kortlægning som metodisk redskab til at rejse nye kulturhistoriske spørgsmål. Moretti udleder en rumlighed af relationer, bevægelser og netværk, der rækker langt ud over stedsbegrebet. For eksempel påviser han den dobbelte bevægelse, der foregår i det viktorianske bogmarked under industrialiseringen, hvor produktionen centrerer sig i de store byer, mens brugen af populærlitteratur spredes over England.³¹ Moretti foreslår således kortlægning, ikke som en epistemologisk metafor, men som en konkret metode til at udforske ikke-rumlige kilder.

På trods af sine lidt bastante udsagn åbner Ethingtons artikel for en vigtig diskussion af, hvordan et ureflekteret begreb om rum sløver den historiske bevidsthed. Man kan indvende, at han ved at følge den stående strid mellem sted og rum faktisk forvirrer sin egen målsætning, for han ender et andet sted end han begynder, nemlig ved at efterlade det rum, han begyndte med at bære frem, til fordel for stedet. Han bemærker, at meget af Aristoteles’ tænkning om rum er svært forståeligt i dag, fordi skellet mellem sted og rum er blevet meget skarpt. Det mener jeg er et resultat af en begrebsstrid indenfor geografi, der kan give mening i nogen henseender, men i andre bliver besværlig. Groft set mener “stedstilhængerne”, som f.eks. geografen Walther Christaller, at geografiens centrale genstand er stedet eller lokaliteten, hvor historien lægger sig hen over i lag eller mønstre. “Rumtilhængerne” som bl.a. Doreen Massey, mener, at man ikke kan tale om no-

29 Helge Hjordheim: “Against Periodization: Koselleck’s Theory of Multiple Temporalities”, *History and Theory* 51, 2012, s. 151-171.

30 Niklas Olsen: “Reinhart Koselleck’s Theoretical Reflections on and Empirical Investigations of Spatial Matters in History”, *Lishi Yanjiu* (kommende).

31 Franco Moretti: *Atlas of the European Novel, 1800-1900*, London: Verso, 1999.

gen historisk essens knyttet til f.eks. lokaliteter, men at begrebet om rum fanger det relationelle og mobile som det væsentlige i forståelsen af geografi.

Denne kamp mellem begreberne giver ikke umiddelbar mening i en historisk undersøgelse, og det vil være en unødigt begrænsning at fiksere sig i et enten-eller, hvis begge begreber kan bidrage. Det er dog heller ikke et ukendt standpunkt i geografien. Den kinesiske kulturgeograf Yi-Fu Tuan fremhæver, hvordan sted og rum nok er forskellige kategorier, men forudsætter hinanden. Hvor sted har en materiel karakter og rum en tidslig, er det en forudsætning for et rum, at der er en bevægelse mellem to steder. Det er i meget forsimplet form argumentet for de to begrebers gensidige afhængighed, hvormed Tuan åbner for netop et univers, hvor tiden spiller en grundlæggende rolle. Tuan har været en grundlæggende inspiration for kulturgeografen Tim Cresswell, der med sit historiske perspektiv har noget at sige faghistorikere. Blandt andet har han undersøgt, hvordan den amerikanske vagabond som figur var problematisk, fordi han problematiserede drømmen om fri bevægelse.³²

Hvis man opgiver at prioritere sted frem for rum, kunne man som historiker måske netop få noget ud af Ethingtons kortlægning af fortiden. David Harveys begreb om rum som et socialt produceret fænomen har begge aspekter i sig og giver mulighed for at se, hvordan lokalisering, relationalitet og magt kan være tæt forbundne i historiske analyser. Den rumlige vending har fået indflydelse i de humanistiske fag, men diskussionen er stadig ny i historiefaget. *Rebel Cities* og det rige felt af studier omkring den burde give anledning til at tage en sådan diskussion videre.

MIKKEL THELLE
 LEDER AF DANSK CENTER FOR BYHISTORIE
 ADJUNKT, PH. D.,
 HISTORISK AFDELING, AARHUS UNIVERSITET
 IKSMIKKEL@CAS.AU.DK

32 Tim Cresswell: "The Vagrant/Vagabond. The Curious Career of a Mobile Subject," i Tim Cresswell og Peter Merriman (red.): *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, Farnham: Ashgate 2011; Yi-Fu Tuan: *Space and Place: The Perspective of Experience*, London: Edward Arnold 1977.

GJENSYN MED EN AVHANDLING

Jeppe Büchert Netterstrøm: *Fejde og magt i senmiddelalderen. Rosenkrantzernes fejder med biskop Jens Iversen og Lage Brok 1454-1475*, Landbohistorisk Selskab 2012, 394 s.

Dette er et arbeid som jeg har lest og kommentert i en tidligere versjon for drøyt seks år siden da jeg var medlem av utvalget som bedømte arbeidet som ph.d.-avhandling ved Aarhus Universitet. Netterstrøm forteller i forordet nå at det opprinnelige manuset er blitt redigert en del ved at hele avsnitt, to ekskurser og mange fotnoter er blitt slettet. Andre deler av manuset er blitt forkortet og skrevet om, og det er føyd til et nytt avsnitt til innledningen. Boka er dessuten utstyrt med kart, tavler og illustrasjoner. Det tjener boka på, for som Netterstrøm sjøl skriver, er detaljeringsgraden uforandret, og den er temmelig høy. Ja, så høy er den at Netterstrøm beskriver teksten på følgende måte: «Denne bog er en (revidert) videnskabelig afhandling med mange personer og steder samt lange analyser og diskussioner. Så skulle læseren være advaret»(s.9).

'Advarsel' er nå likevel et for sterkt ord, men teksten krever en solid innsats fra leseren. Samtidig er det ubestridt verdt innsatsen, for dette er et arbeid som avtvinger respekt. Jeppe Büchert Netterstrøms avhandling er kort sagt et imponerende stykke arbeid som bærer bud om en historiker med stor arbeidskraft, og med betydelige metodiske og analytiske evner. Ikke minst hans vilje til å utfordre etablerte 'sannheter' og tradisjonelle perspektiver innenfor en lang historiografisk tradisjon er forfriskende og fruktbar. Samtidig er teksten så tett og mangefasettert at det ikke lar seg gjøre å berøre alle spørsmål og temaer som behandles, i en anmeldelse. Så langt jeg kan bedømme er hovedtrekkene i min opprinnelige opposisjon fremdeles aktuelle. Jeg vil derfor forfølge mange av de samme spørsmålene mine fra den gang, i denne anmeldelsen. For sjøl om Netterstrøm demonstrerer overbevisende hvordan teoretisk skolering lar seg kombinere med solid empirisk arbeid i en historisk analyse, betyr ikke dét at arbeidet er uten lyter, etter mitt syn. Samtidig ligger det meg på hjertet at en ikke glemmer de velfortjente rosende ordene om Netterstrøms avhandling når en seinere leser de kritiske, men forhåpentligvis konstruktive kommentarene som jeg kommer med.

ROSENKRANTZENES FEIDER

Bokas sentrale tema er de feidene og stridene som medlemmer av den høyadelige slekta Rosenkrantz førte mot biskop Jens Iversen av Århus og høyadelsmannen Lage Esgesen Brok i løpet av perioden 1454-1475. Selve stridighetene skjedde i det østlige Jylland, men det er viktig å merke seg at bakgrunn, gjennomføring og ikke minst følger av feidene, hadde større geografisk rekkevidde. Lage Broks fei-

de med slekta Rosenkratz, som varte i åra 1460-75, er likevel hovedtemaet i boka. Feiden er ikke bare en av de best belagte, men også en av de mest velkjente av seinmiddelalderens danske adelsfeider. Den er beskrevet i mange eldre historiske framstillinger, og gjennomgangstonen var lenge at feiden skyldtes ene og alene Lage Brok som ble framstilt med en karakterbrist som gjorde ham til en usedvanlig brutal mann, sjøl for samtida. Rosenkrantzene ble på si side, beskrevet som lovydige og fromme, som bare var nødt til å forsvare seg mot Lage Broks brutale framferd.¹ En bevegelse i historikernes behandling av feiden kom med Erik Arup som gjorde Lage til en *typisk* jysk aristokrat fra seinmiddelalderen som i sin umettelige jordhunger kjempet iherdig der han kunne gjennom feider og rettstvister for å øke godssamlingen sin.² Og om Arup tildelte Lage hovedskylda for den langvarige feiden med rosenkrantzene, ble også sistnevnte beskrevet av Arup som grådige godssamlere.³ Årsaken til den lange feiden ble dermed i Arups framstilling ikke karakterbrist hos Lage brok, men i stedet tidstypiske stridigheter om gods. Dette sprang nok ikke minst ut av Arups perspektiv. Han beskrev oppbyggingen og utviklingen av det danske samfunnet i middelalderen fra et bondeperspektiv, i en svært bevisst opposisjon til samtidas konservative nasjonalister.

Arups tolkning av feiden ble altså mer økonomisk rasjonell, og dette perspektivet på det nordiske verdslige aristokratiet i seinmiddelalderen har, må en kunne si, dominert hos historikerne siden. Den mest typiske representanten for dette påstått godsgriske aristokratiet, som skal ha satt godsrikdom over alt annet i samfunnet, har tradisjonelt vært den svenske væpneren og riksråden Bo Jonsson (Grip) fra andre halvdel av 1300-tallet. Bo skal ha vært så grisk at da hans første hustru døde i barsel, skal han ha beordret keisersnitt for at barnet skulle overleve mora. Dette ville kunne åpne for at Bo ville arve store eiendommer om barnet ikke vokste opp. Nå vokste ikke sønnen opp, og Bo Jonsson arvet dermed en godssamling av sannsynligvis betydelig størrelse. Faktum er likevel at keisersnitt på ei avdød kvinne for om mulig å døpe et levende foster slik at det ble frelst, hørte til den katolske kirkens rettssedvaner, og følgelig det en ville vente i tilfellet med Bo Jonssons døde hustru.⁴

Om Bo Jonsson neppe var så ensidig fokusert på å øke godsrikdommen sin at han var villig til å gjøre nærmest alt for å sikre seg gods, var han åpenbart en brutal mann ut fra vår tids målestokk. Det samme hevder Netterstrøm Lage Brok var, samtidig som han advarer mot å la vår tids normer og vurderinger ligge til grunn for vurderingen av Lages karaktér. Netterstrøm argumenterer kraftig for at mannen var betydelig mer rasjonell og mangesidig enn hva det tradisjonelle bildet har

1 Jf. for eksempel Kristian Erslev som skriver om den "urolige Hr. Lave Brok"; Kristian Erslev: *Danmark Riges Historie II, Den senere Middelalder*, København: Det nordiske Forlag 1898-1905, s. 651.

2 Erik Arup: *Danmarks historie II 1282-1624*, København: H. Hagerups Forlag 1932, s. 227.

3 Arup: *Danmarks historie II*, s. 225-228.

4 Jf. *Svenskt diplomatarium*, Sjunde Bandet, Femte häftet 1360, Stockholm 1987, nr. 6351.

gitt inntrykk av. Her støtter Netterstrøm seg ikke minst på Troels Dahlerups ny-skapende arbeid om emnet. Dahlerup videreutviklet Arups syn på den langvarige feide som utslag av strid om eiendommer. Han påpekte hvordan rosenkrantzenes godssamling brakte dem på kollisjonskurs med de øvrige godsmagnatene i det østlige Jylland, først og fremst biskopen av Århus og Lage Brok. Dahlerup utviklet imidlertid bildet av de aktuelle feidene ytterligere ved dels å peke på betydningen de hadde for at patron-klient-forhold ble etablert innenfor aristokratiet, og dels ved å trekke inn de stridende partenes posisjon i rikspolitikken, først og fremst deres forhold til kongen, som betydningsfull for feidens forløp. Stridsspørsmålene var lenspolitikken, besettelsen av riksembetene og ikke minst unionspolitikken.⁵ Både Dahlerups politiske forklaringselement og feidenes betydning for at vertikale avhengighetsforhold ble etablert innenfor adelen, forfølger Netterstrøm i sin inngående analyse. Ambisjonen hans er imidlertid enda større, da han undersøker om feidene også hadde andre konsekvenser for det danske seinmiddelaldersamfunnets maktstrukturer og sosiale orden.

Hva er nå så en 'feide' utover at det er en form for voldelig selvtekt? Pussig nok, vil vel flere mene, behandler Netterstrøm dette mer inngående først fra side 260, mens han innledningsvis nøyer seg med en temmelig kort presentasjon av forskningen på førmoderne feider av antropologer og historikere de seinere åra, inspirert av sentrale navn som den britiske antropologen Max Glückman og den østerrikske historikeren Otto Brunner.⁶ Glückmans teori fra 1950-åra som i sin kjerne hevder at det er "fred i feiden", har hatt en svært stor gjennomslagskraft i seinere antropologisk og historiske forskning om feider. Den tyske forskningen, som er en sentral del av den internasjonale feideforskningen, har imidlertid utviklet seg relativt uavhengig av de glückmaninspirerte studiene. Et viktig ankerfeste for den tyske forskningen har i stedet vært Brunners arbeid fra 1939, som likevel har vært omdiskutert og problematisk etter Andre verdenskrig på grunn av Brunners kopling til nazismen. Tyske historikere har likevel kommet fram til mange av de samme hovedresultatene som kollegaer i andre land. En historiker som Netterstrøm i særlig grad er inspirert av, er den israelske historikeren Hil-lay Zmora som har levert banebrytende arbeid om adelsfeidens betydning i seinmiddelalderens Tyskland, ved å hevde at feiden var en integrert del av periodens

5 Troels Dahlerup: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, Bind 6, *De fire stænder 1400-1500*, København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S & Politikens Forlag A/S 1989, s. 274-279; jf. samme, "Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder", *Historisk tidsskrift*, 12:4, 1969-70, s. 1-43 og "Danmark", *Den nordiske adel i senmiddelalderen. Strukturer, funktioner og internordiske relationer*, København: Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, 9-12 august, s. 45-80.

6 Max Glückman: "The Peace in the Feud", *Custom and Conflict in Africa*, Oxford: Blackwell 1955, s. 1-126; Otto Brunner, *'Land' and Lordship Structures of Governance in Medieval Austria* (1. utgave *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* 1939), Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1992.

statsdannelsesprosess.⁷ Feideinstituttet har jo tradisjonelt vært vurdert som å stå i motsetning til statsbygging. I den korte innledningspresentasjonen skisserer han også den nordiske forskningen med Ole Fengers banebrytende juridiske doktordisputas *Fejde og mandebod* fra 1971, som startpunkt.⁸ Her har Jeppe Büchert Netterstrøm sjøl spilt en sentral rolle de seinere åra med flere publikasjoner om emnet.⁹ Netterstrøm har ikke minst revitalisert studiet av feider i Norden ved å trekke inn viktige sider fra den internasjonale forskningen. Den foreliggende avhandlingen er et klart vitnesbyrd om dette.

EMPIRIEN

Hoveddelen av avhandlingen er en inngående kronologisk behandling av rosenkrantzernes feider med biskop Jens Iversen 1454-1459 og Lage Brok 1460-1475 der nær sagt alt som *kan* knyttes til de aktuelle feidene, trekkes inn. Netterstrøm nøyer seg nemlig ikke med å drøfte rosenkrantzenes *direkte* feider med Jens Iversen og Lage Brok. Han trekker også inn ei rekke andre aristokratiske konflikter og feider som i større eller mindre grad involverer rosenkrantzene og deres hovedmotstandere. En stor del av disse konfliktene endte i rettssaker. Netterstrøm begrunner dette omfangsrike arbeidet med at bare ved å se alle disse konfliktene samlet og i lys av de to hovedkonfliktene, kan en avdekke konturer av politiske motsetninger og allianser i det danske seinmiddelaldersamfunnet. Det som i utgangspunktet framstår som relativt lokale og private feider og konflikter, som relativt betydningsløse voldshandlinger begått i forlengelse av eiendomsstridigheter mellom grådige godseiere, viser seg å kunne plasseres i mønstre som en ikke ser ved bare å studere kildene enkeltvis, hevder Netterstrøm. Disse mønstrene vil kunne si noe om periodens politiske og forvaltningsmessige stridsspørsmål, men også om rett, ære og legitimitet, og de hang sammen med bestemte normer og praksiser for konfliktløsning og fredsstiftelse i 1400-tallets Danmark.

Alt dette støtter jeg helhjertet. Jeg vet av egen forskningserfaring hvor mye arbeidsinnsats som ligger bak det å hente ut opplysninger fra det spinkle seinmiddelaldermaterialet, for så å sette det sammen i en fruktbar analyse. Samtidig er det bare gjennom slike arbeidskrevende prosjekt at en kan kaste nytt lys over seinmiddelalderhistorien. Her er Netterstrøms avhandling et faglig forbilde for

7 Hillay Zmora: *State and nobility in early modern Germany. The knightly feud in Franconia 1440-1567*, Cambridge: Cambridge University Press 1997.

8 Ole Fenger: *Fejde og Mandebod*, København: Juristforbundets Forlag 1971.

9 Blant disse kan nevnes: Jeppe Büchert Netterstrøm: "Introduction. The Study of Feud in Medieval and Early Modern History" og "Feud in Late Medieval and Early Modern Denmark", red. Jeppe Büchert Netterstrøm og Bjørn Poulsen: *Feud in medieval and Early modern Europe*, Århus: Aarhus University Press 2007, s. 9-67 og 175-187; "Bondefejder i Danmark 1450-1650", red. Erik Opsahl, *Feider og fred i nordisk middelalder*, Oslo: Unipub 2007, s. 35-72; "Øvrighederne, bønderne og fejden i Danmarks senmiddelalder", red. Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen, *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 301-328.

seinmiddelalderforskere. Etter mitt syn kan det likevel stundom bli litt for mye av det gode i Netterstrøms arbeid. Glidningen fra en antakelse til et faktum en bygger videre resonnement på i en analyse, er et velkjent metodisk feilgrep som de fleste historikere vel har gjort seg skyldige i, en gang imellom. I Netterstrøms tekst blir det likevel av og til litt for mange forbehold om sammenhenger mellom hendelser som likevel ikke hindrer ham i å bruke disse antatte sammenhengene i den videre analysen. En kan absolutt sympatisere med Netterstrøms vilje og ambisjon om å finne så mye relevant empiri til analysen som mulig, men deler av det empiriske arbeidet kan få preg av tankegangen om at alt henger sammen med alt. Da synker tekstens informasjonsverdi, og som leser blir en mindre tolerant overfor detaljrikdommen i teksten. Som en norsk kollega en gang skal ha uttalt om en avhandling; om den hadde vært halvparten så lang, ville argumentasjonen vært dobbelt så effektiv. Så drastisk vil jeg ikke være overfor Netterstrøms bok, men under forsvaret av avhandlingen for drøyt seks år siden, uttrykte en av opponenterne ønske om at Netterstrøm noen ganger hadde stanset den empiriske boringen på et tidligere stadium. Det er et ønske eller råd som kan gentas.

FEIDE OG MAKT I DANMARK I SEINMIDDELALDEREN

Så langt jeg kan bedømme, ville et større måtehold fra Netterstrøms side i jakta på mulige relevante hendelser i det bevarte kildematerialet, ikke ha svekket målet hans om å bruke de behandlede feidene til å avdekke større samfunnsstrukturer i datidas Danmark. Dette bruker Netterstrøm de drøyt hundre siste sidene av avhandlingen til å behandle under overskriften 'Fejde og magt i Danmarks senmiddelalder'. Innledningsvis vurderer han relativt kort hvem som startet og hvem som eventuelt kan sies å ha vunnet de to hovedfeidene som rosenkrantzene førte. Netterstrøm antyder at rosenkrantzene var de som utløste begge feidene, og at de var ubestridte seierherrer i feiden med biskop Jens Iversen, mens det i feiden med Lage Brok var ingen klar vinner eller taper. Lage kan likevel sies å være mer vinner enn taper, i hvert fall på kort sikt.

Deretter behandler Netterstrøm fenomenet og begrepet 'feide' mer inngående. Som følge av den store og til dels sprikende debatten om 'feide' som samfunnsfenomen, finner han det mer fruktbart å gi en punktmessig beskrivelse av 'feide' (i alt 12 punkt) i stedet for en entydig definisjon (s.260-263). Ikke overraskende konkluderer han med at rosenkrantzenes konflikter med både Jens Iversen og Lage Brok langt på veg oppfyller de oppsatte kriteriene for å kunne karakteriseres som feider. Samtidig foreslår han på grunnlag av sitt materiale mulige tilføyelser til de gjeldende definisjonene av 'feide', som er relativt mange. Hans neste og spennende skritt, er så å bevege seg fra de konkrete feidene og konfliktene til å drøfte hva de kan si om det danske seinmiddelaldersamfunnet generelt. Han trekker først inn Max Gluckmans teori om 'peace in the feud'. Den går i korthet ut på at feider har en innebygd fredsskapende mekanisme ved at de har en tendens til å eskalere. Etter hvert involverer feider så mange personer fra begge de stri-

dende personenes grupper, som får interesse i å bidra til å løse konflikten. Netterstrøm finner imidlertid at feidene som rosenkrantzene førte med både Jens Iversen og Lage Brok, ikke oppviser slike innebygde fredsmekanismer som 'peace in the feud'-teorien forutsetter. Han konkluderer derfor med at Gluckmans teori er en beskrivelse av feider og fredsstifting i egalitære, statsløse samfunn. Teorien kan bare ha begrenset rekkevidde i beskrivelsen av sterkt hierarkiske samfunn med betydelige, institusjonaliserte maktkonsentrasjoner, som tross alt det danske samfunnet på 1400-tallet må sies å ha vært.

En annen teori ser feider som resultat av en utpreget knapphet på livsnødvendige ressurser, 'total scarcity'. I sin mest radikale form er en slik teori uten relevans for å forklare feiden i seinmiddelalderens Danmark. Derimot finner Netterstrøm teoriens vektlegging av ressurskamp som årsak til feider, fruktbar i forhold til den såkalte agrarkrisa i seinmiddelalderen og det faktum at så mange av konfliktene som lå bak rosenkrantzenes feider, dreide seg tilsynelatende om tilgangen til agrare ressurser. Dette blir likevel ingen fullgod teori for å forstå de aktuelle feidene, og Netterstrøm beveger seg videre i det mangslungne teoretiske landskapet for feider. Det neste er tildels en 'het potet', nemlig Otto Brunners teori om feiden som et 'grunnbegrep' i middelalderen. Det 'hete' ligger her i Brunners politiske holdninger. Han var i mellomkrigstida sterkt høyreorientert og ble fullt medlem av nazistpartiet under Andre verdenskrig. Mange av Brunners kritikere har derfor villet se arbeidet hans om feidens betydning i middelaldersamfunnet som preget av disse politiske holdningene og som et oppgjør med den borgerlig-liberale ideologi og historieskriving.¹⁰

Netterstrøm diskuterer inngående Brunners arbeid, ikke minst synet på feiden som et såkalt 'grunnbegrep' i middelalderens samfunn, det vil si at feide var et sentralt begrep i datidas egen språkbruk, og dessuten et sosialt og erkjent fenomen av avgjørende faktisk betydning. Brunner skilte mellom to typer feider, blodhevnsfeiden og ridderfeiden. Førstnevnte ble sterkt innskrenket i seinmiddelalderen, som var perioden Brunner arbeidet mest med, mens ridderfeiden var utbredt og mer uinnskrenket i den forstand at den kunne føres på bakgrunn av enhver krenkelse av rettigheter og ære. Til gjengjeld var den forbeholdt kongelige, fyrstelige og adelige, samtidig som den var inngjerdet av bestemte regler, ikke minst når det gjaldt hvordan en feide skulle begynne. I fraværet av ei moderne

10 Se blant annet flere arbeid av Gadi Algazi: "The Social Use and Private War: Some Late Medieval Views Reviewed", *Zur Sozial- und Begriffsgeschichte des Mittelalters*, Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte, 22, Stuttgart: Bleicher Verlag 1993, s. 253-273; *Herrengewalt und Gewalt der Herren im späten Mittelalter. Herrschaft, Gegenseitigkeit und Sprachgebrauch*, Frankfurt a.M.: Campus Verlag 1996; "Otto Brunner – 'Konkrete Ordnung' und Sprache der Zeit", red. Peter Schöttler, *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1997, s. 166-203. Se også Hans-Henning Kortüm: "'Wissenschaft im Doppelpass'? Carl Schmitt, Otto Brunner und die Konstruktion der Fehde", *Historische Zeitschrift*, 282, 2006, s. 585-617.

statsmakt med voldsmonopol inntok adelen og den adelige feideretten en sentral plassering i samfunnets orden, ikke minst gjaldt det beskyttelsesforhold. *Schutz und Schirm* (beskyttelse og vern) var derfor et annet av middelalderens grunnbegreper i Brunners modell, og fundamentalt for alle herrskapsforhold. Først i ei seinere tid ble det statens oppgave å beskytte landets innbyggere.

For Danmarks del mener Netterstrøm å avdekke at feiden i seg sjøl ikke ble oppfattet som ettertraktelsesverdig i seinmiddelalderen, men som et nødvendig onde. Netterstrøm argumenterer imidlertid for at dette i første rekke gjaldt innenfor det han kaller en 'offisiell diskurs' om feider, formidlet av kirke og kongemakt. Mye tyder på at feiden blant aristokratiet ikke bare ble oppfattet som et nødvendig onde, men som noe avgjort positivt. Feidens politiske funksjon og den delvise aksepteringen av visse adelsfeider fra kongemaktas side har trolig bidratt til en positiv vurdering av feider innenfor aristokratiet. At også kirkens menn deltok i feider, bidrog ytterligere til dette, ifølge Netterstrøm. Han konkluderer derfor med at Brunners karakteristikk av seinmiddelalderens samfunn som et patriarkalsk samfunn med svak statsmakt, der feide og beskyttelse derfor har stor betydning, kan bekreftes i grove trekk for seinmiddelalderens Danmark.

Kongemaktas betydning ser imidlertid ut til å ha vært større enn hva Brunner antok. Likevel er det et viktig poeng at adelsfeidene skapte behov for beskyttelse hos de breiere lag av befolkningen og dermed konsoliderte den føydale samfunnsordenen i Danmark, og her trekker Netterstrøm veksler på flere teorier. Han utvikler dette videre til blant annet å peke på utviklingen av patron-klientforhold som dannet basis nettverk, det helt sentrale sammenbindende elementet i seinmiddelalderens samfunn. På den ene sida kunne adelsfeidene underbygge en adelig identitet overfor en identitet hos byborgere. Feidene kunne fungere som en symbolsk manifestasjon av det rådende samfunnshierarkiet med krigerstanden, adelen, som stod over den arbeidende og handlende borgerstand. På den andre sida bidrog feidene sammen med demografiske og økonomiske forandringer, til lagdelingen innenfor aristokratiet. Feidene strukturerte ikke bare vertikale bånd innenfor adelen. Også horisontale relasjoner – 'vennskap' mellom mer jamnbyrdige stormenn, aristokratiske fraksjoner og slektsrelasjoner – ble skapt og vedlikeholdt gjennom adelsfeider.

FEIDE OG STATSUTVIKLING

Netterstrøms gjennomgang av hvor godt ulike teorier om feider passer på det danske seinmiddelaldersamfunnet, er i store partier spenstig lesning. Når han til slutt beveger seg til spørsmålet om feidenes betydning for statsdannelse i seinmiddelalderen, er det stadig mye spennende å hente for en leser. I denne delen kommer imidlertid også mer problematiske sider i Netterstrøms metode og perspektiv fram, etter min mening. Netterstrøm bygger her i særlig grad på den nevnte Hillay Zmoras arbeid med feiden blant aristokratiet i det historiske landskapet Franken i Tyskland. Zmoras teori bryter med det tradisjonelle bildet av feiden

som et hinder for statsbygging. Tvert i mot hevder Zmora at adelsfeider hang sammen med og bidrog til statsdannelsen som tok fart i seinmiddelalderen. For Zmora står adelsfeiden ikke i motsetning til staten eller statsdannelsen, men var tvert i mot en integrert del av de komplekse prosessene som til sammen skapte territorialisering, sentralisering og ekspansjon av fyrstestaten. Zmora peker også på at en adelsmann som ikke fikk kongelige forleninger, ville på lang sikt oppleve sosial degradering. Likevel hevder han at adelsmenn i seinmiddelalderen søkte forleninger av kongen ikke nødvendigvis først og fremst ut fra økonomiske behov, men fordi tjeneste for en fyrste var i kjernen av hva det ville si å være en adelsmann. Å være i fyrstens tjeneste gav innflytelse og makt for adelsmennene, samtidig som en kan en si at adelsmenn investerte sine ressurser i statsutviklingen.

Netterstrøm argumenterer for at Zmoras teori kan passe på Danmark i seinmiddelalderen om den blir til dels betydelig modifisert. Et sentralt punkt hos Zmora er såkalt 'fyrstelige stedfortrederfeider', som var feider som frankiske adelsmenn førte mot adelsmenn i andre territorier. Ved å la sine vasaller føre feider mot nabofyrstene og deres vasaller, kunne fyrsten vinne seire i den inter-territorielle rivaliseringen og utvide territoriet sitt. Fordelen for den feidende adelsmannen var at han ble knyttet nærmere til sin fyrste. Belønningen for å føre slike stedfortrederfeider var konkret tildeling av embeter og len, samt mer upresist, en nærhet til fysten og den førte politikken. Med en fagterm kalles dette gjerne for *Königsnähe*. Når Netterstrøm påpeker at det var store forskjeller mellom Franken og Danmark på politisk og territorielt nivå, der Danmark var en langt mer samlet enhet enn Franken, blir jeg ut fra hans videre drøfting usikker på hvilket 'Danmark' det er snakk om. Ifølge Netterstrøm kunne stedfortrederfeider for den danske kongen ikke finne sted ut av territoriet på samme måte som i Franken, men de kunne til gjengjeld finne sted innenfor territoriet. Og fortsetter han: "Hvis man identifiserer dansk statsdannelse i senmiddelalderen med kongemagtens utvikling, er det mulig at udpege to centrale områder, hvor den danske konge forsøgte at ekspandere statens herredømme: Kirkepolitikken og unionspolitikken. Blandt kong Christians hovedmodstandere var således egenrådige biskopper og fortalere for svensk autonomi" (s.339).

Her skal vi konsentrere oss om unionspolitikken. Netterstrøm finner at unionsutviklingen hadde vesentlig betydning for Rosenkrantz-Brok-feidens årsaker og forløp. Han hevder at det kan skjernes to adelige 'partier' i unionspolitikken i 1400-tallets Danmark; et monarkisk og et aristokratisk parti. Han plasserer Lage Brok i den forhandlingsvillige aristokratiske leir som gikk inn for forhandlingslinja i forhold til Sverige, i motsetning til Rosenkrantzene som var utpreget 'monarkister' som støttet den harde militære erobningsstrategien overfor Sverige. Forenklet sagt var Rosenkrantzene sterke og pågående overfor Lage Brok når kong Kristian 1. stod sterkt som følge av at han var svensk konge, mens de ble straks svakere når kongen var avhengig av det Netterstrøm kaller det 'aristokratiske parti' for å nedkjempe svenske opprør og gjenvinne sin svenske trone,

noe han for øvrig aldri lyktes med etter 1464. Unionsutviklingen var et av de absolutt viktigste elementene i seinmiddelalderens danske statsdannelsesprosess. Når unionsutviklingen i så betydelig omfang satte sitt preg på Brok-Rosenkrantz-feidens begynnelse, forløp og avslutning, kan det ifølge Netterstrøm, utledes at statsdannelsesprosessen var blant hovedårsakene til denne feiden. I det omfang Rosenkrantzene og andre 'monarkister' hadde suksess med deres 'stedfortrederfeider' mot medlemmene av det 'aristokratiske partiet', deriblant Lage Brok, bidrog de til statdannelse i retning av en danskdominert nordisk union.

Netterstrøm påstår imidlertid at de fleste danske aristokrater i bunn og grunn ønsket en nordisk union under dansk overherredømme, og at medlemmene i det han kaller det 'aristokratiske parti', i lange perioder deltok aktivt i bestrebelsene for å realisere dette. De var bare uenige med Kristian 1. om maktfordelingen innenfor en slik union, samt uenige om hvilke midler som skulle brukes for å gjøre Kristian til svensk konge. Mennene innenfor det aristokratiske parti hadde sine svenske godsinteresser å ta hensyn til, noe som også var del av deres spesielle grunnlag for å forhandle med det svenske aristokratiet om å gjeninnsette Kristian som svensk konge. I Netterstrøms framstilling blir da det overordnede bildet av nordisk politikk i siste halvdel av 1400-tallet et spørsmål om hvor stort 'Danmark' eller 'det danske imperium' skulle bli. Den danske kongemakta var sentrum og utgjorde den sentrale drivkrafta i den danske statsprosessen, men der den danske adelen i et mer langsiktig perspektiv sluttet opp om den danske kongens territoriale ekspansjon.

DEN NORDISKE POLITISKE SITUASJONEN

Netterstrøms analyse rommer mye viktig og verdifull innsikt. Kongemaktas store betydning for statsutviklingen vil neppe noen bestride, og jeg har sjøl poengtert hvor avgjørende det var for den politisk-administrative utviklingen i Norge i seinmiddalderen at den personlige kongen stort sett var fraværende, ikke minst at norske adelsmenn dermed hadde problemer med å oppnå *Königsnähe*.¹¹ I det lange perspektiv kan det ikke herske tvil om at unionsmonarkene av oldenburgdynastiet førte en sentraliserende statsbyggingsprosess fra midten av 1400-tallet. En 'norgesparagraf', lik den som kom i Kristian 3.s håndfestning fra 1536, var likevel ikke eneste logiske eller nødvendige sluttstein for denne prosessen, ikke for Norges del og slettes ikke for Sveriges del. Skal en holde seg til Netterstrøms modell ville unionsmonarkens tap av Sverige føre til dannelsen av en dansk stat som ville bli omdannet til "en mere aflukket, enhedspræget national størrelse, hvilket pegede fremad mod den tidligt moderne stat" (s.348). Den danske stat, som *ikke* var sammenfallende med Danmark, var imidlertid ingen 'nasjonalstat' i

11 Jf. Ole Georg Moseng m.fl.: *Norsk historie 1750-1537*, 2. utg., Oslo: Universitetsforlaget 2007, s. 336-376.

tidlig moderne tid, men en konglomeratstat.¹² Dette begrepet nevner også Netterstrøm, men en blir usikker på hvordan han egentlig forstår begrepet.

Jeg vil uansett hevde at Netterstrøm har forenklet og 'strømlinjeformet' den politiske situasjonen i Norden i siste halvdel av 1400-tallet vel mye. Norge er helt ute av hans politiske synsfelt. Han nevner Norge og nordmenn noen ytterst få ganger, men det framstår nærmest som en *slip of the pen* ut fra hvordan han ellers formulerer seg. Det får vi for øvrig en indikasjon på allerede på side 8 der det er trykt et kart som bildeteksten angir viser Norden i andre halvdel av 1400-tallet. Det viser imidlertid bare hele Danmark, Sverige opp til og med Stockholm og Uppsala, de nordtyske fyrstedømmene og deler av det sørøstlige Norge. Sistnevnte framstår dessuten som et terra incognita helt uten stedsnavn. Forholdet mellom Danmark og Norge var imidlertid neppe så fasttømret og 'avgjort' slik en implisitt kan få inntrykk av Netterstrøms framstilling, og dette hadde virkning for hele den nordiske politikken. Gjenvinning av Sverige var utvilsomt Kristians viktigste mål, men at han dermed neglisjerte sitt norske rike, skulle få følger.

I motsetning til Jens E. Olesen som han ellers støtter seg mye til, overser Netterstrøm helt at Kristian 1. sendte både danske og norske riksråder til de fleste forhandlingsmøtene med svenskene.¹³ Flere av nordmennene som var involvert, gikk seinere aktivt inn i kampen etter Kristian 1.s død for å sikre Norges politiske sjølstendighet i en rein personalunion med Danmark, med Halmstadtraktaten som håndfast uttrykk for dette. Seinere kom så det mest alvorlige opprøret i Norge mot den danske unionsmonarken, under Knut Alvssons ledelse og som drev kong Hans til desperasjon. Da opprøret var slått ned, fulgte en drøy tretti-årsperiode der unionsmonarken måtte føre en mye mer målbevisst og ressurskrevende politikk i Norge for å sikre kontrollen med landet og hindre at det gikk i allianse med Sverige. Denne politikken fikk sin kulminasjon med Kristian 3.s kupp mot Norge i 1536/37 som gjorde slutt på landets politiske sjølstendighet.¹⁴ Hadde Netterstrøm kunnet behandle feiden mellom Krummedikene og Alv Knutsson og hans sønner, den lengste adelsfeiden i Norge i seinmiddelalderen, like inngående, hadde han trolig kunnet finne mange av de samme faktorene og elementene for sammenhengen mellom feide og statsbygging, som han gjør i analysen av Rosenkrantzenes feider, men til dels i andre kombinasjoner.¹⁵

12 Jf. Ole Georg Moseng m.fl.: *Norsk historie II 1537-1814*, Oslo: Universitetsforlaget 2003, s. 28-29.

13 Jf. Jens E. Olesen: *Unionskrige og stændersamfund. Bidrag til Nordens historie i Kristian I's regeringstid 1450-1481*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 1983.

14 Jf. Moseng m.fl. *Norges historie I*, s. 379-400 og 410-414; Steinar Imsen, *Noregs nedgang*, Oslo: Det Norske Samlaget 2002 og Øystein Rian: "Olav Engelbrektssons kamp for det norske systemet. Det viktigste og mest interessante nederlag i norgeshistorien", red. Steinar Supphellen, *Nytt søkelys på Olav Engelbrektsson*, Trondheim: Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab Skrifter 2004 nr. 2, 2004, s. 91-102.

15 Jf. Erik Opsahl: "Feider i Norge", Opsahl, *Feider og fred i nordisk middelalder*, s. 135-151.

HISTORIENS FASIT

Svenske forhold syns jeg også Netterstrøm framstiller lovlig tynt. En får nesten inntrykk av at det svenske samfunnet manglet en egen politisk tradisjon og dynamikk for statsutvikling i seinmiddelalderen. Og hva med alle de svenske aristokratene som støttet Kristian 1. som svensk konge?¹⁶ Dessuten opplever jeg det som at analysen hans bygger litt for sterkt på historiens fasit. Nå skal det innrømmes at det er vanskelig ikke å la seg påvirke ubevisst av denne fasiten. Å operere med fasiten er likevel ikke alltid det beste utgangspunkt for å forstå og analysere en historisk situasjon, de eksisterende strukturene og de historiske aktørenes motiver og interesser. Netterstrøms modell eller teori framstår i deler som litt for lukket, rettlinjert, for ikke å si ensporet eller formalistisk, etter mitt syn. Her kan det være et poeng å ta med seg hva den norske historikeren Yngvar Nielsen i si tid skrev om at etter unionsavtalen mellom Norge og Danmark i 1450 måtte "kongens hele styrelsesmaade tjene til at bringe rigerne mer sammen i politisk og administrativ henseende. Hvorvidt han herved har været sig en bestræbelse i denne retning fuldt ud bevidst, kan være tvivlsomt."¹⁷

Personlig mener jeg det er større dialektikk og dynamikk mellom kongemakt og aristokrati i hele Norden i seinmiddelalderen enn hva en kan få inntrykk av gjennom Netterstrøms framstilling. Dette kan også ha innvirkning på hans vurdering av identiteter, lojaliteter, statsutvikling og ikke minst feidens plass i nordisk sammenheng i perioden. Generelt kan det være verdifullt å legge seg på minnet hva den svenske historikeren Lars-Olof Larsson skriver om de svenske stormennenes 'partivalg' i striden mellom kong Kristian og Sten Sture:

Skälen till att en del slöt upp bakom kung Kristian, medan andra fylkades kring Sten Sture, har varierat, men i stort har mönstret formats av politiska och personliga bindningar och motsättningar med rötter långt tillbaka i tiden. Inte minst släktskapens grenverk har spelat en stor, ofta avgörande roll. Detta är ett genomgåande drag under Kalmarunionens tid; undantagen kan oftast förklaras av de motstridande lojaliteter som ibland uppstod vid ingiften eller andra, mera allmänmänskliga komplikationer. På ett djupare plan handlade släktlojaliteten till syvende och sist om ett egenintresse, ett agerande för medlemmarnas gemensamma bästa så det formulerades av ätternas huvudmän – för rikedom, makt och ära i detta 'swinde werldslopp' och en evig salighet i det tillkommande riket. Släktintressen styrdes i sin tur även av relationer till andra, kanske mäktigare ätter. Agerandet har självfallet haft inslag av samma överväganden som vi känner från vår egen tid. Men att tolka senmedeltidens historia enbart efter nutida rationella förklaringsmönster, utan att beakta den tidens 'irrationel-

16 Jf. Lars-Olof Larsson: *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*, Stockholm: Rabén Prisma 1997.

17 Yngvar Nielsen: *Det norske Rigsraad*, Kristiania: Den norske forlagsforening 1880, s. 330.

la' förestillingsvärld om ära och vänskap, rätt och tro, risikerar ständigt att leda till förenklade og stundtals helt ohållbara slutsatser.¹⁸

Dette er innsiktsfulle ord som kan overføres både til norske og danske adelsmenn i samme periode. Her må det presiseres at Netterstrøm absolutt forsøker å gripe seinmiddelalderens tankegang, og ofte med godt resultat. Dette er heller ingen lett oppgave. I analysen av statsutviklingen skjer likevel en del 'glipptak', etter min mening. Dette er sjølsagt ingen kritikk av at Danmark og danske forhold skal være i fokus i Netterstrøms avhandling. Skal en forstå dansk utenriks- og unionspolitikk på 1400-tallet og dens innvirkning på danske innenrikspolitiske forhold, må en imidlertid i det minste vurdere *hele* det nordiske bildet.

Like fullt, sjøl om jeg skulle gjerne sett at Netterstrøm hadde gjort dette i sterkere grad, har han utvilsomt levert et viktig og svært verdifullt bidrag til nordisk seinmiddelalderhistorie.

ERIK OPSAHL
FØRSTEAMANUENSIS
INSTITUTT FOR HISTORISKE STUDIER, NORGES TEKNISK-NA-
TURVITENSKAPELIGE UNIVERSITET, TRONDHEIM
ERIK.OPSAHL@NTNU.NO

18 Larsson *Kalmarunionens tid*, s.327.

NY DIPLOMATISK HISTORIE

STORMAGTERNE OG SKANDINAVIEN OMKRING ÅR 1700

Peter Lindström og Svante Norrhem: *Flattering Alliances – Scandinavia, diplomacy, and the Austrian-French balance of power, 1648-1740*, Nordic Academic Press 2013, 215 s.

Et højtstående svensk rigsrådsmedlem, der modtager det dobbelte af sin årlige løn i form af gaver fra det Tysk-Romerske Rige. Hans kone modtager dyre smykker, og hans søn får betalt en dyr og prestigefuld uddannelse i Frankrig. For en nutidig person forekommer det mærkværdigt, at det ikke regnes for bestikkelse – at rigsrådsmedlemmet ikke ses som korrupt – men i 1690'ernes Europa var den slags begivenheder en del af det politiske liv. Faktisk blev det at indregne gaver og pengeudveksling brugt som en politisk strategi både fra den svenske og den franske konges side: Den svenske konge betalte sine adelige rådgivere en mindre gage, end hvad de levede for, fordi han vidste, at de fik støtte fra anden side – og som regel vidste han også, hvem der støttede hvem. Omvendt regnede den franske konge også med, at den svenske rådgiver talte Frankrigs sag i det svenske rigsråd.¹

Denne sammenblanding af fransk eller tysk-romersk bestikkelse og diplomati i skandinavisk politik er emnet for Peter Lindströms og Svante Norrhems nye bog, *Flattering Alliances – Scandinavia, diplomacy, and the Austrian-French balance of power, 1648-1730* (Nordic Academic Press, 2013). Bogen skriver sig ind i både den klassiske politiske historie og *new diplomatic history*, der har flere fællestræk med den nye kulturhistorie – af og til kaldes den en "cultural approach to diplomatic history".²

Diplomatisk historie i sin klassiske politisk-historiske form fremstilles ofte som en disciplin med rødder i antikkens historieskrivning om eksempelvis de pe-

1 Peter Lindström og Svante Norrhem: *Flattering Alliances: Scandinavia, diplomacy and the Austrian-French balance of power, 1648-1740*, Lund: Nordic Academic Press 2013, s. 58. I bogen henvises til Norrhem 2007.

2 Udtrykket er her citeret fra Ursula Lehmkuhl: "Diplomatiegeschichte als international Kulturgeschichte: Theoretische Ansätze und empirische Forschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Soziologischem Internationalismus", *Geschichte und Gesellschaft*, 27, 2001, s. 394-423, s. 397. Lehmkuhl har lånt betegnelsen fra Akita Iriye (Lehmkuhl, s. 409) derfor citeres den på engelsk. Se desuden Jeremy Black: *A History of Diplomacy*, Chicago: Reaktion Books 2010 og Jeremy Black: *Debating foreign policy in Eighteenth-Century Britain*, Farnham: Ashgate 2011.

loponnesiske krige. Andre steder trækkes trådene tilbage til renæssancens humanisme som startskuddet for studiet af forhold mellem stater og for organisering af statslige dokumenter i *diplomata*, arkiver for materiale fra forhandlinger og rapporter fra udsendinge. Analyse af instruktioner, diplomatrappporter og anden korrespondance blev etableret som metode i 1800-tallet, hvor adgangen til arkiver blev større. På Leopold von Rankes tid, hvor den politiske diplomatihistorie fandt sin moderne form, var formålet med at studere de diplomatiske kilder at forstå indenrigs- og udenrigspolitiske beslutninger, især vedrørende krig og fred, og at legitimere de enkelte nationalstaters internationale politiske kurs og rolle.

I en historiografisk oversigt over diplomatihistoriens udvikling fremhæver Karl W. Schweizer og Matt J. Schumann Annalesskolen og 1970'ernes feminisme som to strømninger, der forandrede den diplomatiske historie. Derudover skete der, ifølge Schweizer og Schumann, et brud mellem politologer og diplomatihistorikere i tiden efter 2. verdenskrig, og denne splittelse præger stadig disciplinerne: Groft sagt har dele af den politiske diplomatihistorie i stigende grad hentet teoretisk inspiration fra politologien, mens den 'klassiske' diplomatihistorie er brudt op i flere retninger, heriblandt den kulturhistoriske.³ Kendetegnende for de nye *cultural studies of diplomatic history* er, at *new diplomatic historians* frem for at fokusere på stormagternes overordnede magtbalance og formelle diplomatiske og militære relationer behandler de mere uofficielle *diplomata* ud fra en kulturhistorisk tilgang, som ofte er inspireret af sociologiske, antropologiske og etnologiske perspektiver. Dette betyder blandt andet, at analysen af eksempelvis diplomaters rapporter eller korrespondance har fokus på kontinuerlig praksis frem for beslutninger og traktater.

Et eksempel på denne *new diplomatic history* er Lucien Bély's forskning i franske *Espions et Ambassadeurs*,⁴ hvori der lægges vægt på rituelle handlinger, personlige relationer, gaveudveksling og smiger som diplomatiske strategier ved Utrecht-forhandlingerne i 1712. Forhandlingerne beskrives gennem blandt andet rapporter fra det franske, hemmelige politi, som fortæller om spionnetværk og informationskanaler, korrespondancer og etikettehåndbøger, som belyser diplomaternes uddannelse og kontakter i Europa, samt de pamfletter og artikler, der udsendtes under forhandlingerne for at påvirke forhandlingsparternes stilling.

3 Karl W. Schweizer & Matt J. Schumann: "The Revitalization of Diplomatic History: Renewed reflections", *Diplomacy and Statecraft* 19:2, 2008, 149-186. For en anmeldelse og oversigt over værker indenfor denne strømning, se Karina Urbach: "Diplomatic History since the Cultural Turn", *The Historical Journal* 46: 4, 2003, s. 991-997. Peter Jackson, der også hører til den diplomatiske kulturhistorie, har både beskrevet og svaret på kritik af tilgangen i Peter Jackson: "Pierre Bourdieu, 'the cultural turn' and the practice of international history", *Review of International Studies* 34, 2008, s. 155-181.

4 Bély, Lucien: *Espions et Ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Paris: Éditions Fayard 1990. Se også Daniel Legutke: *Diplomatie als soziale Institution. Brandenburgische, sächsische und kaiserliche Gesandte in Den Haag, 1648-1720*, Münster: Waxmann 2010.

Bély fokuserer dermed på den diplomatiske praksis og aktørernes baggrund og personlige netværk under Utrecht-forhandlingerne frem for de officielle beslutninger og erklæringer, der blev resultatet af forhandlingerne.

Én af Lindström og Norrhems centrale pointer er, at udviklingen i diplomati- et var en del af den statsdannelses- og bureaukratiseringsproces, der med tiden skabte det moderne Europakort, ligesom de adelige rigsrådsmedlemmers internationaliseringsgrad, personlige netværk og baggrund også indgår i analysen i *Flattering Alliances*. Ligesom Jeremy Black og andre diplomatihistorikere⁵ argumenterer forfatterne dermed for at se udviklingen i diplomatisk praksis som en del af statsdannelsesprocessen. Bogen skriver sig altså ind i et forskningsfelt, der omhandler både elitekultur og diplomatisk, kulturel praksis, og det er et område, som ikke har været meget belyst i skandinavisk forskning.⁶

STORMAGTSPOLITIK OG MIKROPERSPEKTIV

Flattering Alliances analyserer diplomatiske rapporter fra de to stormagter Frankrig og det Tysk-Romerske Riges udsendinge i København og Stockholm og rigsråds-mødereferater fra Danmark og Sverige i tre udvalgte årtier: 1650'erne, 1690'erne og 1730'erne, med henblik på at vise, hvilke strategier stormagterne brugte for at få indflydelse i Skandinavien – altså for at opretholde magtbalancen – og hvilke reaktioner stormagternes interesse affødte i skandinavisk politik, det vil sige, om de skandinaviske stater så sig selv som en del af stormagtspolitikken eller som enkeltaktører.⁷ Ved at se på enkelte rigsrådsmedlemmers korrespondance med franske og østrigske diplomater som en række mikrohistoriske cases,

5 M.S. Anderson bruger i sit oversigtsværk *The Rise of Modern Diplomacy* fra 1993 blandt andet den franske diplomat Callières håndbog i diplomati til at vise, at smiger, bestikkelse, pomp og pragt var en del af tidlig-moderne diplomati – M.S. Anderson: *The Rise of Modern Diplomacy*, London: Longman 1993, s. 41, Lindström & Norrhem, *Alliances*, 53. Diplomati og gavegivning/ bestikkelse i Danmark i perioden er beskrevet i *Den jyske Historiker*, 104, 2004: "I statens tjeneste: Korruption, bestikkelse og underslæb blandt enevældens embedsmænd", Koefoed, Nina J. og Petersen, Rune H. (red.). For værker om politisk historie i perioden se desuden Knud J.V. Jespersen, og Ole Feldbæk: *Dansk udenrigspolitik historie II: Revanche og neutralitet 1648-1814*, København: Gyldendal 2002, samt Leon Jespersen (red.): *A Revolution from above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia* Odense: Odense Universitetsforlag 2000.

6 Der findes dog enkelte undtagelser. Charlotta Wolff har beskrevet, hvordan den svenske adel, herunder diplomatiske udsendinge, blev påvirket af ophold i Frankrig og fransk kultur. My Hellsing har desuden beskrevet det politiske liv i Sverige ud fra et kulturhistorisk perspektiv i sin afhandling *Hovpolitik – Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet*, Örebro: Örebro Studies in History 14, 2013. Patrick Winton har undersøgt præstestandens politiske netværk og praksis i den svenske Riksdag og i de komitéer, der blandt andet valgte rigsrådets medlemmer og uddelte poster indenfor kirken: *Frihetstidans politiska praktik*, Uppsala: Studia Historica Uppsaliensa, 2006. Desuden arbejder Sophie Holm, ph.d.-stipendiat ved Litteraturselskapet för Finland, med udenlandske diplomater udstationeret i Stockholm i 1746-47.

7 Lindström & Norrhem, *Alliances*, s. 16.

beskriver forfatterne den overordnede fransk-østrigske kamp om indflydelse på Sverige og Danmark i perioden. Europa var i perioden efter den Westphalske Fred i 1648 domineret af to stormagter, Frankrig og det Tysk-Romerske Rige – heraf ordet ”magtbalance” i undertitlen til *Flattering Alliances*. De to stormagter søgte alliancer med andre lande i Europa, og samtidig forsøgte de at undgå, at modparten fik flere allierede end dem selv. Formålet med dette var at opretholde magtbalancen, så én stormagt ikke dominerede hele Europa. Dette er hovedtesen hos Charles Tilly, der har teoretiseret statsdannelse som en konkurrenceproces, der i 1600-tallet og 1700-tallet især gik ud på at opretholde en magtbalance i udenrigspolitikken. Netop Tillys tanker om magtbalancen udgør en del af den teoretiske ramme for Lindström og Norrhems arbejde.⁸

Ved at fokusere på ’mindre’ aktørers forhold til det storpolitiske spil lægger bogen sig op ad Lindströms ph.d.-afhandling, som omhandlede samspillet mellem de personlige forbindelser i lokale sogneråd og national politik i Sverige.⁹ Her trækkes dette tema op på et højere plan, idet forfatterne understreger samspillet mellem ”lokal” skandinavisk politisk kultur på landeplan og europæisk storpolitik. Samtidig tages hele rigsrådsmedlemmets husholdning med i analysen af, hvordan stormagternes diplomater prøvede at få indflydelse på skandinavisk plan, og dét er et perspektiv, som hænger godt sammen med Svante Norrhems afhandling om *Kvinnor vid Maktens Sida*, der omhandlede svenske rigsrådsmedlemmers hustruers indflydelse og politiske ageren i 1600-tallet.¹⁰

Én af bogens styrker er, at forfatterne formår at samle kildernes informationer i kortlægninger som den af internationaliseringsgraden; særligt kortlægningen af De la Gardie-familiens forbindelser til Frankrig og Oxenstierna-familiens forbindelser til det Tysk-Romerske Rige i afsnittet om ”patronage” som én af stormagternes strategier for at få indflydelse i Sverige er imponerende. Samtidig dykkes der, i tråd med *new diplomatic history* og den ny kulturhistorie, også ned i de små historier, som udgør det samlede hele, og her tages rigsrådsmedlemmets familie og ansattes forhold til stormagterne også med i billedet af det politiske liv: Vi hører både om Nils Gyldenstolpe, der bestikkes med lige så mange penge fra franskmændene, som det koster at købe en herregård uden for Stockholm, men vi hører også om hans privatsekretær, Anders Leijonstedt, som spionerer for Frankrig i Gyldenstolpes husholdning – hans opgave er at rapportere, om Gyldenstolpe gør, hvad franskmændene betaler ham for. Leijonstedt bliver fyret, da spionagen opdages, men efter en tur til udlandet vender han hjem til en strålende politisk karriere i Sverige. Spionage og bestikkelse kunne altså også bruges som person-

8 Charles Tilly: *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Oxford & Cambridge, MA: Wiley-Blackwell 1992.

9 Peter Lindström: *Prästval och politisk kultur 1650-1800*, Umeå: Institutionen för historiska studier 2003. Se også ”Från konsensus till majoritet: Bönder, prästval och politisk kultur 1650-1800”, *Historisk tidskrift* 2:2000, s. 207-225.

10 Svante Norrhem: *Kvinnor vid Maktens Sida 1662-1772*, Nordic Academic Press 2007.

lig, politisk strategi. Nils Bonde, hvis kone modtager dyre smykker, og hvis søn får en kostbar uddannelse i Paris, er et andet eksempel på enkelthistorier, der tilsammen viser sammenvævningen mellem bestikkelse, diplomati og politisk kultur i Sverige. Som det ofte er tilfældet i bøger indenfor dette forskningsfelt, bruges mikrohistorierne som billede på en overliggende politisk praksis, og der drages paralleller til kontekst og andre lande for at understøtte kildernes eksempler.

ET KOMPARATIVT STUDIE

Flattering Alliances indledes med en kortlægning af internationaliseringsgraden for rigsrådsmedlemmerne i de to skandinaviske lande i perioden. Ved at kortlægge fødested, uddannelse og ægteskaber for rigsrådsmedlemmerne viser Lindström og Norrhem, at rigsrådsmedlemmerne i især Sverige var internationalt orienterede: de voksede ofte op i svenske besiddelser i Østeuropa, de havde en diplomatisk karriere ved udenlandske ambassader – men de giftede sig svensk. De danske rigsrådsmedlemmer, derimod, var oftest både født og gift indenfor landets grænser.¹¹ Senere konkluderes det, at Danmark ikke var så interessant et land at få indflydelse på for stormagterne, blandt andet fordi magten var koncentreret om kongemagten, og kongemagten ikke var så international på dette tidspunkt.¹² Man kunne spørge, om adelens internationaliseringsgrad også kan have haft indvirkning på kontakten til stormagterne og deres forsøg på at bestikke sig til indflydelse? De la Gardie-familien, fra hvilken Norrhem trækker nogle af sine bedste eksempler på svensk kontakt med franske diplomater, stammede netop fra Frankrig, og medlemmer af slægten udvandrede senere dertil og konverterede til katolicismen.¹³ Ved at trække modsætningen mellem de svenske adelsfolks internationaliseringsgrad og den danske adels mere indenrigspolitiske forbindelser tydeligere frem i den endelige komparative analyse, kunne man måske have klarlagt forholdet mellem stormagterne og de skandinaviske lande yderligere.

Norrhems interesse for kvindernes politiske ageren mærkes desuden både i analysen af Bonde-familiens forbindelser til Frankrig og i diskussionsafsnittet, hvor nye oplysninger om en kvinde fra De la Gardie-familien, som smugler en tysk-romersk diplomatfrue ind til det svenske hof, pludselig dukker op. Det er spændende læsning, hvis man er interesseret i kvinders politiske indflydelse, omend den efterfølgende perspektivering til danske forhold er noget kort: "*There was a significant difference between Denmark and Sweden in how visible women were in political contexts, and indeed in which of the women were visible in the first place*". Der nævnes et par kvinder fra den danske kongefamilie, hvoraf én, Christine Sophie von Holstein (Anna Sophie Reventlow, Frederik 4.s dronnings søster) kaldes "*politically influential during the 1710s and 1720s*", og det konkluderes, at de

11 Lindström & Norrhem, *Alliances*, s. 30. Skematisk oversigt over ægteskaber og fødested s. 219.

12 Lindström & Norrhem, *Alliances*, s. 184, 201, 204, 210.

13 Lindström & Norrhem, *Alliances*, s. 181.

svenske kvinder, som interagerede med udenlandske diplomater, fortrinsvis kom fra adelen frem for kongefamilien, som de danske eksempler alle er forbundet til.¹⁴ Her ville jeg som læser gerne vide mere om de danske forhold – blev den danske kongefamilies kvinder eksempelvis bestukket på samme måde som de svenske rigsrådsmedlemmers hustruer? Hvad skyldes denne forskel i politisk kultur i de to lande? Hvordan agerede de danske adelige kvinder i forhold til diplomaterne, og hvorfor var de mindre synlige end de svenske adelskvinder?

Ligeledes argumenteres der godt for, at både franske og østrigske diplomater ønskede indflydelse på det svenske rigsråd, og ved brug af en række interessante eksempler indikeres det, at de svenske rigsrådsmedlemmers ageren var påvirket af den bestikkelse, de modtog fra de udenlandske diplomater. Her kunne det være interessant at vide mere om de udenlandske diplomaters baggrund. Hvad fik de ud af at få et godt forhold til et skandinavisk rigsrådsmedlem? Kunne de bruge forbindelserne i deres videre karrierer? Var deres afrapportering over for deres overordnede i hjemlandet påvirket af forholdet til de rigsrådsmedlemmer, de rapporterede om, og lykkedes det svenskerne eller danskerne at påvirke informationerne eller vinklingen af en begivenhed i diplomaternes rapporter?

Både komparationen af de kvindelige medlemmer af rigsrådsmedlemmernes husholdningers forhold til diplomaterne, og de udenlandske repræsentanters forhold til rigsrådsmedlemmerne set fra fransk eller østrigsk side kunne være interessante emner at høre mere om. I forhold til bogens hovedfokus understreger disse aspekter Lindström og Norrhems pointe om, at hele rigsrådsmedlemmets husholdning og de uformelle bånd mellem husholdningens medlemmer og diplomaterne må tages med i analysen af de skandinaviske politikeres forhold til stormagternes udsendinge.

DET SVENSK-FRANSKE FORHOLD

De bedste eksempler fra kildematerialet lader til at være fundet i de rapporter, som de franske diplomater sendte hjem fra Stockholm i de tre udvalgte årtier.¹⁵ En del af det svenske kildemateriale og de franske diplomatrapporter om rigsrådsmedlemmerne dannede også grundlaget for Norrhems afhandling om *Kvin-
nor vid Maktens Sida* og dermed er det ikke overraskende, at eksemplerne herfra netop fortæller om hele husholdningers forhold til stormagterne. Desværre ser det ikke ud til, at rapporterne fra de tysk-romerske diplomater eller fra fransk-mændene, der var udstationeret i Danmark, har kunnet levere lige så gode eksempler. Dermed kommer hovedvægten i analysen af den østrigsk-franske magtbalance og Skandinavien til at ligge på forholdet mellem Frankrig og Sverige.¹⁶

¹⁴ Lindström & Norrhem, *Alliances*, s. 175.

¹⁵ Lindström & Norrhem, *Alliances*, s. 115, 126, 151.

¹⁶ Forholdet mellem de skandinaviske lande og Frankrig i denne periode er emnet for Éric Schnakenbourgs ph.d.-afhandling fra 2004 og flere af hans senere udgivelser, men ingen af

I konklusionen bemærker Lindström og Norrhem da også, at det er Frankrig og Sverige, som har været fokus for deres værk: "The focus of this study has been Sweden and the relationship between Sweden and France."¹⁷ Dette taler imidlertid imod indledningens problemformulering: "Our purpose is to use a comparative perspective to study how Denmark and Sweden were affected by the struggle for hegemony in Europe between Austria and France from the Peace of Westphalia from 1648 to 1740 ... How do the study's findings relate to the formation of the early modern states?"¹⁸ Indledningens spørgsmål om stormagternes indflydelse på Skandinavien, viser sig som sagt hen ad vejen at blive til Frankrigs forsøg på at få indflydelse i Sverige, men det ændrer ikke ved, at bogen belyser forholdet mellem stormagten og det skandinaviske land overbevisende.

Den kulturelle diplomatihistorie har været kritiseret for manglen på et stærkt, teoretisk fundament, men den teoretiske baggrund er netop én af styrkerne i *Flattering Alliances*.¹⁹ Kildematerialet, især fra Sverige, indeholder som nævnt nogle spændende eksempler, som både sættes ind i en storpolitisk kontekst og underbygges med en teoretisk ramme, som til tider ikke er så tydelig i udenlandske bøger om samme emne; ved at forklare Marcel Mauss' teori om gavegivning bringer Lindström og Norrhem spørgsmålet om, hvad stormagterne skulle have til gengæld for deres generøsitet, i spil.²⁰ Ved at gennemgå det svenske rigsråds beslutninger vises det, at rigsrådsmedlemmerne De la Gardie, Ekeblad, Gyllenborg og Bielke stemte for først at orientere den franske udsending om, hvilken alliance svenskerne havde besluttet sig for at indgå med stormagterne i en penibel sag om alliance-dannelse. Dette afsnit bygger videre på den tidligere analyse, hvori vi har set, at netop disse rigsrådsmedlemmer modtog store pensioner fra fransk side.²¹ Bogens dele bindes dermed også sammen i analysens opbygning idet vi først læser om, hvilke gaver rigsrådsmedlemmerne modtager, og senere ses rigsrådsbeslutningerne som en effekt af diplomaternes gavegivning og bestikkelse af de samme medlemmer.

disse er at finde i det svenske værks litteraturliste. Se f.eks. Schnakenbourg, Éric: *Pars Septentrionalis : la place du Nord dans la politique étrangère de la France au début du XVIIIe siècle (1700-1721)*, forsvaret på Université Paris 7, december 2004. Se også: Pierrick Pourchasse & Éric Schnakenbourg, "La France et la Scandinavie aux XVIIe et XVIIIe siècles : aperçu historique et tendances actuelles de la recherche", *Histoire, économie et société* 1, 2010.

17 Lindström & Norrhem, *Alliances*, s. 207.

18 Lindström & Norrhem, *Alliances*, s. 16.

19 Lehmkuhl, *Diplomatiegeschichte als internationale Kulturgeschichte*, s. 398-399. Lehmkuhl lægger ud med at nævne den samme splittelse mellem en sociologisk/ statsvidenskabelig og en kulturhistorisk tilgang til diplomatihistorien, som Schweizer og Schumann nævner i deres historiografiske artikel, men hendes pointe er, at de to tilgange kan lære af hinanden ved eksempelvis at inkorporere en stærkere teoretisk ramme i den kulturhistoriske diplomatihistorie (s.419-423).

20 Lindström & Norrhem, *Alliances*, s. 50-51.

21 Lindström & Norrhem: *Alliances*, 54-59.

Forfatternes udgangspunkt i Charles Tillys teori om magtbalancen bringer ligeledes de skandinaviske forhold i spil i en slags center-periferi-analyse af europæisk diplomatisk historie, og det er et perspektiv, der ellers har været meget lidt belyst i Skandinavien. Dermed giver *Flattering Alliances* et interessant og grundigt indblik i politisk og diplomatisk praksis i de skandinaviske lande omkring år 1700. De mange eksempler på samspillet mellem rigsrådsmedlemmernes og stormagternes diplomaters indbyrdes relationer, brugen af både formelle og uformelle politiske arenaer, og de officielle aktører såvel som deres personlige omgangskreds' rolle bidrager tilsammen til et nuanceret indblik i tidlig moderne politisk kultur. Forfatterne har behandlet et stort kildemateriale med blik for både transnationale og lokale politiske aspekter, og alene af den grund er bogen værd at læse.

KRISTINE DYRMANN

PH.D.-STIPENDIAT

HISTORISK AFDELING, AARHUS UNIVERSITET

HERREGÅRDENES ELLEVTE OG TOLVTE TIME

Jesper Laursen: *Herregårdsjagt i Danmark*, Gad 2009, 454 s.

Jesper Laursen og Eva Schmidt: *Herremanden. En adelig families storhed og fald*, Gad 2013, 220 s.

John Erichsen og Ditlev Tamm: *Grever, baroner og husmænd – opgøret med de store danske godser 1919*, Gyldendal 2014, 346 s.

"Paa den Tid, da denne Historie foregaar, sang dens særegne Verden på det sidste Vers. Men den udfoldede i sin ellevte Time – saaledes som det ofte hænder i en Epokes ellevte Time – en overdaadig Blomstring, lige saa rig som den, der var vældet frem omkring den i dens første Storhedstid. Dansk Landbrug havde nylig lagt Driften om fra Agerbrug til Kvægavl, Velstand strømmede ind over Landet. Gamle Slotte blev prægtigt restaurerede, store kongelige Besøg forgyldte dem, der stod Glans fra dem ud over Landet."¹ Ordene er Karen Blixens fra novellen "Ib og Adelaide", der udkom som led i hendes *Sidste fortællinger* 1957. Den tid, hun skriver om, er slutningen af 1800-tallet, og den "særegne Verden" datidens herregårdskultur. Blixens udsagn rummer den dobbelte påstand, at denne kultur havde stået i fuldt flor endnu omkring 1900, men døde ikke længe efter.

Blixens billede stemmer ganske godt overens med meget af det, man kunne kalde den herregårdsvenlige litteratur, og som omfatter mere eller mindre dybe skildringer af herregårde, ofte med stor vægt på personal- og kulturhistorie. I storværket *Danske slotte og herregårdes* skildringer af flere hundrede danske herregårdes historie og bygninger kan man igen og igen læse om om- og nybygninger og et storslået liv i det sene 1800-tal, mens det 20. århundrede dels typisk behandles kort, dels ud over rent nøgterne oplysninger kommer til at handle enten om opløsning af slægtsgodser eller om, hvad der er bevaret af kulturgods fra tidligere tider.²

Vender man sig mod nyere populærkultur, ignorerer den ofte faldet. Forfattere som Ib Henrik Cavling eller film som *Baronessen fra Benzintanken* eller *Næsbygårds arving* lader på den ene side herregårdens verden leve videre med tjenestefolk og overflod, men demokratiserer den på den anden side ofte ved at lade

1 Her citeret efter: Karen Blixen: *Sidste Fortællinger*, 2, genud., København: Gyldendal 1972, s. 84.

2 Værket kom i tre udgaver. Her bygges på udgaverne fra 1940'erne og 1960'erne: Arthur G. Hassø (red.): *Danske Slotte og Herregaarde*, 4 bd., og Ny Samling, 3 bd, København: Hassing 1943-46; Aage Roussell (red.): *Danske slotte og herregårde*, 16 bd. plus tillæg, København: Hassing 1963-68.

personer med en opvækst blandt folket og helt moderne og "folkelige" kulturvaner arve herregårde. Omvendt har den seriøse faglitteratur længe haft svært ved at tage den angivelige kulturelle blomstring i tiden før Første Verdenskrig alvorligt. Mens arkitekturhistorikere tidligt kastede sig over renæssancens, barokkens og klassicismens herregårde og så dem som udtryk for noget af det bedste i hver deres tids kultur, blev historicismen længe betragtet som forloren eller i bedste fald som mindre vellykket restaurering og viet ringe interesse som kultur i egen ret. I den arkitekturhistoriske oversigt i *Danske Slotte og Herregaarde* fra 1945 fælder Jørgen B. Hartmann følgende dom: "Romantikken, med sin Forkærlighed for svundne Tiders Levevis og Byggeskik, skulle faa skæbnesvanger Indflydelse paa vor Herregaardsarkitektur i det 19. Aarh.s 2. Halvdel. De "'historiske Stilarter' sad nu til højborgs og lammede den naturlige Udvikling".³ Et modstykke til f.eks. Troels-Lunds interesse for det aristokratiske liv under renæssancen søgte man også længe forgæves, når det gjaldt tiden efter den første grundlov. Hvis datidens godsejere og deres kultur roses for noget, er det mest for bevaring af traditioner.⁴

På forskellig vis har det ændret sig over de sidste godt 30 år. 1980-82 udsendte Nationalmuseet ottebindsværket *Herregårdsliv*, der bygger på en erindringsindsamling.⁵ Den dækker alle herregårdsmiljøets forskellige grupper fra herskab over højere funktionærer til stuepiger og staldkarle og dækker dermed herregårdene som samfund. I nyere forskning er periodens herregårde dels viet større interesse, dels er fokus forskudt mod herregården som udtryk for aristokratisk kultur, ikke ulig tidligere generationers litteratur om renæssancen. Et eksempel på det var det, da vi for snart ti år siden lod det nystiftede "Dansk Center for Herregårdsforskning" lægge ud med at fokusere på perioden 1849-1919. Det blev skudt i gang med et seminar, som blev til bogen *Herregårdenes Indian Summer*. Det blev videre til et forskningsprojekt, der især har udmøntet sig i to ph.d.-afhandlinger, hvoraf Anne Grethe Sværkes er udgivet og Signe Steen Boeskovs afhandling under udgivelse.⁶ Uden for projektet, men i tilknytning til samme miljø, har vi Jens Wendel-Hansens ph.d.-afhandling om godsejerspolitikernes ideologi

3 Som eksempel: Jørgen B. Hartmann: "Dansk herregaardsarkitektur", Arthur G. Hassø (red.): *Danske Slotte og Herregaarde*, bd. 4, København: Hassing 1945, s. 635-42, citat s. 642. Hartmann vier kun perioden en halv siden, skønt den ved siden af renæssancen og klassicismen var den mest produktive byggeperiode for danske herregårde.

4 Se som eksempel: Louis Bobé: "Træk af dansk Herregaardsliv gennem Tiderne", Arthur G. Hassø (red.): *Danske Slotte og Herregaarde*, bd. 4, København: Hassing 1945, s. 643-54.

5 Ole Højrup (red.): *Herregårdsliv. Beretninger fra århundredskiftet*, 8 bd., København: Nationalmuseet 1980-82.

6 Anne Grethe Sværke: *Nybyggt af gammel Art. Nygotisk herregårdsarkitektur i Danmark 1830-1900*, Skippershoved og Dansk Center for Herregårdsforskning 2010; Signe Steen Boeskov: *Herregårdsherskab. Distinktioner og iscenesættelser i danske herregårdsmiljøer 1850-1920*, Ph.D.-afhandling, 2010.

og selvforståelse.⁷ Alle tre afhandlinger ser i princippet kulturen fra godsejernes egen side, hvad enten det handler om de huse, de byggede, det liv, de levede, eller de synspunkter, de forfægtede.⁸

Miljøet omkring Dansk Center for Herregårdsforskning har dog langt fra været alene om den interesse. Niels Clemmensen og Knud J.V. Jespersen har beskæftiget sig med adelens rolle og selvforståelse efter 1849.⁹ Historicismens arkitektur tages alvorligt i dag. Det mest monumentale eksempel, Mette Bligaards *Frederiksborgs genrejsning*, handler ganske vist om et kongeslot og ikke en herregård, men trækker videre tråde.¹⁰ Men der er adskillige andre større og mindre arbejder, og det gælder også andre sider af datidens herregårdskultur. Blandt dem skal tre her vies særlig opmærksomhed.

JAGTEN PÅ FORNEMHED

Den først udkomne er Jesper Laursens monumentale bog *Herregårdsjagt i Danmark*, der sammen med en artikel i tidsskriftet *Kulturstudier* blev forsvaret som disputats. Jeg havde selv fornøjelsen af at være førsteopponent og skal her prøve at give et indtryk af bogen og samtidig medtage et par pointer fra min opposition. Det er en vældig flot bog – smukt sat op i stort format, smukt indbundet, og med en overdådighed af usædvanlig velvalgte billeder, som på fineste vis supplerer og uddyber historien.

Jesper Laursens bog trækker herregårdsjagten tilbage til renæssancen, men tager først rigtig fat efter år 1800, og den absolutte hovedvægt ligger på de sidste årtier af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. I den periode nåede jagterne efter forfatterens opfattelse et hidtil uset omfang og blev en central del af især aristokratiets kulturelle selvmanifestation. En lang række godser fik det, forfatteren kalder et "organiseret jagtvæsen". I sin mest udfoldede form omfattede det flere ansatte, der havde det som deres opgave at skaffe herskabet de bedst tænkelige jagtmuligheder ved bl.a. at opdrætte, fodre og på andre måder fremme det vildt, man ønskede, og ved at bekæmpe dyr som ræve og rovfugle, der konkurrerede med herskerne om retten til at nedlægge de samme dyr. På mindre her-

7 Jens Wendel-Hansen: *De jordbundne – Danmarks godsejere og det konstitutionelle monarki 1835-1919*, Ph.D.afhandling, 2012.

8 Det bør dog siges, at der i det oprindelige projekt om herregårdenes indian summer også indgik et mere økonomisk-historisk projekt, som dog ikke blev færdiggjort.

9 Blandt flere værker: Niels Clemmensen: "Adel under Pres. Tysk eller dansk Sonderweg", *Historisk Tidsskrift* 102:2, 2002, s. 451-67; samme: "Intetsigende ræveskydende og l'hombre-spillende landjunkere – en komparativ undersøgelse af danske og preussiske godsejere i anden halvdel af 1800-tallet, 1066 – *Tidsskrift for Historisk Forskning*, nr. 1, 1997, s. 3-14; Knud J.V. Jespersen: "Dristig skal sig Funken te, vil den vorden Lue", Hans Christian Johansen, Mogens N. Pedersen og Jørgen Thomsen (red.): *Om Danmarks historie 1900-1920. Festskrift til Tage Kaarsted*, Odense: Odense Universitetsforlag 1988, s. 147-64.

10 Mette Bligaard: *Frederiksborgs genrejsning. Historicisme i teori og praksis*, I-II, København: Vandkunsten 2008.

regårde kunne der være tale om enkelt skytte eller endda en skovfoged, der havde skyttefunktionen som én af flere opgaver. Jagt blev drevet på flere slags vildt og på flere måder. Vigtig var ifølge forfatteren det, han kalder "selskabelig jagt", som omfatter jagt udøvet sammen af flere og ledsaget af selskabelighed i form af middage mv. En nyskabelse sidst i 1800-tallet var, at damerne deltog i jagternes selskabelige del, der dermed blev væsentlig fornemmere end før. Den selskabelige jagt udfoldede sig især i klapjagter, og her fik opdræt af fasaner stor betydning for at sikre, at der var rigeligt vildt til alle jægere.

Billedet er fascinerende. Det er tydeligt, at jagt blev taget særdeles alvorligt af mange af tidens godsejere, hvoraf i hvert fald nogle investerede store mængder af både tid og penge i det. Der er dog forskel. Holger Collet brugte over store dele af sit liv omkring hundrede dage om året på jagt og nåede at nedlægge 68.000 stykker vildt. Omvendt var lensgreve Frederik Moltke på Bregentved slet ikke jæger selv, men investerede ikke desto mindre mange penge i at kunne tilbyde sine standsfæller storslåede jagter. Andre var knap så ivrige.

Jesper Laursen understreger, at de storslåede klapjagter med efterfølgende middag var et nyt fænomen, skønt man yndede historiske referencer. Man kunne tilføje, at jagterne også inddrog tidens nye teknik. Jernbanen gjorde det langt lettere at samle gæster fra store dele af landet, fasanopdræt i stor stil er en slags rationelt landbrug, og de store fasanjagter var i øvrigt kun mulige, fordi det dobbeltløbede, bagladede haglgevær var opfundet få år før. Masseskyderiet af fasaner var således på flere måder barn af industrialisme og moderne landbrug, samtidig med, at det skulle fastholde adelens ældgamle jagttradition.

Bogen trækker på et overvældende rigt kildemateriale fra en lang række godser og godsejere, herunder personlige jagtjournaler, godsregnskaber og særlige regnskaber vedrørende jagtvæsen og nedlagt vildt, og meget, meget andet. Det empiriske grundlag er således fantastisk godt, mængden af analyserede temaer stort, og når man samtidig betænker, at det var et i akademisk sammenhæng stort set jomfrueligt revir, Jesper Laursen har jaget på, er bogen en bedrift og har virkelig givet os megen vigtig ny viden. Det er også den klare hovedbegrundelse for, at vi i bedømmelsesudvalget antog den som disputats.

Omvendt er den ikke født som disputats og mangler derfor bl.a. teori- og metodeafsnit. Man mærker, at forfatteren i det hele taget ikke er særligt glad for teorier og tolkninger og egentlig helst vil lade kilder og kendsgerninger tale selv. Man kan ikke desto mindre i høj grad tale om metoder. Der indgår netværksanalyser og forskellige statistiske analyser, og forfatteren forfølger en lang række gode spørgsmål som hvem, hvad, hvor, hvor meget, hvordan osv. Jeg vil dog især fremhæve, at bogen placerer sig komplekst og interessant mellem mikrohistorie og systematisk breddeanalyse. Den er mikrohistorie i og med, at den i høj grad er bygget op om et dybdestudie af én case – Frijsenborg. Men hvor megen nyere kulturhistorie bliver stående der, søger Jesper Laursen at kontekstualisere sit dybdestudie. Efter den mere end hundrede sider lange analyse af Frijsenborg følger

kortere, men stadig grundige, analyser af jagtforholdene på en række andre godser/godskomplekser, hvor vi kommer igennem de fleste af de temaer, der er i Frijsenborg-analysen. Men heller ikke her stopper det. I nogle tematiske kapitler ser vi dels nærmere på fire jagende godsejere, dels bliver visse spørgsmål undersøgt systematisk for op til 35 godser. Det gælder især omfanget og fordelingen af det nedlagte vildt over tid. Og endelig søger Jesper Laursen for alle danske godser at undersøge forskellige simple indikatorer på forekomsten af det, han kalder herskabsjagt. Denne forskningsstrategi repræsenterer en slags dobbelt, modstillet tragtmødel, hvor vi i den ene ende har den meget grundige analyse af den enkelte case og så gradvis vider tragten ud mht. antallet af cases, men snævrer den ind mht. analysens dybde og kompleksitet.

Grundlæggende har jeg stor respekt for den valgte metode. Det betyder, at vi kombinerer den mikrohistoriske analyses helhedsforståelse med såvel komparation som et vist mål af systematisk kortlægning. Her har komparationen ydermere en sådan dybde, at den også i høj grad er selvstændig forskning, og det hele bidrager til at sætte resultater ét sted fra i sammenhæng. Det er ikke det samme som at analysen er repræsentativ i statistisk forstand, for de valgte cases placerer sig højst ugenomsnitligt i feltet. Fem af de seks dybest studerede cases og to af de fire særligt studerede jægere placerer sig i herregårdens øverste statuslag af godt 30 grevskaber og baronier. Den sjette særligt studerede case finder vi i næste sociale og statusmæssige lag, der udgjordes af de ca. 35 stamhuse med ejere, som ikke også havde grevskaber og baronier. De øvrige ca. 75 adeligt ejede godser er repræsenteret ved én af de fire jægere, vi kommer tæt på, de over 200 borgerligt ejede godser bliver kun studeret nærmere gennem én jæger og to godser, der analyseres væsentlig kortere end de højadelige godser. Går vi til den statistiske analyse af nedlagt vildt, får vi samme billede. Der er tal fra 14 grevskaber og baronier, 9 stamhuse, ca. 6 andre adeligt ejede hovedgårde og 5 borgerligt ejede. Det er hhv. ca. halvdelen, en fjerdedel, knap en tiendedel og en fyrretyvendedel af disse grupper.

Der er ikke noget forkert i denne skæve fordeling, men den har konsekvenser for resultaterne, og det synes jeg ikke rigtigt, forfatteren har blik for. Vi får vældig god forståelse af fænomenet på dets højde – de største godser, de ivrigste jagtherrer og jægere. Til gengæld står forfatteren – og læseren – på et svagere fundament, når herregårdsjagts grænser skal kortlægges, beskrives og tolkes. Vi har ganske vist den enkle systematiske kortlægning af herskabsjagt på alle godser, men den er svær at se i kortene, da forfatteren ikke fremlægger kriterierne for sin registrering. I 1890'erne finder han hverken jagtvæsen på Steensgaard, Nedergaard, Fårevejle eller Hjortholm på Langeland, men han omtaler ikke desto mindre en selskabelig jagt på Hjortholm og nævner ejerne af de andre godser som medlemmer af et langelandsk jægermiljø, der gik på jagt hos hinanden. Det kunne tyde på, at der faktisk var selskabelige jagter flere steder, end han har indfanget. Når forfatteren kun finder få borgerlige godsejere i sine adelige jagtnetværk,

svækkes resultatet af, at de fleste af hans kilder er fra højadelige storgodser. Det er snarere adelige godser i andet og tredje adelige statuslag, som kunne tænkes at have haft jagtrelationer til borgerligt ejede – rent bortset fra, at disse kunne have deres egne netværk. Både spredte oplysninger i bogen og spredt materiale i øvrigt giver mig indtryk af, at jagtkulturen smittede af længere ned i systemet, end Lausen mener – men i stadig mere udtyndet form.

Det leder hen til spørgsmålet om disse jagters mening. Det fylder ikke så meget i bogen. Jesper Laursens stil er nøgtern, og man har en klar fornemmelse af, at han egentlig helst vil lade kilder og oplysninger tale selv. I sin korte omtale af eksisterende litteratur omtales et etnologisk værk som ”spekulativt”, og det er tydeligvis ingen ros. Sin egen tolkning giver Jesper Laursen først og fremmest i den supplerende artikel i *Kulturstudier*.¹¹ Med udgangspunkt i Thorstein Veblen og Roland Girtler lægger Jesper Laursen vægt på jagterne som iøjnefaldende forbrug og (i mindre grad) i iøjnefaldende fritid, der igen skulle skabe distinktion. Mere konkret hedder det side 62, at han har *”den opfattelse, at landadelen ganske vist anvendte jagterne og andre statusmarkeringer som led i en generel manifestation af adelig suverænitet og eksklusivitet, men at bestræbelserne nok især var drevet af indbyrdes kappestrid og konkurrence om at opnå en højere grad af fornemhed, snarere end at det handlede om at distingvere sig i forhold til det fremvoksende industri- og handelsborgerskab.”*

Jeg tror ikke, at tolkningen mht. indbyrdes kappestrid i højaristokratiet er forkert, men jeg tror, at den er for snæver. Ud over denne i princippet ligeværdige kappestridsrelation mellem grever, demonstrerer Jesper Laursen for mig at se flere andre sociale relationer og distinktioner gennem jagten. Der er en hierarkisk relation, hvor de jagende godsejere var dominerende, mens ikke bare jagtpersonale, men også de mange klappere fra lokalbefolkningen indgik i underordnede roller. Her var jagten med til kulturelt at reproducere en slags feudal orden. Dernæst er der, hvad jeg vil kalde en skrå relation, som det ses tydeligt mellem lensgreven på Langeland og øens smågodsejere. Lensgreven deltog i jagter hos nabogodsejerne og indbød også dem, men disse ”nabojagter” var ikke så fine og storslåede som de ”excellencejagter” han afholdt for andre lensgrever og lignende. Smågodsejerne var dermed med i den aristokratiske jagtkulturs fællesskab, men mellem dem og greven var der snarere klar rangorden end kappestrid. Uanset hvor meget smågodserne gjorde sig umage, ville de ikke kunne måle sig med grevskabet.

Samtidig vil jeg hævde, at jagten også kan siges at have haft betydning for statuskampen med storborgerskabet og andre samfundsgrupper. Jesper Laursen citerer flere gange lensgreve Christian Ahlefeldt-Laurvig for, at jagten var en del af den ”luksus, som er nødvendig for at give standen eclat”. For ham var det altså

11 Jesper Laursen: ”Adelskultur og herregårdsjagt i tiden mellem Junigrundloven og Lensaflysningen”, *Kulturstudier*, 2:1, 2011, s. 58-90.

en standskamp og ikke (kun) en intern konkurrence. Adelen havde tidligere været et adeligt privilegium. Så længe det gjaldt, var det en adelig statusmarkering overhovedet at gå på jagt. Det var ikke længere tilfældet i det sene 1800-tal, hvor enhver selvejerbonde havde jagtret, og ikke få anskaffede sig en bøsse. Der skulle mere til for at hævde eksklusiviteten, og det er for mig at se en væsentlig del af forklaringen på, at jagterne blev så storslåede.

Derved udgrænsede man ikke bare bønder, men også tidens andre eliter. Hvor jagten internt i godsejerstanden på én gang markerede fællesskab og internt hierarki, markerede den mellem godsejere og industriborgerskab først og fremmest adskillelse. I en tid, hvor storborgerskabet var lige så rigt som godsejerne, dannede jagten en eksklusiv landligt-aristokratisk sfære, som borgerskabet stort set var udelukket fra. At byde ind til jagt krævede først og fremmest et jagtterræn af en vis størrelse og kvalitet. At deltage i jagten krævede desuden en række kompetencer – fra skydefærdighed over den rette eksklusivt-skødesløse påklædning til en bestemt måde at opføre sig på ved frokost og middag. Jagt var kort sagt én af de former for statusmarkering, hvor godsejerne havde de bedste vilkår for at hævde en ubetinget førsteplads.

Jeg har her argumenteret for, at Jesper Laursens teorier i virkeligheden kan bruges videre, end han selv gør. Jeg mener dog også, at der med fordel kan tilføjes flere. Laursens tolkning koncentrerer sig om opretholdelse af et jagtvæsen og afholdelse af selskabelige jagter, men hans materiale viser, at i hvert fald de mere engagerede jægere som Mogens Frijs eller Holger Collet også i stort omfang jagede alene eller med en enkelt jagtkammerat. For dem var det altså også meget vigtigt at jage og være jæger. Det rummer et stort element af passion eller tidsfordriv, men det var en passion, der gav kulturel mening i miljøet, fordi jagt var så vigtig. Her var der igen både fællesskab om at være jæger og konkurrence om at være den flittigste, dygtigste, "fineste" jæger – det sidste ikke mht. pragt men mht. at beherske alt det, jagten krævede. Og når netop jagt så ofte havde den rolle i godsejerkredse, vil jeg igen hævde, at det dels skyldes jagtens ældgamle rolle som adeligt privilegium, dels at den som en fysisk aktivitet med indbygget drab var egnet til at udtrykke og opdrage en herskerklasse.

Bogen *Herremanden. En adelig families storhed og fald*, som Jesper Laursen har skrevet sammen med Eva Schmidt, giver nye indblik i samme periodes adelskultur. Det sker med samme grundindstilling som jagtbogen, men ikke med samme dybde og bredde i stoffet. Også *Herremanden* er præget af ønsket om at forholde sig konkret til stoffet, og også i den er billederne en vigtig del af stoffet, som fremlægges. Bogen handler om Emil von Holstein-Rathlouw, der var besidder af stamhuset Rathlousdal ved Odder og en markant figur i det adelige selskab i årtierne omkring år 1900. Bogen fortæller om hans opvækst og senere familieliv og om herregårdslivet på Rathlousdal. Stor vægt ligger dog på nogle temmelig usædvanlige sider af hans liv. Han fik sig tidligt en lystjagt og var på lange togter, herunder til Middelhavet, hvor han og hans selskab under et længere ophold i Athen plejede

tæt omgang med den danskfødte Kong Georg og hans dronning Olga. Videre anskaffede han sig egen ø, Hesselø, som blev indrettet som en mellemting mellem sommerhus, jagtejendom og menageri for sjældne dyr.

Forfatterne skriver selv, at kildematerialet er for beskedent til en biografi. Blandt andet savner de stort set kilder fra hovedpersonen selv, og der mangler også godsregnskaber. I stedet søger de at stykke historien sammen af de kilder, de nu kan finde: en beretning fra en medrejsende på middelhavstogtet, erindringer og breve fra ansatte, nogle retssager og avisskriverier osv. Det rækker pænt langt. Der er meget godt stof og mange gode historier i bogen – og, som allerede sagt, gode billeder.

Som bogen om jagt giver denne fremstilling af lystjagt, togter og den private ø et nyt billede af en et medlem af den aristokratiske overklasse, der brugte mange kræfter og penge på aktiviteter, der i sædvanlig forståelse er ”unyttige”. Langt ad vejen er det fint, at forfatterne fortæller den på mange måder eksotiske og kulørte historie meget nøgternt og næsten køligt registrerende. Den empiristiske grundindstilling betyder omvendt, at man som læser står med en fantastisk historie, som ikke rigtigt placeres og forklares. I kapitlet om jagt sættes Emil von Holstein-Rathlou ind i den bredere sammenhæng i tidens godsejerkultur, men man savner, at det også sker med de andre spektakulære sider. Lystjagt og egen ø er i dag blandt de allermest markante former for statusforbrug for det internationale jetset, men så vidt jeg ved, var det temmelig usædvanligt for datidens godsejere. Hvordan skal det forstås? Var det en særlig spektakulær måde at hævde sig på – og virkede den i så fald? Eller siger det mere noget om Emil von Holstein-Rathlous personlighed?

Svar får vi ikke, da forfatterne er lige så forsigtige mht. en egentlig biografisk tolkning som med en samfundsmæssig, men jeg synes, at noget trækker i den sidste retning. Lystjagt og ø ledsages af en bemærkelsesværdig flytten rundt – mellem herregården, et hus ved Hou, en gård nord for København, bolig i København, Hesselø. Noget hang sammen med en skattestrid med det lokale sogneråd, men Emil von Holstein-Rathlou og hans kone Sofy, født Jerichau-Baumann og altså noget uortodokst datter af et kunstnerægtepar, endte i stigende grad i strid med næsten alt og alle. Mest markant er en voldsom strid med hans søskende og flere af parrets egne børn i hans senere år, som blandt andet omfattede flere retssager og avispolemikker. Retssager og avisindlæg blev ført og skrevet i hans navn, men modparterne hævdede, at Sofy var den reelle banner- og pennefører. Ægteparret Holstein-Rathlou tabte stort set alle sager med et brag, så i hvert fald med juridiske øjne havde de ikke ret i deres udfald mod andre familiemedlemmer. Det er fristende at se noget af forklaringen på alle disse forhold i træk i hovedpersonernes personlighed, og under alle omstændigheder er det interessant, i hvor høj grad også sådanne sager kan siges at være ganske vist uønskede, men dog forekommende, dele af tidens aristokratiske kultur og i hvilket omfang, de var usædvanlige og satte parret uden for det gode selskab.

Stridighederne indvarsler det, forfatterne kalder familiens fald. Bogen berører kort den videre udvikling. Som andre stamhuse blev Rathlousdal berørt af lensafløsningen, men overlevede dog i første omgang. Den endelige afslutning kom først efter den næste generation, da Emil von Holstein-Rathlous ældste søn i sit testamente tilsidesatte *sin* ældste søn til fordel for sin anden kone og hendes børn. Så blev værdierne splittet så meget, at godset måtte sælges. Også her viger forfatterne bort fra tolkninger, bortset fra, at de citerer Gustav Wiedes ord om en skidt slægt, der har levet for længe. Det trækker på en teleologisk forfaldstanke, som jeg troede, at vi var kommet ud over. I stedet synes jeg, at vi ser en blanding af en personlig forklaring og en strukturel, der bl.a. hænger sammen med lensafløsningen, som ganske vist ikke *umiddelbart* førte til slægtsgodsets fald, men som fjernede beskyttelsen mod udygtige ejere og arvedelinger.

Det er relevant, når vi vender os med den tredje bog i min lille stak. Handler Jesper Laursens bøger mest om herregårdenes ellefte time, tager John Erichsen og Ditlev Tamms bog *Grever, baroner og husmænd. Opgøret med de store danske godser 1919* fat på den tolvte. Lensafløsningen af 1919 betød, at grevskaber, baronier, stamhuse og fideikommissgodser – under ét kaldet majorater – blev ophævet og ”overgik til fri ejendom”, men samtidig måtte afstå jord, værdier og kunstgenstande. Det er en begivenhed, der i socialdemokratisk og radikal forståelse omsider gjorde op med en doven adelsklasses uretmæssige usurpation af samfunds værdier, og som i herregårdsvenlig litteratur omvendt er skildret som det store overgreb, der med ét slag og ganske uretfærdigt lod kultur og anstændighed gå under.¹² Først nu får den en grundigere behandling.

Bogens første hovedkapitel følger majoraternes tilblivelse. Fremstillingen giver et pænt overblik over majoratsinstitutionens baggrund og de mange oprettelser, men bringer ikke noget nyt og er heller ingen dyb analyse af fænomenet. Kapitlerne to til fem udgør bogens ene hoveddel og handler om den politiske, juridiske og administrative side af lensafløsningen. Forfatterne hæfter i princippet solidarisk for bogen, men mon ikke vi skal se retshistorikeren Ditlev Tamms hånd bag disse kapitler? Andet kapitel med den noget misvisende titel ”Faldet” tager udgangspunkt i junigrundlovens forbud mod at oprette nye majorater og dens løfteparagraf om, at de bestående skulle ophæves, og analyserer de bestræbelser, der blev gjort på at indfri løfteparagraffen, kulminerende med A.F. Kriegers forslag til en lensafløsning fra 1870 og 1871. Kriegers forslag var grundlæggende liberalt, men faldt, da konservative majoratsbesiddere ikke ville ændre noget som helst, og Venstre omvendt krævede en tvungen fæsteafløsning som del af pakken. Resultatet blev, at majoraterne fik lov til at leve næsten et halvt århundrede mere. Til gengæld var det andre kræfter og principper, der da bar reformen igennem. Det udfoldes i bogens tredje kapitel ”Loven”, der følger vejen fra system-

12 Se herom i Erichsen og Tamm, s. 322-23.

skiftet i 1901 til vedtagelse af loven om lensafløsning i Rigsdagen 1919. Det blev de radikale og særlig C.Th. Zahle, der fik den endelige indflydelse, og der argumenteres overbevisende for, at et oprindeligt liberalt projekt om at ophæve bundne ejerforhold gradvis blev overtaget af et georgistisk projekt om at skaffe jord til husmænd på jordrentevilkår.

I fjerde kapitel "Retten" følger vi detaljeret de retssager, en kreds af majoratsbesiddere og arvinger, såkaldte successorer, anlagde mod staten. Sagen kom først for Landsretten, der gav sagsøgerne medhold med alle tre dommerstemmer, og siden for Højesteret, hvor staten vandt med otte stemmer mod fire. Vi får en meget grundig gennemgang af advokaternes procedure og dommernes votering. I femte kapitel "Lensnævnet" følges så den videre administrative gennemførelse af lensafløsningen, herunder et par mindre retssager om principper for værdisætning af bl.a. den jord, godserne skulle afgive. Samlet giver kapitlerne to til fem en fin indsigt i lensafløsningens politiske, juridiske og administrative historie.

Bogens to sidste kapitler tager fat på to bestemte sider af lensafløsningens praktiske følger. Sjette kapitel "Jorden" handler om godsernes afgivelse af jord og udstykningen til husmandsbrug. Det er suverænt den side af lensafløsningen, der i forvejen var bedst behandlet både generelt og i flere case-studier, og det berettiger, at kapitlet er ret kort. Til gengæld kunne det godt have været mere præcist. Der er flere løse formuleringer omkring husmandskolonierne og flere fejl i skiltringen af husmandsbrugenes arkitektur – som i øvrigt ikke rigtigt kommer sagen ved.

Væsentlig dybere er det sidste kapitel "Skattejagten" om godsernes afgivelse af kunstgenstande til museerne, og her er John Erichsen formodentlig hovedforfatter. Her skildres ganske grundigt, hvordan museumsinspektør Otto Andrup var i en højst kompliceret dobbeltrolle, hvor han på den ene side skulle vurdere de kunstgenstande og samlinger, der skulle betales afgift af, på den anden side forhandle om, at bestemte stykker overgik til museerne. Han er siden lagt for had i godsejerkredse, men bogen påviser, at han langt ad vejen var vellidt på godserne og generelt synes at have søgt et kompromis, hvor afgivelse af enkelte stykker kunne føre til en moderat vurdering af resten. Sammen med de politisk-retshistoriske kapitler er denne analyse bogens store fortjeneste, og dette spørgsmål, der ofte er drøftet, men aldrig tidligere undersøgt, er nu velbelyst.

Bogen har bragt os væsentligt videre med hensyn til at forstå lensafløsningens forhistorie og gennemførelse, men vi er ikke blevet afgørende klogere på, hvor meget den betød for den gamle herregårdsverdens fald. Her rækker det ikke langt, at forfatterne søger at opremse de godser, der i de efterfølgende årtier gik ud af slægtseje. Jeg kunne godt tænke mig, at man en gang i en casestudie mere konkret så på, hvad lensafløsningen betød for et majorat. Hvad var der af værdier før, hvordan blev de værdisat, hvad blev der afgivet, og hvad var der egentlig tilbage? Det besvares kun på et meget generelt niveau med opgørelser over majoraternes samlede værdi og dennes fordeling mellem staten, besidderne og suc-

cessorerne. At gå videre med det kræver arkivadgang, men jeg tror, at man i flere tilfælde kan komme langt med det, der allerede er gjort tilgængeligt.

Lensafløsningen var et specifikt dansk fænomen, men indgår i en bølge af omvæltninger, der ramte det aristokratiske Europa i kølvandet på Første Verdenskrig. Vel var der de færreste steder tale om en så total undergang som i Rusland, men faktisk kom adel og godser til at mærke kolde politiske vinde mange steder og på mange måder. En del lande oplevede direkte jordreformer, der tog jord fra godserne og overførte det til bønder og husmænd, som det var tilfældet med den danske lensafløsning. I Storbritannien var der ikke direkte jordreform, men her trak arveafgifter og anden skat i samme retning. Effekten kom ikke så brat, men var der i høj grad.¹³ Erichsen og Tamm har taget et tilløb til en international sammenligning af den danske lensafløsning med et bilag over forholdene i andre lande. Men ud over at være ujævnt og meget specifikt begrænset til spørgsmålet om ophævelse af fideikommissarisk bundne godser, ligger bilaget som en båndlagt kapital sidst i bogen, der ikke rigtigt er investeret aktivt i hovedfremstillingen. Hvordan skal vi rettelig bedømme den danske udvikling. Er den tidlig eller sen, hård eller mild, og hvorfor? Her bør i hvert fald én pointe påpeges. Det kan godt være, at lensafløsningen var vigtig for den aristokratiske verden i Danmark, men i den store samfundssammenhæng var den marginal. Majoraterne omfattede i 1919 under 5% af landets jord, og den afståede del omfattede under 1%. Forklaringen er, at langt det meste af landets jord allerede forinden var blevet bondeselveje.

Som de andre bøger i denne bunke er Erichsens og Tamms bog henvendt til et bredt publikum. Det er en smuk og rigt udstyret bog, om end billedmaterialet ikke i helt samme grad løfter og supplerer fremstillingen som i de to andre bøger. Fremstillingen er helt overvejende narrativ og konkret og flyder generelt godt, men de juridiske diskussioner og listerne over kunstværker virker nok ikke helt så billeddannende og nærværende på de fleste læsere som de personlige historier og konkrete jagtskildringer i de andre bøger. Samtidig har bogen ind imellem en tendens til at blive noget opremsende. Derimod er der grund til at rose flere gode bilag over de majorater, lensafløsningen berørte.

AFSLUTNING

Bøgerne *Herregårdsjagt* og *Herremanden* beskriver grundigt en kultur, der investerede meget store kræfter – økonomiske, personlige, kulturelle – i udfoldelser, der er temmelig eksotiske og ekstravagante sammenlignet med de fleste læsers tilværelse. Det skildres tilstræbt nøgternt, uden værdidomme og også kun i begrænset omfang tolkende. I jagtbogen får vi også at vide, hvad det hele kostede, og

13 Paul Brassley: "Land reform and reallocation in interwar Europe", Rosa Congost and Rui Santos (red.): *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*, Brepols, Tournhout 2010, s. 145-64; David Cannadine: *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, Yale University Press 1999.

vi får modhistorier fra krybskytters og ornitologers side. Læseren kan altså selv bestemme, om dette er blomstring eller dekadence. Ikke desto mindre tenderer en så indgående og indlevende skildring som denne nok imod at vække en sympati, selv når skildringen i princippet er neutral, og det understøttes af de smukke billeder. Skønt Jesper Laursen, i det ene tilfælde sammen med Eva Schmidt, hverken er ensidigt pro-aristokratisk eller specielt lyrisk, må disse bøger alligevel siges at placere sig i en strøm, der tager herregårdskulturen op til Første Verdenskrig alvorligt og er fascineret af den.

Samme kulturs fald spøger i bøgerne. Det gælder mindst i jagtbogen, der simpelt hen slutter før lensafløsningen. Det nævnes meget kort, at det store jagtvæsen derefter enten forsvandt eller gik tilbage. De få steder, hvor bogens statistikker rækker frem efter 1920, ser det dog ikke ud til, at der var tale om et meget pludseligt fald, men snarere en langsommere nedtrapning. I *Herremanden* bruger vi en del sider på en families indre opløsning, mens den videre udvikling skildres ret kort. Forfatterne henter en trope om indre forfald fra Wied, men det er uklart, om det blot er møntet på den enkelte slægt. Erichsen og Tamm vender sig derimod mod den udefra kommende omvæltning, som herregårdsvenlig litteratur traditionelt har givet skylden for tilbagegangen. Hvor stor effekt, den egentlig havde, udfolder de ikke, men de omtaler dog flere gange lensafløsningen som hård.

Tilbage står, at den nye række af skildringer af herregårdenes ellefte time og bevidstheden om, at det var en sådan, i grunden efterlader et stort hul: en reel analyse af den tolvte time ud over den begivenhed i 1919, som nok indvarslede den på dansk grund, men i sig selv ikke var mere end dens første minutter.

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

OVERINSPEKTØR, DR. PHIL.

SØNDERBORG SLOT

CPR@MUSEUM-SONDERJYLLAND.DK

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 9 2014

ARTIKLER

Christina Lysbjerg Mogensen: Christian II's Land- og Bylov:
en acceleration af centraliseringen

Stefan Pajung og Bjørn Poulsen: Et senmiddelalderligt handelsnetværk:
Flensborgkøbmanden Namen Jansens købmandsbog 1528-49

Johan Heinsen: Sørøveriets indbildte friheder
Taler og tunger på sørøverskibets dæk ca. 1680

Jørgen Mührmann-Lund: "Efter ethvert steds særdeles omstændigheder"
Politi og lokalsamfund under den danske enevælde

Nils Valdersdorf Jensen: Passion for patriarkalisme:
Modstanden mod landboreformerne 1786-1790

Mikkel Leth Jespersen: Participerende kolonialisme?
1800-tallets Aabenraa-søfart i globalt perspektiv

Astrid Elkjær Sørensen: Fra velfærdsbevægelse til ligelønsbevægelse
De offentlige kvindefags kamp for ligeløn i forbindelse med
forløbet omkring overenskomstforhandlingerne 2008

BILLEDE I KONTEKST

Mikkel Thelle og Dorthe Gert Simonsen: Graf Zeppelin over Rådhuspladsen:
Modernitetens vertikale rum

DEBAT OG ANMELDELSER